

યોગશતક

ગુજરાત વિધાસભા : અમદાવાદ

સંશોધન ગ્રંથમાલા : ગ્રંથાંક ૪૯

શ્રી ધૂનમચંદ કરમચંદ કોટાવાળા ગ્રંથમાળા, અં. ૫
શ્રી ભોળાભાઈ જીશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન

યાકિનીમહત્તરાસ્ટ્ર શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત

યોગશતક

[વિવેચન અને પ્રસ્તાવના સાથે]

સંપાદક

ડૉ. મન્દુકલા હીરાચંદ ઝવેરી

એમ. એ., પીએચ. ડી.

પ્રાધ્યાપિકા, રામાનંદ મહાવિદ્યાલય, અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાસભા : અમદાવાદ

: પ્રકાશક :

પ્રો. રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ,
અધ્યક્ષ, શેઠ ભોળાભાઈ જશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન,
ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્ર, અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ
પ્રત ૭૫૦

ઈ. સ. ૧૯૫૬
વિ સં. ૨૦૧૨

કિંમત ત્રણ રૂપિયા

: મુદ્રક :

સુરેશચંદ્ર પોપટલાલ પરીખ
ધી હાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
સલાપોસરોડ, અમદાવાદ

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાના ભો. જ. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યા-
ભવનમાં જે સંશોધન ગ્રંથો તૈયાર કરી પ્રકટ કરવામાં આવે છે
તે કાર્યનું એક અંગ જુદા જુદા ધર્મો અને સંપ્રદાયોનું સાહિત્ય
સંશોધનની શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ તૈયાર કરાવવાનું છે. આ કાર્યમાં
શેઠ પૂનમચંદ કરમચંદ કોટાવાળા ટ્રસ્ટના વહીવટદારો
શેઠ શ્રી. પ્રેમચંદ ક. કોટાવાળા અને શેઠ શ્રી. ભોળાભાઈ જેશિંગ-
ભાઈએ આ સંસ્થાને નીચે જણાવેલી શરતે જૈન સાહિત્યના
ગ્રંથો તૈયાર કરી પ્રકટ કરવા દાન કર્યું છે, એ માટે ભો. જ.
વિદ્યાભવન ટ્રસ્ટ એમનું આભારી છે.

શરત

“ જૈન સંસ્કૃતિનાં તમામ અંગોનું- જેમકે દ્રવ્યાનુયોગ આદિ
આર અનુયોગોનું, તેમજ કાવ્ય, શિલ્પકલા, ઇતિહાસ આદિનું
સાહિત્ય તૈયાર કરાવી પ્રકટ કરવું. આમાં મૂળ સંસ્કૃત પ્રાકૃતાદિ
ગ્રંથોનો, શિલ્પ આદિના સચિત્ર ઇતિહાસ વગેરેનો સમાવેશ
કરવો. ”

આ માળા ખાતે અત્યાર સુધીમાં નીચેનાં પ્રકાશનો
બહાર પડ્યાં છે :

નામ	કિંમત
૧. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર	૩-૦-૦
૨. ત્રણ પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓ	૩-૦-૦
૩. જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત	૫-૦-૦
૪. ગણધરવાદ	૧૦-૦-૦

પ્રસ્તુત ગ્રંથ ‘યોગશતક’ સુપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન જૈનાચાર્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિનો રચેલો છે, અને એ યોગનું સ્વરૂપ, યોગના અધિકારી, યોગ પ્રાપ્ત કરવા માટેની પૂર્વ તૈયારી, અને ઉત્તરોત્તર યોગથી પ્રાપ્ત થતી ભૂમિકાઓનો ખ્યાલ આપે છે. અદ્યાપિ એ અપ્રસિદ્ધ જ હતો. ડૉ. કુમારી ઇન્દુકલાબહેન ઝવેરીએ સૌથી પ્રથમ જ સંપાદન કરી વિવેચન અને વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સાથે તૈયાર કરી આપ્યો, તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

કુમારી ઇન્દુકલાબહેને પીએચ. ડી. ની પદવી માટે ‘થિસિસ’ના વિષય તરીકે ‘સાંખ્ય અને જૈન પરિણામવાદનો તુલનાત્મક અભ્યાસ’ લીધો હતો. તેમાં તેમણે સૂક્ષ્મતાપૂર્વક જ સંશોધન અને વિવેચન કર્યું છે તે તજ્જ્ઞોની પ્રશંસાપાત્ર બન્યું છે. એમને હાથે જ આ યોગવિષયક ગ્રંથ તૈયાર થાય છે એ અમારા માટે આનંદનો વિષય છે. આ ગ્રંથમાં તજ્જ્ઞોને તેમનાં પાંડિત્ય અને વિવેચનશક્તિની વિશેષતા દેખાશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

તા. ૧૫-૪-૧૯૫૬
ભદ્ર, અમદાવાદ

રસિકલાલ છા. પરીખ
અધ્યક્ષ, ભો. જો. વિદ્યાલયન
ગુજરાત વિદ્યાલય

સંપાદકીય

સને ૧૯૫૩ ના નવેમ્બરમાં શ્રી. ભો. જ. વિદ્યાલવનમાં અધ્યાપક તરીકે મારી નિયુક્તિ થઈ. તે વખતે મારા અધ્યાપક અને ભો. જ. વિદ્યાલવનના અધ્યક્ષ, મુ. શ્રી. રસિકભાઈએ મને સૂચના કરી કે તમે વર્ગો લેવા ઉપરાંત કાંઈક સંશોધન, સંપાદન આદિને લગતું કામ કરો તો સારું, જેથી નવું નવું અધ્યયન કરવાની અને લેખન, સંપાદન આદિ વિશે પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવવાની પૂરી તક મળે. શરૂઆતમાં એમની સૂચના મુજબ આચાર્ય શ્રીહરિભદ્રના ‘ષડ્દર્શનસમુચ્ચય’ સંપાદનું ભાષાંતર આદિ કરવાની ધારણા હતી, પરંતુ તે દરમિયાન તે જ સૂરિનો અત્યાર-લગી અપ્રાપ્ત એવો ‘યોગશતક’ નામનો ગ્રંથ સંશોધક વિદ્વાન મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી દ્વારા ઉપલબ્ધ થયો. એ ગ્રંથ કદમાં નાનો હતો. વળી તે યોગવિષયક હોઈ તે નિમિત્તે જૈન, બૌદ્ધ અને પાતંજલ યોગનું તુલનાત્મક અધ્યયન થઈ શકશે એ દૃષ્ટિએ મેં એને પસંદ કર્યો અને શ્રી. ભો. જ. વિદ્યાલવન હસ્તકના શેઠ પૂનમચંદ કોટાવાળા-ટ્રસ્ટ તરફથી એનું સંપાદન મને સોંપાયું.

સંશોધક વિદ્વાન મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ ખંભાતના તાડ-પત્રીય ભંડારમાંથી અત્યાર-લગી અપ્રાપ્ત એવી ‘યોગશતક’ની પ્રતિ મેળવી હતી અને તેમણે જ તે એક માત્ર પ્રતિ ઉપરથી કાગળ ઉપર નકલ પણુ કરાવી હતી, એટલું જ નહિ પણ તેમણે જ્યાં સૂચ્યું ત્યાં ત્રુટિ કે અશુદ્ધિ દેખાતા પાકના સુધારા પણ સૂચવેલા. પોતાની સહજ ઉદારતાથી તેમણે એ નકલ મને આપી. વળી તેમણે ખંભાતના ભંડારમાંથી મૂળ તાડપત્રીય પ્રતિ પણ, ઉતારેલી નકલ સાથે મેળવવા ખાતર, મને મંગાવી આપી અને એ પ્રાચીન લિપિનો પરિચય પણ મને કરાવ્યો; આથી મૂળ ગ્રંથ તૈયાર

કરવામાં સરળતા થઈ. પરંતુ જ્યારે એનો અર્થ સમજવા અને લખવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે એ મૂળ ગ્રંથના હાર્દમાં પ્રવેશવા વધારે ઊંડાણ કેળવવાની જરૂર લાગી. એ જરૂરિયાતે કેટલેક સ્થળે નવા સુધારા કરાવ્યા. જ્યાં જ્યાં છંદ કે માત્રામાં મેળ ન દેખાયો ત્યાં પણ વિચાર કરવો પડ્યો. જ્યાં જ્યાં અર્થની દૃષ્ટિએ ઉપલબ્ધ પાઠ સંગત ન લાગ્યો ત્યાં પણ ઘટતો વિચાર કરવો પડ્યો. એમ એ પ્રાપ્ત થયેલી નકલ પર ખીજ સુધારાઓ ઉમેરાયા અને છેવટે છાપવા માટે આપી શકાય એવી એક વાચના તૈયાર થઈ. ‘યોગશતક’ની ખીજ પ્રતિ લખ્ય ન હતી એટલે એમાં આવેલા વિષયના અનુસંધાનની દૃષ્ટિએ તેમ જ પ્રાકૃત ભાષા અને આર્યા છંદના સુમેળની દૃષ્ટિએ વાચના તૈયાર કરી. ત્યારબાદ તેનાં અર્થ તથા સમજૂતી ગુજરાતીમાં લખ્યાં. સમજૂતીમાં ગાથાના સ્પષ્ટીકરણ ઉપરાંત જ્યાં જ્યાં સંભવિત હતું ત્યાં ત્યાં તે તે મુદ્દા ઉપર ‘યોગશતક’ના વિચારોને ભારતીય ઇતર દર્શનાના એ વિષયના વિચારો સાથે સરખાવી તે બધાનો ક્રમવિકાસ દર્શાવ્યો છે, જેથી તે તે મુદ્દા પરત્વે ભારતીય દર્શનામાં કેવી રીતે વિકાસ થયો છે અથવા કેવી સમાનતા તથા અસમાનતા છે એ જાણી શકાય.^૧

પ્રસ્તાવનામાં ગ્રંથ તથા ગ્રંથકારના પરિચય ઉપરાંત ગ્રંથકારે તત્ત્વચિંતન, આચાર, યોગ આદિ વિષયોમાં કેવો વિશિષ્ટ ફાળો આપ્યો છે તેનું દ્વિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. વળી પ્રસ્તુત ગ્રંથ યોગને લગતો હોઈ, ગ્રંથકારના સમગ્ર યોગગ્રંથોનો વિગતે તુલનાત્મક પરિચય પણ આપ્યો છે અને એમાં આવતા વિષયોને યથાવત્ સમજી શકાય એ દૃષ્ટિએ, આ. હરિભદ્રના પહેલાંથી ચાલી આવતી

૧. આવા આનુષંગિક મુદ્દાઓની ચર્ચાનાં સ્થાનો માટે—જઓ વિષયાનુક્રમ

આધ્યાત્મિક સાધનાની પરંપરાઓનો તથા તેને લગતા સાહિત્યનો પૂર્વભૂમિકારૂપે સંક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યો છે. છેવટે કેટલીક પારિભાષિક તેમજ સાંપ્રદાયિક બાબતોને સમજવા માટે ઉપયોગી થઈ શકે એવાં છ પરિશિષ્ટો તૈયાર કર્યા છે.

સને ૧૯૫૦ માં પીએચ. ડી. ના નિબંધ નિમિત્તે હું મુંબઈથી આવી ત્યારથી અત્યારલગી પૂ. પં. સુખલાલજીના સહવાસમાં રહી છું. પીએચ. ડી. નો નિબંધ તૈયાર કરવામાં તેમજ પ્રસ્તુત પુસ્તકના સંપાદનમાં એમનાં પ્રત્યક્ષ સહકાર તેમજ દોરવણીનો બધો જ લાભ મને મળ્યો છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ ભારતીય દર્શનોના અધ્યયન-મનનમાં પણ તેમણે પોતાનાં કીમતી સહાય અને માર્ગદર્શન આપ્યાં છે. એમના પ્રત્યેનો મારો કૃતજ્ઞતાવ આભારપ્રદર્શનની વિધિમાં સમાપ્ત થતો નથી. સદ્દેવ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ માત્ર પ્રતિ અને નકલ જ નથી આપી પણ મને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી ત્યારે તેમણે છૂટથી સમય આપ્યો અને બીજાં કેટલાંક પુસ્તકો પણ પૂરાં પાડ્યાં. પુરાતત્ત્વવિદ્ આ. શ્રી. જિનવિજયજીએ મારી પ્રેસકોપી મૂળ તાડપત્ર સાથે સાંભળી લીધી અને લિપિવાચનમાં થયેલી ભૂલોનું નિવારણ પણ કર્યું. મુ. શ્રી. રસિકભાઈએ સમગ્ર લખાણ ધ્યાનથી સાંભળી લીધું અને અનેક મહત્વની સૂચનાઓ પણ કરી. પં. શ્રી. દલસુખભાઈ માલવણિયાએ બધું જ લખાણ અથેતિ બેઈ તેમાં ઘણા સુધારા સૂચવ્યા. એટલું જ નહિ, પણ તેમણે બનારસ રહ્યાં રહ્યાં અહીંથી મોકલવામાં આવતાં બધાં જ પ્રૂફે બેઈ આપ્યાં. ટિબેટન ભાષામાં અનુવાદિત થયેલ બૌદ્ધ ગ્રંથોની યાદી ઉપરથી તેમાં એક ‘યોગશતક’ નામનો ગ્રંથ છે એવી સૂચના ટિબેટન બાણનાર મુનિશ્રી જંબૂવિજયજીએ કરી અને તે પરથી તે ગ્રંથ કયા વિષયનો અને કેવો છે એ માહિતી મેળવવાના પ્રયત્નમાં નાલંદા પાલિ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના પ્રાધ્યાપક ડૉ. નથમલજી ટાટિયાએ મદદ કરી છે. પ્રૂફે તપાસવાના કાર્યમાં

મને બો. જ. વિદ્યાભવનના અધ્યાપક શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી અને જૈનદર્શનાચાર્ય શ્રી. શાંતિલાલ મ. વોરાએ ખાસ મદદ કરી છે. ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રેસે પણ આ કામ ખાસ રસ લઈ તેમજ ધ્યાન દઈને કર્યું છે. છેવટે આ પુસ્તક છાપવા માટે ગયું ત્યારથી તે બંધાઈને પ્રગટ થયું ત્યાં સુધીમાં ધ્યાન રાખવાની કેટલીય નાનીમોટી બાબતો અંગે ગુજરાત વિદ્યાસભાના સહાયક મંત્રી શ્રી. જ્ઞાલાલ ગાંધીની ચીવટે કામને વખતસર પાર ઉતાર્યું છે.

આમ અનેક વડીલો તેમજ મિત્રો તરફથી મને અનેક પ્રકારની જ મદદ મળી છે તે બદલ સૌના પ્રત્યે હાર્દિક કૃતજ્ઞતા દર્શાવું છું.

શક્ય બન્યો તેટલો શ્રમ કરવા છતાં અને પૂરી કાળજી રાખવા છતાં આખા પુસ્તકમાં ક્યાંક ક્યાંક મુદ્રણદોષ રહી ગયા છે. એનું શુદ્ધિપત્રક આપ્યું છે, છતાં સુધારણા થવી રહી ગઈ હોય તથા અગત્યનું બીજું કંઈ રહી ગયું હોય તેની સૂચના સહૃદય વાચક કરશે તેા આભારી થઈશ.

ગુડી પડવો, ૨૦૧૨
તા. ૧૨-૪-૫૬
અમદાવાદ

}

ધંદુકલા હી. જવેરી

વિષયાનુક્રમ

સંપાદકીય	૫-૮
અસ્તાવના	૧-૬૬
૧. પ્રતિપરિચય	૧
—ખાલ્યાભ્યંતર પરિચય	૨
૨. અંચકાર	૪
—સત્તાસમય	૪
—જીવનવૃત્ત	૫
૩. કૃતિઓ	૧૨
૪. વિશિષ્ટ કાળો	૧૫
—કથાકાર	૧૫
—તત્ત્વચિંતક	૧૮
—આચાર સંશોધક	૨૬
—યોગાભ્યાસી	૩૨
૫. આધ્યાત્મિક સાધના અને તેની પરંપરાઓ	૩૨
—સિદ્ધાન્તોનાં નામવાર કોષ્ઠક	૪૨

—વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન યોગાંગોની તુલના	૪૪
૬. આ. હરિભદ્રના યોગગ્રંથોના પરિચય	૪૭
—યોગબિંદુ	૪૮
—યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય	૫૨
—યોગશતક	૫૪
—યોગવિશિક્ષા	૫૭
૭. આ. હરિભદ્રની વર્ગીકરણ તેમજ પરિભાષાની નવતા	૫૯
—દર્શનાન્તર સાથે તુલનામાં આ. હરિભદ્રની ભૌલિકતા	૬૦
૮. આ. હરિભદ્રનો માનસ-વિકાસ	૬૩
૯. ઉપસંહાર—સમન્વય' શબ્દના અર્થની કક્ષાઓ	૬૫

યોગશતક-મૂળ અને સમજૂતી ૧-૧૨૬

૧. નમસ્કાર	૧
૨. નિશ્ચયદૃષ્ટિએ યોગનું સ્વરૂપ	૩
૩. વ્યવહારદૃષ્ટિએ યોગનું સ્વરૂપ	૫
૪. વ્યવહાર યોગથી કાળક્રમે સિદ્ધિ	૬
૫. ફલસિદ્ધિનાં આવશ્યક અંગો	૭
૬. અધિકારી, અધિકાર અને અનધિકારીનું કથન	૮
૭. આત્મા અને કર્મના સંબંધનું કથન	૧૧

૮. ઇતિહાસ અને વિકાસક-મની દૃષ્ટિએ તત્ત્વચિંતનની ચાર ભૂમિકાઓ	૧૨
૯. આત્મા અને કર્મના પરસ્પર અસરકારક સંબંધનું બીજી ભૂમિકાને અનુસરી ઉપપાદન	૧૫
૧૦. અધિકારભેદે અતીન્દ્રિય વસ્તુના બોધનું તારતમ્ય	૧૭
૧૧. અપુનર્બંધક, સમ્યગ્દૃષ્ટિ,	

- અને ચારિત્રીનાં અનુક્રમે
લક્ષણો ૧૮
૧૨. સામાયિકની અશુદ્ધિ ને
શુદ્ધિનો ખુલાસો ૨૨
૧૩. એક જ સમયે ચિત્તમાં
સંભવતી શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનો
ખુલાસો ૨૩
૧૪. પ્રથમ સમ્યક્ત્વ-સામા-
યિક અને તેનાં કારણો ૨૫
૧૫. આધ્યાત્મિક અને વ્યાવ-
હારિક જ્ઞાનની મર્યાદા ૨૬
—જ્ઞાનની ત્રણ કક્ષાઓ-
સમજૂતી, દૃષ્ટાન્ત અને ગીતા
આદિની તુલના સહિત ૨૭
૧૬. સમત્વયુક્ત મુનિની નિષિદ્ધ
અને વિહિતમાં નિવૃત્તિ-
પ્રવૃત્તિ, ચાકડાના દૃષ્ટાન્તથી ૩૪
૧૭. ભિન્ન ભિન્ન અધિકારીઓ-
માં યોગનો ખુલાસો અને
અને યોગનાં ભિન્ન ભિન્ન
લક્ષણો ૩૭
૧૮. અધિકારીઓની પ્રવૃત્તિની
શુદ્ધિનો ખુલાસો ૩૯
૧૯. યોગ્યતા પ્રમાણે સાધકોને
ઉપદેશ ૪૦
૨૦. પ્રથમ કક્ષાના સાધકને
લૌકિક ધર્મનો ઉપદેશ ૪૧
૨૧. સમ્યક્દષ્ટિરૂપીજી કક્ષાના
યોગીને લોકોત્તર ધર્મનો
ઉપદેશ ૪૨

- લૌકિક અને લોકોત્તર
ધર્મદૃષ્ટિનું પૃથક્કરણ ૪૩
૨૨. ચારિત્રીરૂપ ત્રીજી કક્ષાના
યોગીને ઉપદેશ ૪૫
૨૩. ગૃહસ્થને ઉપદેશવાના વિષ-
યોની વિગત ૪૫
૨૪. સામાચારીનું વિસ્તારથી
કથન ૪૭
- ચડિયાતા અધિકારીઓ-
ના સામ્પ્રદાયિક આચારોમાં
દેખાતી સંકુચિતતાનો
ખુલાસો ૪૯
૨૫. યથાચોગ્ય ઉપદેશ પણ
બંધક બની શકે-ખુલાસો ૫૨
૨૬. અપાત્રને યોગ આપવાથી
થતાં અનિષ્ટો ૫૩
૨૭. પરિપક્વ ભૂમિથી ઉપરની
ભૂમિકામાં પ્રવર્તનાર માટે
સાધારણ નિયમો ૫૪
૨૮. યોગસિદ્ધિ અને સાધુસિદ્ધિ ૫૬
૨૯. ઉપરની ભૂમિકામાં પ્રવે-
શવા માટે જરૂરી એવી
વિધિનું વર્ણન ૫૭
૩૦. સ્થિરીકરણ સાધવાના
ઉપાયો ૫૯
૩૧. અરતિ નિવારવાના ઉપાયો ૬૦
૩૨. નવશિખાઉ ઉમેદવારની
પ્રધાન જીવનચર્યા ૬૩
- ચરમપ્રવૃત્તિનો અર્થ ૬૫
૩૩. રાગ આદિ દોષોને લગતો
સામાન્ય વિચાર ૬૬

૩૪. કર્મને લગતા પ્રાસંગિક પ્રશ્નો	૬૭
—પુનર્જન્મ, કર્મ અને મોક્ષ આદિ વિશે છ મુદ્દા-ઓની દાર્શનિક તુલના	૬૮
—આત્મવાદી દર્શનોનો જીવવિષયક મૌલિક તફાવત	૬૯
—અવિદ્યા યા કર્મનો આત્મા સાથે અનાદિ સંબંધ	૭૧
—કર્મ વ્યક્તિરૂપે આદિ છતાં પ્રવાહથી અનાદિ	૭૧
—ઉપાયથી કર્મસંબંધનો વિયોગ	૭૩
—જૈનદર્શનમાં પૌદ્ગલિક યા મૂર્ત કર્મ અને અમૂર્ત આત્માનો સંબંધ	૭૪
—ભારતીય દર્શનોમાં મૂર્ત-અમૂર્ત સંબંધ	૭૫
—ભારતીય દર્શનોમાં બંધ-મોક્ષનું સ્વરૂપ	૭૭
૩૫. દોષોનું સ્વરૂપ અને તે વિશેના ચિંતનની વિધિ	૭૮
૩૬. ચિંતનનો ખીલે પ્રકાર	૮૦
૩૭. આહારનો પ્રકાર અને વિધિદર	
—સર્વસંપત્કરી ભિક્ષાનું સ્વરૂપ	૮૩

૩૮. યોગજન્ય લબ્ધિઓ અને તેનું ફળ	૯૫
—શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ ઉપયોગનું સ્પષ્ટીકરણ	૯૬
૩૯. કાચિક આચાર કરતાં માનસિક ભાવનું ચડિચાતાપણું મંદૂક દષ્ટાન્ત-બૌદ્ધ સાથે તુલના	૧૦૩
૪૦. વિકાસગામી બે પ્રકારના સાધકોનું તારતમ્ય	૧૦૪
૪૧. કાળજ્ઞાનના ઉપાયો	૧૦૮
૪૨. અનશનશુદ્ધિ માટેના વિશિષ્ટ પ્રયત્નોનું પ્રયોજન	૧૧૧

પરિશિષ્ટો ૧૧૭-૧૪૪

૧. ચરમાવર્ત	૧૧૭
૨. અપુનર્બંધક	૧૧૯
૩. વિભૂતિ	૧૨૨
૪. કાળજ્ઞાન	૧૨૭
૫. આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમની ભૂમિકાઓ અને ધ્યાનોની તુલના	૧૨૮
૬. આ. હરિમદ્દના ગ્રંથોની યાદી	૧૪૨
શબ્દ-સૂચિ	૧૪૫
શુદ્ધિપત્રક	૧૭૩

एषां सन्तानं न कश्चिदप्युक्तं यथाहा ॥ १४ ॥ सा ३०
भूमिना नाहा ॥ १५ ॥ अत्र मन्त्रं सप्तारि यमस
मुच्यते यथाहा ॥ १६ ॥ अत्र मन्त्रं सप्तारि यमस

गजराजस्योद्गाता विद्वत्तया यथाहा ॥ १७ ॥ अत्र मन्त्रं सप्तारि यमस
गजराजस्योद्गाता विद्वत्तया यथाहा ॥ १८ ॥ अत्र मन्त्रं सप्तारि यमस
गजराजस्योद्गाता विद्वत्तया यथाहा ॥ १९ ॥ अत्र मन्त्रं सप्तारि यमस

एषां सन्तानं न कश्चिदप्युक्तं यथाहा ॥ २० ॥ सा ३०
भूमिना नाहा ॥ २१ ॥ अत्र मन्त्रं सप्तारि यमस
मुच्यते यथाहा ॥ २२ ॥ अत्र मन्त्रं सप्तारि यमस

गजराजस्योद्गाता विद्वत्तया यथाहा ॥ २३ ॥ अत्र मन्त्रं सप्तारि यमस
गजराजस्योद्गाता विद्वत्तया यथाहा ॥ २४ ॥ अत्र मन्त्रं सप्तारि यमस
गजराजस्योद्गाता विद्वत्तया यथाहा ॥ २५ ॥ अत्र मन्त्रं सप्तारि यमस

योगशतकनी ताडपत्रीय प्रति—लेखन सं० (अनुमाने) १२ मी शताब्दीनो अंत
खंभात-श्री शान्तिनाथ ताडपत्रीय जैन भंडार

પ્રસ્તાવના

પ્રતિપરિચય

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જે ગ્રંથનું સંપાદન, સાષાંતર આદિ કરવામાં આવેલાં છે તે ‘યોગશતક’ના બાહ્ય તેમજ આંતરિક પરિચય મેળવીએ તે પહેલાં તેની પ્રાપ્તિ અને તેની મૂળ પ્રતિ આદિનો ઇતિહાસ જાણવો જરૂરી છે.

‘યોગશતક’ના અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ મળતો^૧, પણ તે અઘાપિ પ્રાપ્ત થયેલ નહિ. લગભગ ત્રણ વર્ષ પહેલાં સંશોધક વિદ્વાન મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીને એ ગ્રંથ ખંભાતના શાંતિનાથ જૈનસંહારમાંથી પ્રાપ્ત થયો. તે એક તાડપત્રીય પોથીમાં^૨ બીજી છ કૃતિઓ સાથે લખાયેલો છે. કૃતિઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે—

સુખાહુચરિત્ર (પા. ૧-૧૫), ૨. શાલિસદ્રચરિત્ર (પા. ૧૫-૨૫), ૩. પુંડરીકસ્તવ (પા. ૨૫-૩૩), ૪. સુકોશલચરિત્ર (પા. ૩૪-૪૩), ૫. દેવકીચરિત્ર (પા. ૪૪-૫૫), ૬. યોગશતક (પા. ૫૫-૬૫), ૭. અજિતશાંતિસ્તવ (પા. ૬૫-૭૨).

પ્રતિ ૧૪૧૧ ઇચ લાંબી અને ૧૧૧૧ ઇચ પહોળી છે. દરેક પાનાની બંને બાજુએ બંને ભાગમાં લખાણ છે અને દરેક ભાગમાં ત્રણથી ચાર લીટીઓ છે. મધ્ય ભાગમાં દોરો પરોવવા માટે છિદ્ર છે. પ્રતિની સ્થિતિ સારી છે ને લિપિ પણ સ્વચ્છ છે. તેની લખ્યા સાલ નથી, પણ મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીના અસિ-

૧. ઈ. સ. ૧૯૨૨ માં આત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રસારક મંડળ-આગ્રા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘યોગદર્શન તથા યોગવિશિકા’ નામના પુસ્તકના પ્રારંભમાં યોગદર્શનના મથાળે લખાયેલા નિબંધમાં પં. સુખલાલજીએ, શ્વેતાંબર જૈન કોન્ફરન્સ-મુંબઈ દ્વારા પ્રકાશિત જૈન ગ્રંથાવલિને આધારે, યોગશતક નામનો એક હરિભદ્રીય ગ્રંથ હોવાની સૂચના આપેલી. ૨. દાખડો ૬૪, ક્રમાંક ૧૨૧.

પ્રાયાનુસાર લિપિનો સમય તેરમા સૈકાથી અર્વાચીન હોવાનો સંભવ નથી.

પ્રથમ કૃતિ સુબાહુચરિત્રના અંતમાં આ પ્રમાણે પુષ્પિકા છે :
 ‘લિખિતં સાવદેવ્યા સિવદેવિનિમિત્તં કર્મક્ષયાર્થં ચ ।’ આ
 પરથી એમ લાગે છે કે એ પોથી લખનાર
 બાહ્યાચ્યંતર પરિચય સાવદેવી પોતે જ હશે, પરંતુ બીજો એવો
 પણ મત છે કે ‘લિખિતં’ એવું પદ
 હોવા છતાં તેનો અર્થ ‘લખેલ’ એમ નહિ પણ ‘લખાવેલ’
 એમ કરવો જોઈએ. આ બીજો મત આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીનો
 છે. તેઓ અક્ષરો અને લિપિના વળાંક ઉપરથી એમ ધારે છે કે
 લખનાર કોઈ પુરુષ જ હોવો જોઈએ. જો એમ હોય તો સાવ-
 દેવીએ પોતાની કોઈ સંબંધી સિવદેવીને નિમિત્તે આ પોથી
 લખાવી એવો અર્થ ફલિત થાય. ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો
 નિઃશંક છે કે આ સાતે કૃતિઓ એક જ હાથે લખાયેલ છે, તે
 લખનાર નહિ તો લખાવનાર એક બહેન છે અને તે પણ એક
 બહેનને નિમિત્તે.

યોગશતક એ પદ્યબન્ધ ગ્રંથ છે. એના નામ પ્રમાણે એમાં
 સો પદ્યો છે અને તે પ્રાકૃત ભાષામાં આર્યાછન્ડ.

યોગશતકમાં યોગનો વિષય ચર્ચાયેલ છે. જૈન પરંપરામાં
 પ્રચલિત એવી પરિભાષાઓ તેમજ વર્ગીકરણને અનુસરી ગ્રંથની
 રચના થયેલી છે, છતાં તેમાં યોગ્ય સ્થળે બૌદ્ધ અને સાંખ્ય-
 યોગની પરિભાષાઓ તેમજ તેમનાં મંતવ્યો સાથે જૈન પરિભાષા
 અને મંતવ્યોની તુલના કરી યથાયોગ્ય સમન્વય પણ કરવામાં
 આવ્યો છે. યોગશતકની અંતર્ગત સમગ્ર વસ્તુઓનો પરિચય આગળ
 વિગતે આપવામાં આવેલ વિષયાનુક્રમ ઉપરથી થઈ શકે તેમ
 હોવાથી અત્રે એની પુનરુક્તિ અસ્થાને છે.

પ્રસ્તુત યોગશતકે જો કે આધ્યાત્મિક ગ્રંથ છે, પણ તપાસ કરતાં ‘ યોગશતક ’ નામની અન્ય કૃતિની પણ જાણ થઈ. એ કૃતિ વૈદ્યક વિષયને લગતી છે, અને તે સંસ્કૃતમાં છે. ‘ શતક ’ હોવા છતાં એની પ્રાપ્ત પ્રતિઓમાં ‘ ૧૨૪ ’ પદો છે. એ વૈદ્યક વિષયક કૃતિની અનેક પ્રતિઓ જૈન ભંડારોમાં સુલભ પણ છે. અમે મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મારફત પાટણુસ્થિત હેમચંદ્ર જ્ઞાનમંદિરમાંની એક પ્રતિ મેળવી અને તે જોઈ.

દરમ્યાન નયચક્રસંપાદક મુનિ શ્રી જંબૂવિજયજી દ્વારા માધુમ પડતું કે ટિબેટન ગ્રંથોમાં પણ એક ‘ યોગશતક ’ છે. આ ઉપરથી અમે શાંતિનિકેતન અને નાલંદા બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠમાં તપાસ કરી તો માધુમ પદ્યું કે ટિબેટન ભાષામાં અનુવાદિત થયેલો તે યોગશતક ગ્રંથ પણ વૈદ્યકને લગતો છે. એ અનુવાદ સંસ્કૃત ઉપરથી જ થયો છે એ નિઃશંક છે. આ ઉપરથી અમે એ જાણવા પ્રયત્ન કર્યો કે ટિબેટનમાં અનુવાદિત ‘ યોગશતક ’ અને પાટણુના ભંડારમાંથી મળેલ ‘ યોગશતક ’ એ બંને એક જ છે કે જુદા જુદા. છેવટે નાલંદા વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક ડૉ. નથમલજી ટાટિયાએ ત્યાંના લામા પાસે ટિબેટન ઉપરથી થોડો સાર કઢાવી અમને મોકલી આપ્યો. જો કે એ સાર શરૂઆતનાં બે પદોનો અને છેવટના એક પદનો જ હતો, છતાં શરૂઆતનાં બે પદોના સારની પાટણુથી પ્રાપ્ત ‘ યોગશતક ’ માંના શરૂઆતના બે સંસ્કૃત પદો સાથે અર્થદૃષ્ટિએ સરખામણી કરી તો એમ લાગ્યું છે કે શરૂઆતનાં એ બે પદો બંનેમાં એક જ છે. ટિબેટન અનુવાદમાંના ત્રીજા પદથી માંડી આગળના પદોનો સાર અદ્યપિ ઉપલબ્ધ થયો નથી, એટલે એમ તો અત્યારે કહી ન શકાય કે આગળનો ભાગ ટિબેટન અને સંસ્કૃત ‘ યોગશતક ’ માં કેટલે અંશે સમાન છે કે જુદો છે, પણ શરૂઆતનાં બે પદોનો ભાવ બંનેમાં સમાન હોવાથી એવી અટકળ થાય છે કે મૂળે કૃતિ એક હશે અને તેનો ટિબેટનમાં

અનુવાદ થઈ તે ટિબેટમાં સચવાઈ રહ્યો, જ્યારે ખીજા ખાજુ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ ભારતમાં, ખાસ કરી જૈન લંડારોમાં જ, સચવાઈ રહ્યો.

ટિબેટન અનુવાદમાં કુલ ૧૧૦ પદ છે. તેમાંનું છેલ્લું પદ ઉપસંહારરૂપે હોઈ, સામાન્ય રીતે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મળી આવે છે તે રીતે, ગ્રંથકાર તેમાં પોતાની કૃતિના પુણ્યના બદલામાં સૌનું આરોગ્ય ઇચ્છે છે.

પાટણથી પ્રાપ્ત સંસ્કૃત વૈદિક ગ્રંથનું ૧૧૦મું પદ જોયું તો તે ટિબેટન પદથી જુદું પડે છે. વળી ટિબેટન કરતાં મૂળ સંસ્કૃતમાં ૧૪ પદો તો વધારે છે જ. અમે શરૂઆતનાં બે પદો જ અત્યારે મેળવી શક્યા છીએ, એટલે આખા ગ્રંથ પરત્વે સરખામણી કરવાનું કામ અત્યારે શક્ય નથી.

ગ્રંથકાર

પ્રસ્તુત ગ્રંથ યોગશતકના કર્તા આચાર્ય શ્રી હરિભદ્ર છે. હરિભદ્ર નામના અનેક આચાર્યો જૈન પરંપરામાં થઈ ગયા છે.^૧ તે બધામાં જે યાકિનીમહત્તરાસૂનુ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને સમયની દૃષ્ટિએ જે સૌથી પહેલાં મનાય છે તે જ અહીં પ્રસ્તુત છે.

હરિભદ્રનો સત્તાસમય પૂર્વથી ચાલી આવેલી માન્યતા પ્રમાણે વિ. સં. ૫૩૦ થી ૫૮૫ ગણાતો.^૨ ડો. યાકોખીએ ઉપમિતિભવ-પ્રપંચા કથાની પ્રસ્તાવનામાં વિક્રમનો નવમો-સત્તાસમય દશમો સૈકો સ્વીકારેલો. શ્રી કલ્યાણવિજય-જીએ પોતાની ધર્મસંગ્રહણીની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં એનો નિરાસ કરી વિક્રમનો છઠ્ઠો સૈકો સ્થાપવા

૧. અનેક હરિભદ્રની માહિતી માટે જુઓ શ્રી મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈ કૃત 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' પા. ૮૮૨.

૨. એજન પા. ૧૫૫.

પ્રયત્ન કર્યો છે,^૧ પરંતુ શ્રી જિનવિજયજીએ અનેક બાદ્ય તેમજ આંતર પ્રમાણીની સમાલોચના કરી તેમનો સમય વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭ નિશ્ચિતપણે સાબિત કર્યો છે^૨ અને તે જ હવે સર્વમાન્ય પણ થયો છે.^૩

આ. હરિભદ્રના અનેક ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છતાં એમાં કયાંય એમના જીવન સંબંધી કોઈ વિશેષ માહિતી મળતી નથી. જ કોઈ થોડું તેમના કેટલાક ગ્રંથોની અંતિમ જીવનવૃત્ત પ્રશસ્તિમાંથી જાણવા મળે છે તે આ પ્રમાણે છે. તેઓ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના તેમજ વિદ્યાધર ગચ્છના હતા. ગચ્છપતિ આચાર્યનું નામ જિનભટ્ટ, દીક્ષા-ગુરુનું નામ જિનદત્ત અને ધર્મમાતા સાધ્વીનું નામ યાકિની મહત્તરા હતું. આ બધીય બાબતોનો નિર્દેશ તેમણે એક સાથે તો આવશ્યકસૂત્રની ‘શિષ્યહિતા’ નામની પોતાની ટીકાના અંતમાં કરી દીધો છે,^૪ અન્ય સ્થળોએ એક યા બીજી વિગતનો જ ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરાંત તેમના જીવન વિશેની માહિતી નીચેના ઉત્તર-

૧. પા. ૨૩ થી ૩૪.

૨. જૈન સાહિત્ય સંશોધક ભાગ ૧, અંક ૧, પા. ૫૩. લેખનું નામ છે : ‘હરિભદ્રસૂરિકા સમયનિર્ણય.’

૩. ડૉ. યાકોબીએ પણ પોતાનો મત બૂલભરેલો હતો એમ સમ-રાધ્યચક્રાની પોતાની પ્રસ્તાવનામાં સ્વીકારી શ્રી જિનવિજયજીના મતને જ માન્ય રાખ્યો છે. શ્રી કલ્યાણવિજયજી પણ ‘પ્રભાવચરિત’ની પ્રસ્તાવના (પા. ૫૪)માં પોતાનો પ્રથમ મત સુધારી શ્રી જિનવિજયજીના મતને સ્વીકારે છે. ત્યારે પ્રો. કે. વી. અભ્યંકર ‘વિંશતિવિંશિકા’ની પ્રસ્તાવના (પા. ૧)માં આ. હરિભદ્રને વિક્રમના દશમા સૈકામાં મૂકે છે.

૪. “समाप्ता चेयं शिष्यहिता नामावश्यकटीका । कृतिः सिताम्बराचार्यजिनभट्टनिगदानुसारिणी विद्याधरकुलतिलकाचार्यजिनदत्तशिष्यस्य धर्मतोयाकिनीमहत्तरासूनोरल्पमतेराचार्यहरिभद्रस्य ।”

કાલીન ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ છે, જેમાંની કેટલીક ઐતિહાસિક હોવાનો સંભવ છે :

૧. આ. હરિભદ્રના ઉપદેશપદની મુનિચંદ્રની ટીકાના (વિ. સં. ૧૧૭૪, ઈ. સ. ૧૧૧૮) અંતનો ભાગ. મુદ્રિત.

૨. જિનદત્તકૃત ગણધરસાધર્મશતક (વિ. સં. ૧૧૬૯-૧૨૧૧, ઈ. સ. ૧૧૧૨-૧૧૫૪). મુદ્રિત.

૩. પ્રભાચંદ્રકૃત પ્રભાવકચરિત, નવમો શૃંગ (વિ. સં. ૧૩૩૪, ઈ. સ. ૧૨૭૮). મુદ્રિત.

૪. રાજશેખરનો પ્રબંધકોશ (વિ. સં. ૧૪૦૫, ઈ. સ. ૧૩૪૯). મુદ્રિત.

૫. સુમતિગણિની ગણધરસાધર્મશતકની વૃત્તિ (વિ. સં. ૧૨૯૫, ઈ. સ. ૧૨૩૯). અમુદ્રિત.^૧

ઉપર ૧, ૩, ૪, ૫ માં જણાવ્યા મુજબ આ. હરિભદ્રનું જન્મ-સ્થાન ચિત્રકૂટ એટલે હાલનું ચિત્તોડ હતું. પોતે દીક્ષા લીધી ત્યાં-સુધી આ. હરિભદ્ર ઘણું કરી ચિત્તોડમાં હતા, પરંતુ ત્યાર પછી સાધુ તરીકેનું એમનું ઘણુંખરું જીવન રજપૂતાનાનાં આસપાસનાં સ્થળોમાં અને ગુજરાતના પ્રદેશમાં પસાર થયું હોય એમ લાગે છે, કેમકે એ પ્રદેશમાં વસતા ઉદ્યોતનસૂરિના તેઓ ગુરુ થતા હતા.^૨

૧. આ ગ્રંથોમાંથી ઉપલબ્ધ થતી બધી વિગતોને પં. હરગોવિંદદાસે ‘હરિભદ્રસૂરિચરિત્ર’ (સંસ્કૃત)માં, શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ ધર્મસંગ્રહણીની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં, શ્રી જિનવિજયજીએ ‘હરિભદ્રસૂરિકા સમયનિર્ણય’ નામના લેખમાં તેમજ યાકોબીએ સમરાધ્યયકહાની પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તારથી ચર્ચી છે. આ ઉપરાંત પં. બેચરદાસે ‘જૈનદર્શન’ની પ્રસ્તાવનામાં (ગુજરાતી), અને શ્રી. મોહનલાલ દેસાઈએ ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’માં (પા. ૧૫૫થી) આ. હરિભદ્રની જીવનરેખા આલેખી છે. આ બધામાંથી આવશ્યક નિષ્કર્ષ અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

૨. જુઓ યાકોબીની સમરાધ્યયકહાની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના પા. ૬. આનો ગુજરાતી અનુવાદ ‘જૈન સાહિત્ય સંશોધક’ ખંડ ૩, અંક ૩માં કરવામાં આવ્યો છે.

ગણધરસાર્ધશતકની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે આ. હરિભદ્ર જાતે બ્રાહ્મણ હતા અને પ્રભાવકચરિતમાં પણ તેઓ રાજા જિતારિના પુરોહિત હતા એવો નિર્દેશ છે. જો કે મૂળ ગણધરસાર્ધશતકમાં અને ઉપદેશપદની મુનિચંદ્રકૃત ટીકામાં આ બાબતનો ઉલ્લેખ નથી, છતાં એ અસત્ય નથી એમ યાકોબી માને છે, કેમકે આ. હરિભદ્રનું જૈનધર્મનું ઊંડું જ્ઞાન બાજુએ મૂકીએ તોપણ એમનું અન્યાન્ય વિષયોનું જ્ઞાન એવા પ્રકારનું છે કે જે બ્રાહ્મણને જ કમપ્રાપ્ત હોય. વળી તેમની ધર્મપરિવર્તનને લગતી મુખ્ય હકીકત જે સૌથી જૂના ઉલ્લેખમાં (મુનિચંદ્ર કૃત ટીકામાં) મળે છે તે પણ એ જ વસ્તુ સૂચવે છે.^૧

ડૉ. યાકોબી જણાવે છે કે ‘યાકિની સાધ્વીને પોતાની ધર્મમાતા તરીકે સ્વીકારીને હરિભદ્ર પોતાનું સાચા ધર્મમાં પરિવર્તન તેણીને આભારી માને છે. આ તેમનો બીજો જન્મ કહી શકાય.’^૨ આ પરિવર્તન કઈ રીતે થયું તે વિશેની કિંવદન્તી પ્રભાવકચરિતમાં આ રીતે છે :

“ હરિભદ્ર ચિત્રકૂટમાં રાજા જિતારિના પુરોહિત હતા. તેઓએ વિદ્વત્તાના અભિમાનથી પ્રતિજ્ઞા લીધેલી કે ‘જનું કહેલું ન સમજું’ તેનો હું શિષ્ય થાઉં.’ એક વાર છૂટા પડેલ એક ઉન્મત્ત હાથીથી બચવા તેઓએ જૈન મંદિરનો આશ્રય લીધો. ત્યાં તીર્થંકરની પ્રતિમાને જોઈ તેનો તેઓએ ઉપહાસ કર્યો. બીજો દિવસે ઘેર જતાં રસ્તામાં મધરાતે તેઓએ એક વૃદ્ધ સાધ્વીને એક ગાથા^૩ ઉચ્ચારતી સાંભળી, જેનો અર્થ તે ન સમજી શક્યા. તેની

૧. જુઓ યાકોબીની સમરાધ્યક્ષકહાની અંગ્રેજ પ્રસ્તાવના પા. ૮ અગર તેનો ગુજરાતી અનુવાદ પા. ૨૮૭-૮૮.

૨. એજન, અંગ્રેજ પા. ૮ અને ગુજરાતી પા. ૨૮૭-૮૮.

૩. ચક્કિદુગં હરિપણગં પણગં ચક્કીણ કેસવો ચક્કી ।

કેસવચક્કી કેસવ દુચક્કી કેસી ચ ચક્કી ચ ॥

— આવશ્યકનિયુક્તિ ગા. ૪૨૧.

પાસે જ્યારે તેઓ શિષ્ય થવા ગયા ત્યારે તેણે ગુરુ જિન-
ભટસૂરિ પાસે જવા કહ્યું. જ્યારે શ્રી હરિભદ્રે ગુરુને ગાથાનો
અર્થ પૂછ્યો ત્યારે ગુરુએ કહ્યું કે જૈન સૂત્રોના અર્થો જૈન
પ્રવ્રજ્યા લઈને જે વિધિપૂર્વક ભણે તેને જ કહેવામાં આવે છે. આથી
તેઓએ દીક્ષા લીધી અને યાકિની મહત્તરને ધર્મમાતા તરીકે
સ્વીકારી. શ્રી હરિભદ્રની વિદ્વત્તાને તેમના ચારિત્ર્યને કારણે ગુરુએ
તેમને પોતાના પદ્ધતિ બનાવ્યા.”

શ્રી હરિભદ્ર સામાન્ય રીતે તેમના દરેક ગ્રંથને અંતે
‘વિરહ’ શબ્દ વાપરે છે, તે એમના ગ્રંથો પારખવા માટે એક
ચિહ્ન છે. પરંપરાગત કિંવદન્તી પ્રમાણે ‘વિરહ’ શબ્દ શ્રી
હરિભદ્રના બે ભાણેજ શિષ્યો હંસ અને પરમહંસનો વિયોગ
સૂચવે છે, જે કે શ્રી હરિભદ્ર પોતે કયાંય પણ આ બાબતનો
નિર્દેશ કરતા નથી. આ સંબંધી કિંવદન્તી દ્વંકમાં આ પ્રમાણે
છે. શ્રી હરિભદ્રે પોતાના હંસને પરમહંસ નામના બે ભાણેજોને
દીક્ષા આપી શિષ્ય કર્યા. શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યા પછી બૌદ્ધશાસ્ત્ર
શીખવા તેઓ બૌદ્ધ વિદ્યાસ્થાનમાં ગયા. ત્યાં ગુરુને જૈનસાધુઓ
હોવાની શંકા જતાં પારખું કરવાની ઇચ્છા થઈ, એટલે તેણે
ચાલવાના માર્ગ પર જિનપ્રતિમા રખાવી બધા શિષ્યોને તે ઉપરથી
ચાલવા કહ્યું. હંસને પરમહંસ પ્રતિમા પર ખડીથી ત્રણ રેખા કરી
અને એ રીતે જિનપ્રતિમાને ખુદ્ધપ્રતિમા બનાવી તે ઉપર પગ દઈ

અર્થ—પ્રથમ બે ચક્રવર્તી થયા, પછી પાંચ વાસુદેવ, પછી પાંચ
ચક્રી, તે પછી એક વાસુદેવ અને ચક્રી, તે પછી કેશવ અને ચક્રવર્તી,
ત્યારબાદ કેશવ અને બે ચક્રવર્તી, પછી કેશવ અને છેલ્લા ચક્રવર્તી થયા.

૧. જિતારિ રાજના પુરોહિતની બાબત તેમજ હાથીનો પ્રસંગ બાદ
કરતાં ઉક્ત અહેવાલની બધી બાબતોનો સંવાદ મુનિચંદ્રસૂરિના ઉલ્લેખમાં
દ્વંકમાં મળે છે. તે ઉપરથી કહી શકાય કે આ કિંવદન્તી પ્રાચીન છે અને
તેમાં ખાસ કોઈ અત્યુક્તિ ન હોઈ તેને સત્ય માની શકાય. (જુઓ
યાકોબીની સમરાધ્યક્ષહાની પ્રસ્તાવના પા. ૯)

ચાલ્યા. પોતાને મારી નાંખવાનો બૌદ્ધોનો વિચાર જણાતાં તેઓએ તે સ્થળનો ત્યાગ કર્યો. પાછળ બૌદ્ધ રાજાનું લશ્કર આવ્યું. હંસ લડતાં લડતાં મરાયો. પરમહંસ પાસેના નગરના રાજા સુરપાલની સહાયતાથી શુરુ પાસે પહોંચ્યો ને સર્વ વાત કહી સ્વર્ગસ્થ થયો.^૧ શ્રી હરિભદ્ર કુપિત થયા. તેઓએ બૌદ્ધો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો. ‘જે હારે તે ધગધગતા કડાયામાં પડે’ એ શરત હતી. બૌદ્ધાચાર્યો હારતાં બળતા તેલમાં હોમાયા. શ્રી હરિભદ્રના શુરુને ખબર પડતાં કોપની પ્રશાંતિ માટે તેમણે ત્રણ ગાથાઓ લખી મોકલી. શ્રી હરિભદ્રને પશ્ચાત્તાપ થયો. આ ત્રણ ગાથાઓ પરથી તેઓએ સમરાદિત્યકથા પ્રાકૃતમાં રચી હોવાનું કહેવાય છે. તેઓએ ૧૪૪૦ કે ૧૪૪૪ બૌદ્ધોને સંહારવાનો સંકલ્પ કર્યો હોવાથી તેના પ્રાયશ્ચિત્ત લેખે તેઓએ તેટલા ગ્રંથો રચ્યા હોવાનું મનાય છે.^૨

૧. લગભગ આવી જ કથા આપણને પ્રસિદ્ધ દિગમ્બર વિદ્વાન અક્લંકના સંબંધમાં મળે છે. અક્લંક અને તેમના નાનાભાઈ નિકલંક દ્વંપી રીતે બૌદ્ધ મઠમાં વિદ્યાધ્યયન કરવા નીચે છે. પકડાઈ જતાં બંનેને કારાગારમાં નાખવામાં આવે છે. ત્યાંથી રાત્રિએ તેઓ આત્મરક્ષા માટે ભાગી નીચે છે. તેઓને પકડવા ઘોડેસવારો પાછળ પડે છે. અક્લંક જિન-શાસનના પ્રચારનો ઉદ્દેશ પોતાના વિદ્યાબળે સિદ્ધ કરી શકશે એમ માની નિકલંક તેમને એક તળાવમાં છુપાઈ જવા કહે છે ને પોતે સૈનિકો વડે મરાય છે. સૈનિકોના ગયા બાદ અક્લંક બહાર આવે છે—આ પ્રકારની કથા ચાલી આવે છે, જો કે અક્લંક પોતે ક્યાંય પોતાના ભાઈ નિકલંકને ઉલ્લેખ કરતા નથી. આ કથાની ઐતિહાસિકતા બાબત તેમજ હંસ-પરમહંસની કથા પર એના પ્રભાવ વિશે વિરતૃત ચર્ચા શ્રી. કેલાસન ચંદ્ર શાસ્ત્રીએ કરી છે. (જુઓ ન્યાયકુમુદચંદ્ર-ભાગ ૧, પા. ૩૦ થી ૩૫.)

૨. આવી જ આખ્યાયિકા થોડા ફેરફાર સાથે રાજશેખરના ‘પ્રબન્ધ-કોશ’માં ઉલ્લિખિત છે. ચાકોબી લખે છે કે ‘આ કિંવદન્તીમાં કંઈક તથ્ય હોઈ શકે, પરંતુ ઝીણવટથી જોનાર અભ્યાસી તેને હરિભદ્રના જીવનના ઐતિહાસિક બનાવ તરીકે નહિ સ્વીકારે.’ (સમરાધ્યયકહાની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના પા. ૧૭ અને ગુજરાતી અનુવાદ પા. ૨૯૪.)

શ્રી હરિભદ્રના જીવનવૃત્ત માટે ઉપર આપેલ આધાર-
ગ્રંથોમાં ભદ્રેશ્વરસૂરિના ‘કહાવલી’ (પ્રાકૃત) ગ્રંથને લીધો નથી.
શ્રી જિનવિજયજીના લેખને આધારે યાકોળીએ એનો નિર્દેશ-
માત્ર કર્યો છે.^૧ આ ગ્રંથ અમુદ્રિત છે અને એની એક જ તાડ-
પત્રીય પ્રતિ પાટણના ગ્રંથભંડારમાં છે. આમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો
પ્રખંધ સૌથી છેલ્લો છે. એટલું જ નહિ, પણ જિનભદ્રગણિ ક્ષમા-
શ્રમણના સંખંધમાં ‘સંપયં દેવલોચં ગચો’ અર્થાત્ ‘હમણું
જ દેવલોક પામ્યા’ એવા શબ્દો વપરાયેલ છે. આ ઉપરથી ડૉ.
ઉમાકાંત શાહ કહાવલીને પ્રાચીન માને છે.^૨ શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ
પ્રભાવકચરિતની પોતાની ગુજરાતી પ્રસ્તાવનામાં કહાવલીમાં
ઉપલબ્ધ થતી વિગતોનો સૌથી પ્રથમ ઉપયોગ કર્યો છે.^૩ તેઓ
પણ એને અન્ય આધારગ્રંથો કરતાં પ્રાચીન તેમજ વધુ પ્રામા-
ણિક માને છે. શ્રી જિનવિજયજી તેમજ શ્રી પુણ્યવિજયજી
સાથે પરમર્શ કરતાં માધૂમ પડ્યું કે તેઓ પણ એવો જ મત
ધરાવે છે. આથી એ ગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ થતી વિગતોની ખાસ નોંધ
લેવી થટે.

કહાવલીમાં શ્રી હરિભદ્રના જન્મસ્થાન તરીકે ચિત્તોડનો
નિર્દેશ નથી, પણ તેઓ ‘પિવંશુર્ધ ખંભપુણી’ના^૪ રહેવાસી હતા
અને ‘જનું ખોલેલું ન સમજું તેનો શિષ્ય થાઉ’ એ પ્રતિજ્ઞા સાથે કરતા

૧. એજન પા. ૬.

૨. જ્યો ‘જૈન સત્યપ્રકાશ’ વર્ષ ૧૭, અંક ૪, પા. ૮૯-૯૦.

૩. પા. ૫૦ થી આગળ. તે પછી શ્રી હીરાલાલ કાપડિયાએ ‘અને-
કાંતજયપતાકા’ની પોતાની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (ભાગ ૧. પા. ૨૧)માં
તેમજ શ્રી કૈલાસચંદ્ર શાસ્ત્રીએ ન્યાયકુમુદચંદ્રની પ્રસ્તાવના (ભાગ.
૧. પા. ૩૨-૩૩)માં કહાવલીની અમુક વિગતોનો નિર્દેશ કર્યો છે.

૪. શ્રી કલ્યાણવિજયજી ‘પિવંશુર્ધ નામની કોઈ બ્રહ્મપુરી’ એમ
કલ્પના કરે છે. જુઓ પ્રભાવકચરિત (ગુજરાતી)ની પ્રસ્તાવના પા. ૫૦.

ફરતા તેઓ ચિત્તોડ આવ્યા હતા એવો તેમાં ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરાંત એમની માતા ગંગા ને પિતા શંકરભટ્ટનો પણ નિર્દેશ કહાવલીમાં છે જે અન્યત્ર નથી. તેમના ધર્મપરિવર્તનની હકીકતમાં પણ અહીં થોડી ભિન્નતા છે. ગુરુનું નામ જિનભટ નહિ, પણ જિનદત્તસૂરિ જણાવ્યું છે. જ્યારે ગુરુએ ‘ચક્ષિદ્ગ’ ગાથાનો અર્થ આ. હરિભદ્રને સમજાવ્યો ત્યારે આ. હરિભદ્રે તેમને ધર્મના સ્વરૂપ તેમજ ફળ વિશે પૂછ્યું. ગુરુએ કહ્યું : “સપૃહને માટે ધર્મનું ફળ સ્વર્ગોદ્ધિની પ્રાપ્તિ છે, જ્યારે નિઃસપૃહને માટે ધર્મનું ફળ ‘ભવવિરહ’ છે.” હરિભદ્રે કહ્યું, “મને ભવવિરહ જ પ્રિય છે, માટે તેમ કરો.” આથી ગુરુએ તેમને જૈન દીક્ષા આપી. ત્યારબાદ આચાર્યપદ આપી પોતાના પદ-ધર શિષ્ય બનાવ્યા.

શ્રી હરિભદ્ર ‘ભવવિરહસૂરિ’ નામથી પ્રસિદ્ધ કેવી રીતે થયા એ વિશે પણ કહાવલીમાં જુદી જ વિગત છે. શ્રી હરિભદ્ર જ્યારે ભોજન કરવા બેસતા ત્યારે તેમનો ભક્ત લલિતગ શંખ વગાડતો. તે સાંભળી યાચકો આવતા. લલિતગ તેઓને ભોજન કરાવતો. પાછા વળતા યાચકો શ્રી હરિભદ્રને નમસ્કાર કરતા અને શ્રી હરિભદ્ર તેમને ‘ભવવિરહ કરવામાં ઉદ્યમવન્ત થાઓ’ એમ આશીર્વાદ આપતા. આ સાંભળી ‘ઘણું જીવો ભવવિરહસૂરિ’ આમ બોલતા તે પોતાને સ્થાને જતા. આ રીતે આ. હરિભદ્ર ‘ભવવિરહ-સૂરિ’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

ઉપરના પ્રસંગો પરથી એમ લાગે છે કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ ‘વિરહાંક’ કહેવાયા તેનું ખરું કારણ તેમની ભવવિરહની ધગશ હતી, નહિ કે પછીના પ્રબંધો કહે છે તે પ્રમાણે એમના શિષ્યોનો વિરહ.

શ્રી હરિભદ્રના શિષ્યો વિશે પણ કહાવલીમાં અન્ય ગ્રંથો કરતાં જુદી વિગત મળે છે. તેમાં કહ્યું છે કે ‘શ્રી હરિભદ્રને સર્વશાસ્ત્ર-કુશલ જિનભદ્ર અને વીરભદ્ર નામના બે શિષ્યો હતા. તે સમયે

ચિતોડમાં બૌદ્ધ મતનું પ્રાબલ્ય હતું, તેથી હરિભદ્રના જ્ઞાન અને કલાની બૌદ્ધો ઘણી ઈર્ષ્યા કરતા હતા અને એ જ કારણથી તે બંને શિષ્યોને બૌદ્ધોએ એકાંતમાં મારી નાખ્યા. આની ખબર પડતાં શ્રી હરિભદ્રે અનશન કરવાનો નિર્ધાર કર્યો, પણ પ્રવચનના પ્રભાવક જાણીને તેમને તેમ કરતાં રોકવામાં આવ્યા. છેવટે શ્રંથ-રાશિને જ પોતાની શિષ્યસંતતિ માનીને તેની રચનામાં તેઓ વિશેષ ઉદ્યમી થયા.’

શ્રી કલ્યાણવિજયજીના મત અનુસાર કહાવલીનું ઉપરનું લખાણ વધુ પ્રાચીન ને પ્રામાણિક છે, કેમકે હંસ ને પરમહંસ જેવાં નામો જૈન શ્રમણોમાં પ્રચલિત નથી; એ નામો કલ્પિત હોવાં બેઈ એ અને નહિ તો ઉપનામ હોઈ શકે, પણ આવાં મૂળ નામો હોવાં સંભવતાં નથી.^૧ અમને પણ કહાવલીનો ઉલ્લેખ વધારે વજનદાર લાગે છે.

શ્રી હરિભદ્રના ગ્રંથોની સંખ્યા બહુ મોટી છે. પૂર્વપરંપરા પ્રમાણે તેઓ ૧૪૦૦, ૧૪૪૦ અથવા ૧૪૪૪ પ્રકરણોના કર્તા મનાય છે.^૨ શ્રી હરિભદ્રે પ્રાકૃત ને સંસ્કૃત કૃતિઓ બન્ને ભાષામાં તથા ગદ્ય અને પદ્ય બન્ને શૈલીમાં લખ્યું છે. તેઓએ માત્ર અનેક ગ્રંથો જ નથી લખ્યા, પરંતુ અનેકવિધ વિષયો પણ મૌલિક રીતે સ્પર્શ્યા

૧. જુઓ પ્રભાવકચરિતની પ્રસ્તાવના પા. ૫૩.

૨. આમાં ૧૪૦૦ ની પરંપરા જૂની છે અને એનો નિર્દેશ સૌ પ્રથમ મુનિચંદ્રસૂરિએ (વિ. સં. ૧૧૭૪) ઉપદેશપદની ટીકામાં કર્યો છે. આ સિવાયના કલ્લેખો માટે જુઓ પં. બેચરદાસ કૃત ‘જૈનદર્શન’ની પ્રસ્તાવના પા. ૪-૭. શ્રી રાજશેખરસૂરિ પોતાના ‘પ્રબંધકોશ’માં શ્રી હરિભદ્રના ૧૪૪૦ ગ્રંથો હોવાનું જણાવે છે. ૧૫મા સૈકાના શ્રી રત્ન-શેખરસૂરિ પોતાના ‘શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણાર્થદીપિકા’માં શ્રી હરિભદ્રના ૧૪૪૪ ગ્રંથો હોવાનું સૂચવે છે.

છે. તેમણે ચારેચાર અનુયોગવિષયક ગ્રંથો લખ્યા છે. દા. ત. ધર્મસંગ્રહણી, ષડ્દર્શનસમુચ્ચય આદિ દ્રવ્યાનુયોગવિષયક; ક્ષેત્ર-સમાસવૃત્તિ આદિ ગણિતાનુયોગવિષયક; પંચવસ્તુ, પંચાશક, ધર્મખિંદુ, ઉપદેશપદ, સંબોધપ્રકરણ આદિ ચરણકરણાનુયોગ-વિષયક અને સમરાઘચ્ચક્રહા, ધૂર્તાખ્યાન, કથાકોશ, વગેરે ધર્મકથાનુયોગવિષયક. ઉપરાંત અનેકાંતજ્યપતાકા, શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચય, ન્યાયપ્રવેશવૃત્તિ જેવા ગ્રંથો તેમની ન્યાયવિષયક પ્રતિભા ને અભ્યાસને સચોટ ખ્યાલ આપવા પૂરતા છે. અનેક યોગ-શાસ્ત્રોના દોહનરૂપ તેમજ જૈન-યોગસાહિત્યમાં એક નવો જ ચીક્ષો પાડનાર તેમના યોગવિષયક ગ્રંથો (યોગખિંદુ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય આદિ) વિષયવૈવિધ્યમાં ઉમેરો કરે છે.

શ્રી હરિભદ્રના ગ્રંથોની યાદી અનેક લેખકોએ આપી છે^૧, પરંતુ તે બધી સંપૂર્ણપણે એકબીજાને મળતી આવતી નથી. શ્રી હરિભદ્રના પોતાના ગ્રંથોમાં આવેલા ઉલ્લેખોને આધારે, અન્ય ગ્રંથકરોએ કરેલા હરિભદ્રીય ગ્રંથોના ઉલ્લેખોને આધારે તેમજ વેબર, પિટર્સન, લાંડારકર વગેરેની નોંધો અને બીજાં

ડો. ચાકોબીના મત અનુસાર આ પરંપરાગત કથન અતિશયોક્તિ ભરેલું હોય અથવા એમ માનવું જોઈએ કે પ્રકરણ એ પદ્ધતિસર તૈયાર કરેલ જુદો ગ્રંથ ન હોય, પરંતુ પંચાશકનાં ૫૦ પ્રકરણો, અષ્ટકનાં ૩૨, ષોડશકનાં ૧૬ વગેરે એવા મર્યાદિત અર્થમાં એ સંખ્યાનો ઉપયોગ થયો હોય. જુઓ સમરાઘચ્ચક્રહાની પ્રસ્તાવના પા. ૧૧.

૧. શ્રી મણિલાલ નલુભાઈએ ધર્મખિંદુના ગુજરાતી ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં, પં. હરગોવિંદદાસે હરિભદ્રના સંસ્કૃત જીવનચરિત્રમાં, શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ ધર્મસંગ્રહણીની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં, પં. બેચરદાસે 'જૈનદર્શન'ની પ્રસ્તાવનામાં, શ્રી મોહનલાલ દેસાઈએ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં, શ્રી હીરાલાલ કાપડિયાએ અનેકાંતજ્યપતાકાની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (ભા. ૧-૨)માં આ. હરિભદ્રના ગ્રંથોની યાદી આપેલી છે.

સાધનોને આધારે શ્રી કલ્યાણુવિજયજીએ પોતાની યાદી તૈયાર કરી છે. એમાં ૮૮ ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓએ પ્રાપ્ય, અપ્રાપ્ય, શંકિત અને સંભવિતતાની કોટિનો પણ ઠીક ઠીક ભિહાપોહ કર્યો છે. શ્રી હીરાલાલ કાપડિયાએ અનેકાંતજયપતાકાની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (ભાગ ૧)માં શ્રી હરિભદ્રને નામે ચડેલા એવા ૮૭ ગ્રંથોની યાદી આપી છે, અને સાથે સાથે અનેકાંતજયપતાકાના બીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં એ બધા ગ્રંથોની સમીક્ષા કરી એમાંથી જટલા નિશ્ચિત રીતે શ્રી હરિભદ્રના જ છે તે તેમણે પ્રમાણે સાથે જુદા તારવ્યા છે, તેમજ તે ગ્રંથોના વિષયનો દ્રઢ પરિચય પણ આપ્યો છે. આમાં આજ સુધી નહિ નોંધાયેલા એવા પણ કેટલાક ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.^૧ આ બન્ને યાદીઓને સામે રાખી મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી સાથે પરામર્શ કરી અમે એક સ્વતંત્ર યાદી તૈયાર કરી છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ ૬.)

આ. હરિભદ્રસૂરિના સાહિત્યના અવલોકન પરથી તેમણે આપેલા જ્ઞાણની વિગતવાર ચર્ચા કરીએ તે પહેલાં એટલું દ્રઢમાં નોંધવું જરૂરી છે કે આગમોની ટીકા સંસ્કૃતમાં રચનાર સૌથી પહેલા શ્રી હરિભદ્ર જ છે.^૨ જેમાં કોઈ મતનું ખંડન ન હોતાં માત્ર તટસ્થભાવે

૧. ઠા. ત. ભાવનાસિદ્ધિ, આત્મસિદ્ધિ, અનેકાંતસિદ્ધિ, વર્ગકેવલિસૂત્ર વગેરે. પરંતુ કેટલાક જે નિશ્ચિત રીતે શ્રી હરિભદ્રના કહી શકાય એમ છે એવા છૂટી પણ ગયા છે; જેમ કે યોગશતક, લઘુશ્વેત્રસમાસ વગેરે. (જુઓ પરિશિષ્ટ ૬.)

૨. આગમગ્રંથો પરની જૂની ટીકાઓ, નિયુક્તિઓ, ભાષ્યો અને ચૂર્ણિઓ આ. હરિભદ્રના પહેલાં પ્રાકૃતમાં લખાયેલી મળે છે. નન્દીસૂત્ર પરની જિનદાસગણીની ચૂર્ણિ ઈ. સ. ૬૭૭માં પૂર્ણ થઈ હોવાનું મનાય છે. તે પણ પ્રાકૃતમાં જ છે. કોઈ પણ આગમગ્રંથ પર જૂની સંસ્કૃત ટીકા બહુમાં ન હોઈ એમ કહી શકાય કે આ ફેરફાર આ. હરિભદ્રથી જ શરૂ થયો હોય, જે હત્તરકાળમાં પણ ચાલુ રહ્યો છે.

દર્શનોનું પ્રામાણિક નિરૂપણ જ હોય એવો ષડ્દર્શન પર ગ્રંથ લખનાર પણ સૌથી પહેલા તેઓ જ છે.^૧ એ જ રીતે તત્ત્વચિંતન, આચાર ને યોગના વિષયમાં તુલના તેમજ સમન્વય દ્વારા નિરૂપણ કરવાનું પ્રસ્થાન ભારતીય વાક્યમયમાં તેમણે જ પ્રારંભ્યું છે.

વિશિષ્ટ ક્ષણો

આ. હરિભદ્રના આંતરિક જીવન યા વ્યક્તિત્વનો સ્પષ્ટ પરિચય કરવાનું એકમાત્ર સાધન તે એમના ઉપલબ્ધ બધા જ ગ્રંથોનું વિષયવાર વિગતથી તટસ્થભાવે અવલોકન કરવું એ છે, પરંતુ અત્રે એવા સમગ્ર અવલોકનનો અવકાશ નથી; છતાં તેમના વ્યક્તિત્વનો અધૂરો પણ સાચો અને સ્પષ્ટ પરિચય કરાવવો આવશ્યક છે. એ દૃષ્ટિએ અમે તેમના કેટલાક ગ્રંથો પસંદ કરી તેમણે કથાકાર, તત્ત્વચિંતક, આચારસંશોધક અને યોગાભ્યાસી તરીકે તે તે વિષયમાં કેવો વિશિષ્ટ ક્ષણો આપ્યો છે એ યથાસંભવ વિચારીશું.

શ્રી હરિભદ્રને નામે એક કથાકોશ નામનો ગ્રંથ ઉલ્લેખાયેલ છે પણ તે ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ તેમની કથાકાર સમરાઈઅચકહા (સમરાદિત્યકથા) ઉપલબ્ધ છે. આ કૃતિ પ્રાકૃતમાં છે. એની સુકુમાર-શૈલી, ભાષાસૌષ્ઠવ તેમજ મુખ્ય વક્તવ્યને સ્પષ્ટ કરવા માટે સિદ્ધ કરાયેલી વસ્તુસંકલના એ બધું તેમના વિશિષ્ટ કવિત્વનું સૂચક છે.^૨

૧. શ્રી હરિભદ્ર પહેલાં કોઈએ આણું નિરૂપણ કર્યાનું પ્રમાણ આજ સુધી જ્ઞાત નથી.

૨. યાકોબીએ સમરાઈઅચકહાનું સંપાદન કરેલું છે. તેમણે પોતાની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં તે કથાનું હાઈ ને મહત્ત્વ દર્શાવેલ છે.

શ્રી જિનવિજયજીએ ‘કુવલયમાલા’ નામના લેખમાં પ્રસંગવશ સમરાઈઅચકહાની યોગ્ય મુલવણી દ્વંકમાં કરી છે. (જુઓ, વસંત સ્મારક ગ્રંથ, પા. ૨૬૨-૨૬૪)

જૈન પરંપરામાં કથાનુયોગ એ એક શાસ્ત્રનો પ્રકાર મનાયો છે. આગમિક સાહિત્યમાં આવતી કથાઓ ઉપરાંત પણ અનેક-વિધ કથાઓ લખવાની પ્રણાલી શ્રી હરિસદ્ર પહેલાંથી પણ ચાલુ તો હતી જ. તરંગવતી, વસુદેવહિંડી, ધમ્મિલહિંડી, પદ્મચરિય આદિ અનેક ચરિત કે કથાગ્રંથો રચાયેલાં, જેમાંથી કેટલાક ઉપલબ્ધ પણ છે, પરંતુ એ બધામાં સમરાદિત્યકથાનું સ્થાન અનોખું છે. એક તો તેની ભાષા સરલ હોઈ સુબોધ છે, વર્ણનો કંટાળો આપે તેવાં લાંબાં નથી અને અવાન્તર કથાઓ એવી રીતે ગૂંથાઈ છે કે જેથી મુખ્ય કથાવસ્તુનો સંબંધ વાચકના મનશ્ચક્ષુ સમીપ અવિચ્છિન્ન રહે છે અને ઉત્તરોત્તર રસ પોષાતો જાય છે. આવાં જ લખાણોથી સુપ્રસિદ્ધ કવિ ધનપાલે તિલક-મંજરીની પ્રસ્તાવનામાં તેની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે:

નિરોઢું પાર્યતે કેન સમરાદિત્યજન્મનઃ ।

પ્રશમસ્ય વશીભૂતં સમરાદિત્યજન્મનઃ ॥

અર્થાત્ સમરાદિત્યકથાના વાંચનથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રશમ-રસને વશ થયેલું મન જ્યારે વૈર-વિગ્રહ આદિ ઉપાધઓ ત્યજવા માંડે છે ત્યારે એ મનને કોઈ રોકી શકતું નથી.

ધનપાલ પછી આ. હેમચંદ્રે પણ પોતાના કાવ્યાનુશાસનમાં એને સકલકથા તરીકે ઓળખાવી છે.^૧ કવિ ધનપાલ પહેલાં પણ શ્રી હરિસદ્રના વિદ્યાશિષ્ય ઉદ્યોતનસૂરિએ તો જાણે સમરાદિત્યકથાના પ્રભાવથી પ્રેરાઈને જ પોતાની ‘કુવલયમાલા’ કથા રચી હોય એમ લાગે છે.^૨ સમરાદિત્યકથાનું મહત્ત્વ દિવસે દિવસે એટલું બધું વધતું ચાલ્યું કે આગળ જતાં તેનો સંસ્કૃતમાં સંક્ષેપ થયો અને ગુજરાતી ભાષામાં પણ સમરાદિત્યરાસ રચાયો.

૧. સમસ્તફલાન્તેતિ વૃત્તવર્ણના સમરાદિત્યાદિવત્ સકલકથા ।
કાવ્યાનુશાસન અ. ૮. સૂ. ૮.

૨. જુઓ શ્રી જિનવિજયજીનો ‘કુવલયમાલા’ લેખ, વસંત રમારક ગ્રંથ, પા. ૨૬૨-૬૪.

રર મા તીર્થંકર નેમિનાથ અને સાધ્વી રાજેમતી એ બન્ને પાત્રો જૈન પરંપરામાં સુવિખ્યાત છે. નેમ-રાજેમતીના નવ ભવોની કથા પણ જાણીતી છે. દરેક ભવમાં એ બન્ને પતિપત્ની તરીકે સહજીવન ગાળે છે અને સત્પુરુષાર્થથી વિકાસ કરતાં કરતાં છેલ્લા નવમા ભવમાં બન્ને મુક્તિપદ સાધે છે. આ નવે ભવમાં બન્નેનો પુરુષાર્થ એકધારે વિકાસશીલ ને સંવાદી રહ્યો છે, જ્યારે સમરાદિત્યકથાનાં મુખ્ય બે પાત્રો રાજકુમાર ગુણસેન અને પુરોહિતપુત્ર અગ્નિશર્માની કથા જુદી જ રીતે શરૂ થાય છે. આ બન્નેનું નવ ભવમાં એકે યા બીજી રીતે સાહચર્ય સધાય છે, પણ તે સંવાદમાં પરિણમતું નથી.

પોતાની બેઠાળ આકૃતિની ગુણસેને વારંવાર કરેલ મશ્કરીથી કંટાળી અગ્નિશર્મા તાપસ બને છે જેથી બીજે જન્મે એવી વિડંબના સહવી ન પડે. કાલાંતરે ગુણસેનને અગ્નિશર્માનો મેળાપ થાય છે. ગુણસેન પોતાના અપરાધની માફી માગી અગ્નિશર્માને માસોપવાસને પારણું પોતાને ત્યાં ભિક્ષા લેવા આશ્રયપૂર્વક નિમંત્રે છે. માસાંતે અગ્નિશર્મા ત્યાં જાય છે, પણ એક યા બીજે કારણે તેના પ્રત્યે ધ્યાન અપાતું નથી. આમ ચાર વાર બનવાથી અગ્નિશર્મા ક્રોધે ભરાઈ જન્મોજન્મ ગુણસેનનું વેર લેવા સંકલ્પ કરે છે. જ્યારે ગુણસેન સાધુ બને છે ત્યારે દેવયોનિમાં ગયેલ અગ્નિશર્માનો જીવ વૈરવૃત્તિને કારણે તેના પર અગ્નિકણુ વરસાવી તેનો જીવ લે છે, પરંતુ ગુણસેન જરાય રોષ લાવ્યા સિવાય ક્ષમાથી બધું સહી લે છે. આમ એક પછી એક જન્મમાં અગ્નિશર્માનો જીવ ગુણસેનના જીવનો ઘાત કરે છે, પણ તે તો ક્ષમાપૂર્વક સહી લે છે અને એ રીતે ઉત્કર્ષ પામતાં મુક્તિ મેળવે છે, જ્યારે અગ્નિશર્માનો આત્મા અધોગતિ પામે છે.

આ રીતે સત્કર્મ તેમજ સત્પુરુષાર્થનું અને અસત્કર્મ તેમજ અસત્પુરુષાર્થનું ફળ કેવું હોય એ મુખ્ય વક્તવ્યને દર્શાવવા

શ્રી હરિભદ્રે ગુણુસેન અને અગ્નિશર્માના નવ ભવની કથા અવાન્તર આખ્યાનો તેમજ પ્રાસંગિક સુભાષિતો અને ઉપદેશો સાથે એવી સચોટ શૈલીએ રચી છે કે તે વાંચનારનું ચિત્ત જીતી જ દે છે. તેથી જ એના પ્રત્યે અર્વાચીન વિદ્વાનો પણ આકર્ષાય છે.

શ્રી હરિભદ્રે જ્યારે પ્રજ્ઞાપના, દશવૈકાલિક, અનુયોગદ્વાર આદિ જૈન આગમો પર સર્વપ્રથમ સંસ્કૃત ટીકા લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે તો તેમને પૂર્વાચાર્યવિરચિત તત્ત્વચિંતક આગમોની સંસ્કૃતમાં માત્ર સમજૂતી જ આપવાની હતી. તેથી તેમાં તેમની કોઈ વિષયગત નવતા ન દેખાય તે સમજી શકાય એમ છે, પરંતુ જ્યારે તેઓએ તત્ત્વચિંતન અને આચારના એક કે અનેક મુદ્દાઓને લઈ સ્વતંત્ર પણે તેના ઉપર વિચારવા અને લખવા માંડ્યું ત્યારે તેમાં તેમનું વ્યક્તિત્વ તદ્દન નિરાળી રીતે ઊપસી આવતું દેખાય છે. પ્રથમ તત્ત્વચિંતનને લઈ આ વિધાન સ્પષ્ટ કરીએ. તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા એક કે અનેક પ્રશ્નો પર આ. હરિભદ્રે એકંદરે લખ્યું છે ઘણું, પણ એમના વિશિષ્ટ ફાળાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવા માટે અહીં એવાં લખાણોને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખીશું : પહેલા ભાગમાં અનેકાંતજયપતાકા જેવા, બીજામાં શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય જેવા અને ત્રીજામાં ષડ્દર્શનસમુચ્ચય જેવા ગ્રંથો આવે.

અનેકાંતજયપતાકામાં આ. હરિભદ્ર જૈન પરંપરાના પ્રાણભૂત ગણાતા અનેકાંતવાદનું તર્કપુરસ્સર સ્થાપન કરે છે અને સાથે સાથે બીજા પ્રસિદ્ધ એવા એકાંતવાદોનું^૧ નિરસન કરે છે, એટલું જ નહિ, એ નિરસનમાં ગર્ભિત રીતે ઇતર વાદો પર વિજય મેળવવાની વૃત્તિ હોય તેમ પણ એ ‘જયપતાકા’ શબ્દથી

૧. જેમકે એકાંત-નિત્યત્વવાદ, એકાંત-અનિત્યત્વવાદ, એકાંત-સત્ત્વવાદ, એકાંત-અસત્ત્વવાદ વગેરે.

તેમજ એ ગ્રંથમાં વપરાયેલા ‘શબ્દોક્તિ’ જેવા શબ્દોથી લાગે છે. ન્યાયસૂત્રના પ્રણેતા અક્ષપાદે તત્ત્વનિર્ણયને સાચવવા અને સ્થિર રાખવા માટે જલ્પકથા અને વિતંડાકથાની આવશ્યકતાનું સમર્થન કરતાં કહ્યું છે કે જેમ ઊગતા છોડને સાચવવા માટે કાંટાની વાડ પણ જરૂરી છે, તેમ અધ્યાત્મક્ષેત્રે પણ તત્ત્વનિર્ણયની સ્થિરતા માટે વિજયકથા અને માત્ર ખંડનપરાયણ ચર્ચા—વિતંડા સુધ્ધાં આવશ્યક છે.^૧ અક્ષપાદે આ વિધાન કર્યું એ કંઈ આકસ્મિક નથી. એની પૂર્વે કેટલીય શતાબ્દીઓ થયાં સિદ્ધ સિદ્ધ દાર્શનિકોમાં જલ્પકથા અને વિતંડાકથા ચાલતી. નાગાર્જુન જેવા શૂન્યવાદી વિદ્વાનોએ કરેલ પરીક્ષાઓ અને વિગ્રહ અર્થાત્ ખંડનનું વલણ બેતાં એમ લાગે છે કે દાર્શનિક માનસ ધીરે ધીરે વિતંડા તરફ પણ વધ્યે જતું હતું.^૨ વળી અક્ષપાદ પછીના ઉદ્યોતકર આદિ જેવાના નિબંધો^૩ સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે પ્રકાંડ પંડિતો પણ વિજયકથામાં વધારે રસ લેતા. દાર્શનિક ગોષ્ઠીઓમાં તત્ત્વજિજ્ઞાસાપ્રધાન વાદકથાનું^૪ સ્થાન ન હતું એમ નહિ, પરંતુ એ સ્થાન જલ્પ અને વિતંડા કથા કરતાં કંઈક ગૌણ થઈ જતું અને વિરલ પણ થઈ જતું. આવી દાર્શનિક પંડિતોની અધ્યયન-અધ્યાપન તેમજ ચિંતન, મનન અને શ્રેષ્ઠનની પ્રણાલીમાં ઊછરનાર અને અધ્યયન કરનાર ગમે તેવો વિદ્વાન હોય તોય એકાએક તે જલ્પ અને વિતંડાથી

૧. ‘તત્ત્વાધ્યવસાયસંરક્ષણાર્થ જલ્પવિતળ્લે, વીજપ્રરોહસંરક્ષણાર્થ કળ્લક-શાસ્ત્રાવરણવત્ ।’ ન્યાયસૂત્ર ૪, ૨, ૫૦.

૨. જુઓ પં. સુખલાલજીને લેખ ‘તત્ત્વોપલવસિંહ,’ ભારતીય વિદ્યા, ભા. ૨. અં. ૧ માં, તથા નાગાર્જુનકૃત ‘માધ્યમિકકારિકા’ અને ‘વિગ્રહન્યાવર્તિની.’

૩. ન્યાયવાર્તિક, ન્યાયમંજરી આદિ.

૪. વાદ, જલ્પ અને વિતંડાના અર્થ અને ઇતિહાસ માટે જુઓ પં. સુખલાલજી સંપાદિત પ્રમાણુભીમાંસા-ભાષાટિપ્પણ પૃ. ૧૧૦ થી.

તદન અલિપ્ત રહી શકે અને વાદકથામાં જ રસ લે એવી આશા. કાંઈક વધારે પડતી ગણાય. વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે શ્રી હરિભદ્રે જ્યારે અનેકાંતજયપતાકા લખી ત્યારે દાર્શનિક બહુમુખી વિદ્રતા હોવા છતાં તેમનું માનસ કાંઈક અંશે પ્રતિવાદીઓ ઉપર વિજય મેળવવા ભણી વળેલું. તેથી જ તેમણે પ્રતિવાદીઓની ઉક્તિઓને ‘શઠોક્તિ’ જેવા વિશેષણથી નિર્દેશી છે^૧ અને પોતાના પક્ષની ચર્ચાને ‘જયપતાકા’ તરીકે ખિરદાવી છે. આમ છતાં અનેકાંતજયપતાકામાં તેમનું સૂક્ષ્મ ચિંતન કે બહુશ્રુતપણું જરાય ઊતરતી કક્ષાનું નથી.

પરંતુ આ. હરિભદ્રનો આત્મા સ્થિતિચુસ્ત નથી. તેમને જમ જન્મસિદ્ધ વૈદિક પરંપરાનો ત્યાગ અને શ્રમણત્વનો સ્વીકાર કરવામાં વાર ન લાગી તેમ તેમને પોતાની વિજિગીષુ વૃત્તિ દબાવી તત્ત્વજિજ્ઞાસુ વાદકથાનો આશ્રય લઈ દાર્શનિક ચર્ચા કરતાં જરાય સંકોચ ન થયો. તેથી તેમણે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય જેવા ગ્રંથો રચવામાં એ જ વાદકથા અગર તેમની પોતાની પરિભાષામાં કહીએ તો ધર્મકથાનો^૨ આશ્રય લીધો. અનેકાંતજયપતાકામાં ચર્ચાનો વિષય તો જૈનપરંપરાસંમત અનેકાંત જ છે, અને શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં પણ દષ્ટિ તો અનેકાંતની જ છે. એમાં આત્મતત્ત્વ અને તેને સ્પર્શ કરતા અનેક નાના મોટા મુદ્દાઓની અનેકાંતદષ્ટિએ સ્થાપના છે. એ સ્થાપના કરતી વખતે શ્રી હરિભદ્રે જૈન દષ્ટિથી જુદા પડતા જૈનેતર વૈદિક અને બૌદ્ધ બધા જ વાદોની તલસ્પર્શી સમીક્ષા કરી છે. આ સમીક્ષામાં તેમણે અનેકાંતજયપતાકાની પેઠે તાર્કિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ તો કર્યો છે, પરંતુ એમાં એમણે ઈતર વાદીઓ પ્રત્યે જે ઉદારવૃત્તિ અને મહાનુભાવતા દર્શાવી

૧. જુઓ અનેકાંતજયપતાકા—શઠોક્તિમિર્મોહિતાનુ જ્ઞાન (શ્લો. ૬, તુચ્છવાદ વા શઠોક્તિનામ (શ્લો. ૭), શઠોક્તિવિમૂઢા- (શ્લો. ૯).

૨. જુઓ અષ્ટકપ્રકરણ, ૧૨મું વાદાષ્ટક.

છે તે આ. હરિભદ્ર પહેલાંના કે પછીના કોઈ પણ જૈન કે જૈને-
તર વિદ્વાને કરેલી દાર્શનિક સમીક્ષામાં ભાગ્યેજ દેખાય છે.^૧
અનેકાંતજયપતાકામાં જે એકાંતવાદોને તેમણે શંકોક્તિ તરીકે
ઓળખાવેલ તે જ વાદોના પ્રસિદ્ધ પુરસ્કર્તા કપિલ, બુદ્ધ, પતં-
જલિ જેવા અનેક આચાર્યોને શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં દિવ્ય, મહાત્મા,
મહામુનિ જેવાં વિશેષણોથી પ્રશંસીને કહ્યું છે કે આવા ઋષિઓ
મુખા ન નિરૂપે. આમ કહી તેમણે કપિલ, બુદ્ધ જેવા પ્રવર્તકોનાં
તે તે મંતવ્યોનું હાઈ પોતાના સિદ્ધાંત સાથે અવિસંવાદી બને
એ રીતે તારવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

બૌદ્ધ વિદ્વાન ધર્મકીર્તિ અને શાંતરક્ષિતે પણ વિરોધી
વાદોની સમીક્ષા તો કરી છે, પરંતુ તેમણે એકેય સમીક્ષામાં
બૌદ્ધ કે બૌદ્ધેતર વાદોનો આ. હરિભદ્રની પેઠે સમન્વય કર્યો
નથી. શાંતરક્ષિત ‘તત્ત્વસંગ્રહ’માં સાંખ્યસંમત પ્રકૃતિવાદની અને
કૂટસ્થનિત્યવાદની પરીક્ષા કરે છે, પરંતુ તે માત્ર સાંખ્યમતના
ખંડન પૂરતી છે, જ્યારે આ. હરિભદ્ર સાંખ્યમતની સમીક્ષાને
અંતે પ્રકૃતિવાદનું જે રહસ્ય દર્શાવે છે તે જૈનસંમત કર્મપ્રકૃતિ-
વાદની યાદ આપવા સાથે દૂર ભૂતકાળમાં એ બંને વાદો પાછળ
કોઈ સમાન ભૂમિકા હોવાનું સૂચન કરે છે. તેઓ કહે છે કે
‘જેમ જૈન દૃષ્ટિએ મૂર્ત કર્મ અને અમૂર્ત આત્માનો સંબંધ ઘટે
છે તેમ સાંખ્યસંમત પ્રકૃતિવાદ પણ સત્ય સમજવો, કારણ કે
તે કપિલે નિરૂપ્યો છે અને કપિલ તો દિવ્ય મહામુનિ છે.’^૨

૧. ઉદયનાચાર્યે ‘કુસુમાંજલિ’ના પ્રારંભમાં ઈશ્વરોપાસના વિશે લખતાં
જુદા જુદા પક્ષોનાં વલણોનો સમન્વય કર્યો છે તે નોંધપાત્ર છે.

૨. મૂર્તયાડપ્યાત્મનો યોગો, ઘટેન નમસો યથા ।

ઉપઘાતાદિભાવશ્ચ, જ્ઞાનસ્યેવ સુરાદિના ॥

एवं प्रकृतिवादोऽपि, विज्ञेयः सत्य एव हि ।

कपिलोक्तत्वतश्चैव, दिव्यो हि स महामुनिः ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, શ્લોક ૨૩૬ ૩૭.

ઉદ્યોતકર^૧ જવા નૈયાયિકાએ ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદનું સમર્થન કર્યું છે, પણ તેમણે એની ખીજી વિરોધી ખાજુનો કોઈ સમન્વય નથી દર્શાવ્યો. એ જ રીતે શાંતરક્ષિતે ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદનું નિરસન કરતાં તેની ખીજી ખાજુ પ્રત્યે જરાય સહાનુભૂતિ દર્શાવી નથી, જ્યારે આ. હરિભદ્ર ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદની સમીક્ષા જુદી જ ભૂમિકા પર રહી કરે છે. તેઓ, ઈશ્વર સૃષ્ટિનો કર્તા નથી એ સ્વમતનું સમર્થન કરવા છતાં કંઈ દષ્ટિએ ઈશ્વરને કર્તા કહી કે માની શકાય અગર તેની ઉપાસના કરી શકાય એ રહસ્ય પણ દર્શાવે છે. તેઓ કહે છે : ‘સાધુપુરુષોએ ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદને આ રીતે યુક્ત માન્યો છે. ઈશ્વર એટલે પરમાત્મા. તેણે કહેલ વ્રતોનું આસેવન કરવાથી મુક્તિ પમાય છે અને આસેવન ન કરવાથી સંસારમાં ભટકવું પડે છે. આથી કરીને નિમિત્તરૂપે ઈશ્વરનું કર્તૃપણું માનવામાં કોઈ દોષ નથી. જે શ્રદ્ધાળુઓ પરમેશ્વરને કર્તા માની શાસ્ત્રવાક્યોમાં શ્રદ્ધા સેવે છે તેમની મનોવૃત્તિ અને અધિકારને ધ્યાનમાં રાખી કર્તૃત્વવાદનો ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે. વળી આત્મા પોતે જ ખરી રીતે શક્તિધામ હોવાથી ઈશ્વર છે, અને આત્મા તો કર્તા છે જ, તેથી કર્તૃત્વવાદ ઘટી શકે. વળી શાસ્ત્રકારો નિઃસ્પૃહ અને ઉપકારપરાયણ હોય છે, તો તે યુક્તિવિરુદ્ધ શા માટે બોલે ? આથી કરી તેઓના વક્તવ્યનું તાત્પર્ય હિંતૈષી પુરુષે તર્કશાસ્ત્રને અનુસરી શોધવું જોઈએ.’^૨ આમ કહી તેઓ ઈશ્વરના કર્તૃપણાની ખાખતમાં અનેકાંતદષ્ટિ વિકસાવે છે.

૧. જુઓ ન્યાયસૂત્ર ૪, ૧, ૧૯-૨૧ પરનું ન્યાયવાર્તિક.

૨. તત્ત્વેશ્વરકર્તૃત્વવાદોઽયં યુજ્યતે પમ્ ।

સમ્યગ્ન્યાયાવિરોધેન, યથાઽઽહુઃ શુદ્ધબુદ્ધયઃ ॥

ઈશ્વરઃ પરમાત્મેવ, તદુક્તવ્રતસેવનાત્ ।

યતો મુક્તિસ્તતસ્તસ્યાઃ કર્તા સ્યાદ્ ગુણભાવતઃ ॥

એ જ રીતે ધર્મકીર્તિ^૧ અને શાંતરક્ષિતે જૈનસંમત સ્યાદ્-
વાદ કે અનેકાંતદષ્ટિની સમીક્ષામાં પોતાનાથી સિદ્ધ એવા દષ્ટિ-
બિંદુનો મર્મ શોધી સમન્વય કરવા કોઈ પ્રયત્ન કર્યો નથી, જ્યારે
આ. હરિભદ્રે વિજ્ઞાનવાદી અને શૂન્યવાદી ખૌદ્ર મંતવ્યની સમીક્ષા
કરવા છતાં એક અતિગંભીર અને સૂક્ષ્મદર્શી દાર્શનિકને શોભે તેવી
ભાષામાં વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદનું રહસ્ય ખતાવવા સાથે તેના
પુરસ્કર્તા તરીકે સંમાનિત એવા તથાગત પ્રત્યે હાર્દિક બહુમાન
દર્શાવ્યું છે. તેઓ કહે છે : ‘ક્ષણિકવાદની પેઠે વિજ્ઞાનવાદ પણ
ખુદ્રે આસક્તિ અને બાહ્યાર્થપરાયણતા નિવારવા માટે યોગ્ય
અધિકારીઓ પર કરુણા કરી ઉપદેશ્યો છે, કેમકે ખુદ્ર જેવા મહા-
મુનિનો ઉપદેશ રહસ્ય વિનાનો ન હોઈ શકે. વળી ખુદ્રે શૂન્ય-
વાદ ઉપદેશેલ કહેવાય છે, તે પણ ખાસ પ્રકારના અધિકારીઓના
હિતની દષ્ટિએ, એમ સમજાય છે.’^૨ શંકરાચાર્યે ખીજ અનેક

તદનાસેવનાદેવ, યત્સંસારોડપિ તત્ત્વતઃ ।

તેન તસ્યાપિ કર્તૃત્વં, કર્ત્વ્યમાન ન દુષ્યતિ ॥

કર્તાડયમિતિ તદ્વાક્યે, યતઃ કેષાઞ્ચિદાદરઃ ।

અતસ્તદાનુગુણ્યેન, તસ્ય કર્તૃત્વદેશના ॥

પરમૈશ્વર્યયુક્તવાન્મત આત્મૈવ ચેશ્વરઃ ।

સ ચ કર્તેતિ નિર્દોષઃ કર્તૃવાદો વ્યવસ્થિતઃ ॥

શાસ્ત્રકારા મહાત્માનઃ પ્રાયો વીતસ્પૃહા ભવે ।

સત્ત્વાર્થસંપ્રવૃત્તાશ્ચ કથં તેડયુક્તમાષિણઃ ॥

અભિપ્રાયસ્તતસ્તેષાં સમ્યગ્મૃગ્યો હિતૈષિણા ।

ન્યાયશાસ્ત્રાવિરોધેન યથાડડહ મનુરપ્યદઃ ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, શ્લોક ૨૦૩-૯.

૧. પ્રમાણવાર્તિક ૩, ૧૮૦-૮૨.

૨. અન્યે ત્વમિદધત્યેવમેતદાસ્થાનિવૃત્તયે ।

ક્ષણિકં સર્વમેવેતિ બુદ્ધેનોક્તં ન તત્ત્વતઃ ॥

વિરોધી દ્વૈતવાદીઓના વાદોની પેઠે જૈનસંમત અનેકાંતવાદની પણ પર્યાલોચના કરી છે.^૧ તેમણે એ પર્યાલોચનામાં કેવળ શાબ્દિક વિરોધની ભૂમિકાનો આશ્રય લઈ વિજિગીષુ કથા કરી છે, જ્યારે આ. હરિભદ્રે ઔપનિષદ અદ્વૈતમતની સમાલોચના કરતી વખતે જૈન દ્વૈતવાદનું સ્થાપન કરવા છતાં અદ્વૈતનું રહસ્ય શું હોઈ શકે એ પોતાની દૃષ્ટિએ ખતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે ‘સર્વત્ર સમભાવ કેળવવાના ઉદ્દેશથી અદ્વૈતનો ઉપદેશ છે.’^૨ એમ લાગે છે કે જમ જમ શ્રી હરિભદ્ર નવનવા દાર્શનિક ગ્રંથો લખવા પ્રેરાતા ગયા તેમ તેમ તેમનામાં મધ્યસ્થ^૩ વલણનો અને તેને પરિણામે એક પ્રકારની વિશિષ્ટ પ્રજ્ઞાનો પણ ઉદય થયો. તેથી જ કદાચ તે સમયે દાર્શનિક

વિજ્ઞાનમાત્રમપ્યેવં, બાહ્યસજ્જનિવૃત્તયે ।

વિનેયાન્ કાંચિદાશ્રિત્ય, યદ્વા તદ્દેશનાઽર્હતઃ ॥

ન ચૈતદપિ ન ન્યાય્યં, યતો બુદ્ધો મહામુનિઃ ।

સુવૈચવદ્વિના કાર્યં દ્રવ્યાસત્યં ન ભાષતે ॥

एवं च सूत्र्यवादोऽपि, तद्विनेयानुगुण्यतઃ ।

અભિપ્રાયત ઇત્યુક્તો, લક્ષ્યતે તત્ત્વવેદિના ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, શ્લોક ૪૬૪-૬૬ અને ૪૭૬.

૧. શાંકરભાષ્ય ૨, ૨, ૩૩-૩૬.

૨. અન્યે ઠયાલ્યાનયન્ત્યેવં સમભાવપ્રસિદ્ધયે ।

અદ્વૈતદેશના શાસ્ત્રે, નિર્દિષ્ટા ન તુ તત્ત્વતઃ ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુ., શ્લોક. ૫૫૦.

૩. પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્ વચ્ચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥

—લોકતત્ત્વનિર્ણય, શ્લોક. ૩૮.

આત્મીયઃ પરકીયો વા કઃ સિદ્ધાન્તો વિપચ્ચિતામ્ ।

દૃષ્ટેષ્ટાબાધિતો યસ્તુ યુક્તસ્તસ્ય પરિગ્રહઃ ॥

—યોગભિંદુ, શ્લોક. ૫૨૫.

ક્ષેત્રમાં પ્રચલિત ખંડનાત્મક વાદવિવાદો તેઓને શુષ્ક, નિરર્થક^૧ અને મૂળ ધ્યેયને વિઘાતક લાગ્યા હોય. ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે આ. હરિભદ્રે સિદ્ધ સિદ્ધ વાદોના ખંડન માત્રમાં ન પડતાં પોતાને જે સત્ય પ્રતીત થયું તેની સાથે એ બધા વાદો કંઈ રીતે અવિસંવાદી બની શકે એ દર્શાવવાની કળા તો સાધી જ છે, અને એ રીતે તત્ત્વચિંતન તથા નિરૂપણો એક વિધાયક માર્ગ સૂચવ્યો છે.

દાર્શનિક ક્ષેત્ર પરત્વે આ. હરિભદ્રનો, શબ્દદેહો નાનો છતાં અર્થદેહો અતિ મહત્ત્વનો એવો, કાળો છે ષડ્દર્શનસમુચ્ચય. આ. હરિભદ્ર પહેલાના અને પછીના વિશિષ્ટ જૈન-જૈનેતર આચાર્યોએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં લગભગ બધાં જ ભારતીય દર્શનોની પર્યાલોચના કરી છે, પણ તે પર્યાલોચનાની ભૂમિકા પોતપોતાના મતનું સમર્થન અને પરમતનું નિરાકરણ કરવા પૂરતી જ રહી છે, નહિ કે સર્વ દર્શનોનું માત્ર પ્રતિપાદનાત્મક સમભાવી નિરૂપણ. અલબત્ત, શ્રી હરિભદ્ર પહેલાં સિદ્ધસેન દ્વિવાકરે આ દિશામાં પ્રારંભ કરેલો,^૨ પણ શ્રી હરિભદ્રે એ પ્રારંભને યોગ્ય રીતે વિકસાવ્યો છે. એમણે ષડ્દર્શનસમુચ્ચયમાં કોઈ પણ એક મતનું

૧. વાદગ્રન્થાસ્ત્વકારણમ્ ॥ યોગબિંદુ, શ્લો. ૬૫.

વાદાંશ્વ પ્રતિવાદાંશ્વ વદન્તો નિશ્ચિતાંસ્તથા ।

તત્ત્વાન્તં નૈવ ગચ્છન્તિ તિલપીલકવદ્ગતૌ ॥

મુક્ત્વાડતો વાદસંઘટ્ટમધ્યાત્મમનુચિન્ત્યતામ્ ।

નાવિધૂતે તમઃસ્કન્ધે જ્ઞેયે જ્ઞાનં પ્રવર્તેતે ॥

—યોગબિંદુ, શ્લો. ૬૭, ૬૮.

આ બન્ને શ્લોકો ચરકસંહિતા (સૂત્રરથાન અધ્યાય ૨૫, શ્લોક ૨૭-૨૮.) માં અક્ષરશઃ મળે છે.

૨. જઓ તેમની બત્રીશી નં. ૯, ૧૨, ૧૪, ૧૫ ઇત્યાદિ અને ગુજરાતી સન્મતિપ્રકરણ પા. ૧૮૭.

સ્થાપન અને ખીજનું ઉત્થાપન કરવાની દૃષ્ટિ ન રાખતાં છયે દર્શનોને માન્ય એવાં મૂળ મૂળ તત્ત્વોનું પ્રામાણિક નિરૂપણ કર્યું છે. એટલું જ નહિ, પણ તેમણે આખા દાર્શનિક જગતમાં અવગણાયેલ એવા ચાર્વાક મતની પણ એક દર્શન તરીકે ગણના કરી છે. આમ પદ્ધર્શનસમુચ્ચય એ આ. હરિભદ્રની એક અનોખી સૂઝનો સચોટ પુરાવો છે અને ભારતીય દર્શનસાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ એ એક વિશિષ્ટ રચના બની રહે છે.

તત્ત્વચિંતનની પેઠે આચારનો વિષય લઈને પણ આચાર્ય હરિભદ્રે સિન્ન સિન્ન દૃષ્ટિથી નવું તેમજ આચાર સંશોધક વિશિષ્ટ સર્જન કર્યું છે. એવા સર્જનને અહીં ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય.

પહેલા પ્રકારના સાહિત્યમાં નિર્ઐથ પરંપરામાં પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા ગૃહસ્થ અને યતિધર્મનું સંક્ષેપ તેમજ વિસ્તારથી વાચક ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થ, પ્રશમરતિ આદિ જેવા ગ્રંથોની પેઠે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આવું સાહિત્ય નિર્માણ કરવા પાછળ આ. હરિભદ્રની દૃષ્ટિ એ રહી લાગે છે કે જેઓ આગમકાલીન અને ઉત્તરકાલીન જૈન પરંપરાના નિવૃત્તિલક્ષી આચારોનું અધ્યયન કે પરિશીલન કરવા ઇચ્છે તેમને નાના મોટા પ્રકરણ દ્વારા તેની સામગ્રી પૂરી પાડવી. આ પ્રકારના સાહિત્યમાં વિશિકાઓ, પંચવસ્તુ, પંચાશક, શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ જેવા ગ્રંથો આવે છે.

આચાર્ય હરિભદ્રે આચારવિષયક સાહિત્યનો જ ખીજો પ્રકાર ખેડ્યો છે તે ઐતિહાસિક તેમજ જૈન સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે. તેમના પહેલાં જ નિર્ઐથ પરંપરામાં નિવૃત્તિલક્ષી આચારમાં શિથિલતા અને વિકૃતિઓ પ્રવેશી હતી^૧ અને તેમના સમય સુધીમાં વધારે તીવ્ર પણ બની ગઈ હતી.^૨

૧. ઉત્તરાધ્યયન અ. ૧૭ તેમજ સૂત્રકૃતાંગ ૧, ૭.

૨. જુઓ સંશોધકપ્રકરણ, પા. ૧૩-૧૮.

આ બધી વિકૃતિઓનું આ. હરિભદ્રે સંબોધપ્રકરણુ જેવા પ્રથેમાં વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે જે તત્કાલીન નિર્ણય સંઘની સ્થિતિનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પાડે છે. તેઓ જણાવે છે કે “ જૈન સાધુઓ ચૈત્યમાં અને મઠમાં રહે છે, પોતાની જાત માટે દેવ-દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરે છે, વિવિધ રંગના સુગંધી વસ્ત્રો પહેરે છે, આહાર માટે ખુશામત કરે છે, પૈસાને માટે અંગ-ઉપાંગ વગેરે સૂત્રો શ્રાવકોની સામે વાંચે છે, ગુણુવંત જનો તરફ દ્વેષ રાખે છે, પૈસા આપીને નાના બાળકોને ચેલા કરવા માટે વેચાતા લે છે, મુગ્ધજનોને ઠગે છે, જંતર-મંતર કરે છે, વ્યાજવટું તેમજ ધીર-ધાર કરે છે, પોતાને માટે વસ્ત્ર, પાત્ર અને દ્રવ્ય પોતાના ગૃહસ્થોને ઘરે ભેગું કરાવે છે, ચેલાઓ માટે પરસ્પર લડી મરે છે”^૧ ઇત્યાદિ. અંતમાં તેઓ જણાવે છે કે “ આ સાધુઓ નથી, પણ પેટભરાઓનું પેટું છે. અને જેઓ એમ કહે છે કે આ સાધુઓ તીર્થંકરનો વેશ પહેરે છે માટે વંદનીય છે તેઓ ધિક્કારને પાત્ર છે— આ શિરશૂળની વાતને પોકાર કોની પાસે કરીએ ? ”^૨ ઇત્યાદિ. આ. હરિભદ્રે જે કટુક સત્યનું આલેખન કર્યું છે તે ઉપરથી તેમની શુદ્ધ ધર્મ પ્રત્યેની સમજણ અને રુચિ કેવાં હતાં તે સ્પષ્ટ થાય છે. પરંતુ તેઓ વિકૃતિઓનું વર્ણન માત્ર કરી ચૂપ નથી રહ્યા; તેમણે એ વિકૃતિઓ નિવારવાના વિધાયક ઉપાયો પણ દર્શાવ્યા છે. દેવદ્રવ્ય, જ્ઞાનદ્રવ્ય આદિનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો એ દર્શાવતાં તેઓ કહે છે કે “ જિનદ્રવ્ય તો જિનપ્રવચનની વૃદ્ધિ કરનારું, જ્ઞાનગુણુ અને દર્શનગુણુની પ્રભાવના કરનારું મંગળ-દ્રવ્ય છે, શાશ્વતદ્રવ્ય છે અને નિધિદ્રવ્ય છે.^૨ એ જ રીતે શ્રાવકોને આગમની સૂક્ષ્મ વાતોના અનધિકારી ઠરાવવા અને સૂત્રો

૧. જુઓ સંબોધપ્રકરણુ, પા. ૧૩-૧૮ તથા તેના સાર માટે જુઓ પં. બેચરદાસ કૃત ‘ જૈનદર્શન ’ની પ્રસ્તાવના પા ૧૨-૧૪.

૨. સંબોધપ્રકરણુ પા. ૪, ગા. ૯૬ થી.

વાંચીને તેઓ પાસેથી પૈસા લેવા એ તો સર્વથા અનુચિત છે.^૧ આ ઉપરાંત પોતાના પંચવસ્તુ, ષોડશક, અષ્ટક આદિ ગ્રંથોમાં તેમણે જિનપૂજા, જિનખંભપ્રતિષ્ઠા, જિનગૃહ, જૈનદીક્ષા, જૈન-સાધુની લિક્ષા વગેરે અનેક વિષયો પર પોતાનાં સ્પષ્ટ મંતવ્યો દર્શાવ્યાં છે.

તેમના આચાર સંબંધી સાહિત્યનો ત્રીજો પ્રકાર એ એક રીતે ઉપર બતાવેલ બન્ને પ્રકારોથી તેની મૌલિકતાને કારણે જુદો પડે છે. આ. હરિભદ્ર પહેલાં ઠેક આગમકાળથી નિર્ગ્રંથ પરંપરાને તેમાં પ્રવેશેલી વિકૃતિઓથી બચાવવા તેમજ નવી વિકૃતિઓથી સાવ-ધાન રાખવા શ્વેતાંબર-દિગંબર પરંપરામાં જુદી જુદી રીતે અનેક ગ્રંથો રચાતા તો આવેલા જ,^૨ પરંતુ અમે જાણીએ છીએ ત્યાં-લગી એવા બધા ગ્રંથો મુખ્યપણે સાધુસંઘને ઉદ્દેશીને જ લખાતા.

આ. હરિભદ્ર પહેલાં ગૃહસ્થવર્ગને ઉદ્દેશી પ્રવૃત્તિધર્મનું વિધાન કોઈ જૈનાચાર્યે સ્વતંત્રપણે કર્યાનું પ્રમાણ હજી સુધી જ્ઞાત નથી. આ બાબતમાં તેમણે પહેલ કરી છે. શ્રાવકધર્મ સ્વીકારનાર ગૃહસ્થે શેનો શેનો ત્યાગ કરવો અને એ પરિમિત ત્યાગને શુદ્ધ રાખવા તેમજ પોષવા તેણે કેવા કેવા અતિચારોથી બચવું, જીવન ટકાવવા કેવી કેવી મર્યાદાઓ બાંધવી વગેરે તો પહેલેથી જ અશુભ્રત, શીલવ્રત આદિ દ્વારા નિરૂપાતું ચાલ્યું આવતું. પરંતુ આ. હરિભદ્રે જોયું કે સાધુધર્મની નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ બન્નેના વિધાનો તો જૈન આચાર-ગ્રંથોમાં છે, જ્યારે ગૃહસ્થવર્ગ માટે માત્ર નિવૃત્તિલક્ષી વર્ણનો છે, પ્રવૃત્તિલક્ષી સીધું વિધાન કરનાર કોઈ ગ્રંથ નથી. આ. હરિભદ્ર મૂળે આશ્વજી અને તે પણ વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણ, દર્શન આદિના નિષ્ણાત પંડિત. તેથી વૈદિક પરંપરાના ધર્મસૂત્રો તેમજ સ્મૃતિગ્રંથોમાં આવતાં ગૃહસ્થાશ્રમને લગતાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનાં વિધાનો તેમની સામે

૧. સંબોધપ્રકરણ પા. ૧૩ ગા. ૨૬-૨૭.

૨. સૂત્રકૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન આદિ.

હતાં જ. તે સાથે જ નિર્જીથ સાહિત્યમાં મળતાં ગૃહસ્થધર્મનાં વિધાનો પણ તેમના જોવામાં આવ્યાં. બન્નેની તુલના કરતાં તેમને જણાયું હોતું જોઈએ કે ગૃહસ્થવર્ગ એ સમગ્ર સમાજનું મધ્ય-ખિંદુ છે. બધા આશ્રમે છેવટે એની આસપાસ ગોઠવાય છે અને વિકસે છે. એવા ગૃહસ્થવર્ગ માટે કેવળ આ ન કરવું, તે ન કરવું ઇત્યાદિ વિધાનો એ જીવનધર્મ માટે પૂરતાં નથી. જો નિવૃત્તિપરાયણ સાધુસંઘ માટે પણ તેને યોગ્ય પ્રવૃત્તિનાં વિધાનો આવશ્યક છે તો ગૃહસ્થવર્ગ માટે તો એવાં સ્પષ્ટ અને વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિ-વિધાનોની તેથીય વધારે આવશ્યકતા છે. આવા વિચારથી જ જાણે તેમણે ધર્મખિંદુપ્રકરણની રચના કરી હોય એમ લાગે છે. ધર્મખિંદુમાં આ. હરિભદ્રે દર્શાવ્યું છે કે ગૃહસ્થ તરીકે સમ્યગ્દષ્ટિ અને અણુવ્રતો ધારણ કરવાં હોય તોય તે પહેલાં પૂર્વતૈયારીરૂપે ઘણું કરવાનું રહે છે. તેથી તેમણે શ્રાવકધર્મની પૂર્વતૈયારી ક્ષેત્રે ગૃહસ્થો માટે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થોના મેળ ખેસે એવાં થોડાં પણ મહત્વનાં વિધાનો કર્યાં. આવાં વિધાનો વૈદિક ધર્મસૂત્રો અને સ્મૃતિગ્રંથોમાં તો છે જ, પણ આ. હરિભદ્રને તો એ વિધાનો જૈન સમાજને ઉદ્દેશી કરવાનાં હતાં. તેથી તેમણે એવાં પ્રવર્તક વિધાનો અસંદિગ્ધ ભાષામાં કર્યાં. આ વિધાનો સ્મૃતિગ્રંથો જેટલાં વિસ્તૃત નથી, પણ જેટલાં છે તેમાંય કોઈ પણ વર્ણ કે વર્ગના ગૃહસ્થને વ્યવહારજીવનમાં કેમ વર્તવું એનો ઉકેલ આપે જ છે. આ. હરિભદ્રનાં એ પ્રવર્તક વિધાનો ‘માર્ગાનુસારી’ ગુણ કહેવાય છે. સંખ્યામાં એ પાંત્રીસ જ છે, પણ તે સળંગ ગૃહસ્થજીવનનાં બધાં જ પાસાંને સ્પર્શ કરતાં હોઈ બહુ મહત્વનાં છે. એમનું આ સર્જન એ જૈન પરંપરા માટે જેટલું મૌલિક છે તેટલું જ તેની પૂર્વકાલીન એક-દેશીયતાનું પૂરક હોઈ વિશિષ્ટ પણ છે.

એ માર્ગાનુસારી પાંત્રીસ ગુણો યા પ્રવૃત્તિવિધાનો વિશેષ

જિજ્ઞાસુએ ધર્મખિંદુમાંથી જાણી લેવાં. અહીં તો તે વિધાનેનું પ્રવર્તક સ્વરૂપ કેવું છે તે બતાવવા પૂરતું તેમાંથી થોડાંક વિધાનેનું નિરૂપણ કરીશું : (૧) ગૃહસ્થે અર્થોપાર્જન માટે ધંધો કયો અને કઈ દષ્ટિથી કરવો એ દર્શાવતાં તેઓ કહે છે કે જ જ વ્યક્તિને જ જ કર્મ-પ્રવૃત્તિ પરંપરાથી પ્રાપ્ત હોય તે તેણે કરવી, શરત એટલી કે તે નિંદા ન હોય અને શક્તિ બહારની ન હોય તેમજ તે ન્યાયપૂર્વક હોય. એમાં ખાસ ભાર છે તે પ્રામાણિકતા ઉપર. (૨) લગ્નની બાબતમાં વિધાન કરતાં તેઓ કહે છે કે જ્યોત્સનાં કુલ, શીલ, ખાનપાન આદિમાં સમાનતા હોય અને જ્યોત્સના એક જ ગોત્રના ન હોય તેઓ પરસ્પર વિવાહસંબંધ કરે. અહીં એમનો ખાસ ભાર શીલ, સ્વભાવ, વ્યવહાર આદિની સમાનતા ઉપર છે. (૩) ગૃહસ્થ કેવી રીતે જીવન ચલાવે એ બાબત વિધાન કરતાં તેઓ કહે છે કે પોતાની સંપત્તિ પ્રમાણે જ વેષ રાખવો અને આવક પ્રમાણે જ ખર્ચ કરવો. (૪) વડીલો પ્રત્યે કઈ રીતે ગૃહસ્થ વર્તે એનું વિધાન કરતાં કહ્યું છે કે માતા-પિતા જેવાં વડીલોની ઉપાસના કરવી અને જ ચારિત્ર કે જ્ઞાનથી શ્રેષ્ઠ હોય તેની પણ સેવા કરવી. એ જ રીતે દેવ અને અતિથિની સાથે દીન કે નિર્બળ જનની પ્રતિપત્તિ અર્થાત્ આદર કરવાનું પણ વિધાન કરે છે. આમાં વધારે ધ્યાન ખેંચે એવું તેમનું વિધાન પોતાના આશ્રિતજનોની સંભાળ લેવા પરત્વે છે. તેઓ કહે છે કે આશ્રિતવર્ગનું પોષણ કરવું એટલું જ બસ નથી, પણ તેને ઉચિત કાર્યમાં જોડી રાખવો. વળી આશ્રિતવર્ગ શું શું ઇચ્છે છે તે ભણી પણ દષ્ટિ રાખવી અને તેને સંકટમાંથી બચાવવા પણ યત્ન કરવો. એ જ રીતે એવા પોષ્યવર્ગનું વર્તન નિંદાયોગ્ય બનતું હોય તો તેની પણ ભાળ રાખવી અને પોતાના ગૌરવની રક્ષા કરવી, ઇત્યાદિ.

આ. હરિભદ્ર પહેલાંનાં પંચમચરિય^૧, વસુદેવહિંડી^૨, આવ-

૧. ઉદ્દેશ ૪, ગાથા ૬૪ થી આગળ.

૨. પા. ૧૮૩ થી (આત્માનંદ સભા, ભાવનગર દ્વારા પ્રકાશિત).

શ્યકનિર્ચુક્તિ^૧ અને તેનાં સાખ્ય આદિ ગ્રંથોમાં તેમજ તેમના કાંઈક ઉત્તરકાલીન જિનસેનપ્રણીત આદિપુરાણ જેવા ગ્રંથમાં ઋષભદેવને હાથે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણ વર્ણની સ્થાપના અને તેને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન મળે છે.^૨ સાથે જ ભરત દ્વારા બ્રાહ્મણ વર્ણની સ્થાપના અને તેને યોગ્ય કર્તવ્યોનું વર્ણન પણ મળે છે.^૩ એટલું જ નહિ, પણ આ. જિનસેને તો વર્ણ-વિભાગ ઉપરાંત આશ્રમાનુસારી સંસ્કારોનું પણ વર્ણન કર્યું છે. આ. હરિભદ્રે પોતે પણ જ્યારે આવશ્યકનિર્ચુક્તિ અને સાખ્યની વ્યાખ્યા કરી ત્યારે એ નિર્ચુક્તિ અને સાખ્યમાં આવેલ વર્ણધર્મ અને આશ્રમસંસ્કારનું વર્ણન કર્યું છે. પરંતુ આ બધું વર્ણન એકંદરે ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમને લગતા વૈદિક સ્મૃતિગ્રંથોના અનુકરણરૂપે થયેલું છે; તેથી જ સ્મૃતિગ્રંથોમાં જે ચાર વર્ણોના વિભાગ અને તેનાં કર્તવ્યો બ્રહ્મા દ્વારા સ્થાપિત થયેલાં વર્ણવાયાં છે તે જ વર્ણો અને તેનાં કર્તવ્યો ભગવાન ઋષભદેવ તેમજ તેમના પુત્ર દ્વારા સ્થાપિત થયેલ વર્ણવાયાં છે. સ્મૃતિગ્રંથોમાં જે સ્થાન બ્રહ્માનું હતું તે સ્થાન જૈન ગ્રંથોમાં ઋષભદેવ અને ભરત લે છે એટલું જ. વધારામાં જૈન આચાર્યો પોતાના જુદા વેદો હોવાનું વર્ણવે છે અને તે મૂળ જૈન વેદો પાછળથી અનાર્થ થયા એમ પણ કહે છે. આ. જિનસેન તો સ્માર્ત વર્ણવ્યવસ્થા અને આશ્રમ-વ્યવસ્થાનું જૈનીકરણ કરતાં ઋષભદેવને હાથે સ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય એવા બે શૂદ્ર વર્ણ પણ સ્થાપાવે છે,^૪ અને પ્રસિદ્ધ વેદોને અક્ષર-

૧. ગા. ૩૬૧ થી, પા. ૧૫૬. (આગમોદય-સમિતિ-પ્રકાશન).

૨. આદિપુરાણ ભાગ ૧. પર્વ ૧૬, શ્લોક ૧૪૨ થી (ભારતીય જ્ઞાનપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત).

૩. આદિપુરાણ ભાગ ૨, પર્વ ૩૫ તથા ૩૬ થી ૪૨.

૪. આદિપુરાણ ભાગ ૧, પર્વ ૧૬ શ્લોક ૧૮૫-૮૬.

મ્લેચ્છરૂપે નિર્દેશ છે.^૧ પરંતુ આચાર્ય હરિભદ્ર જ્યારે આધ્યાત્મિક ધર્મને અનુલક્ષી સ્વતંત્ર પ્રકરણો રચે છે ત્યારે તેઓ સામાજિક દષ્ટિવાળા વર્ણવિભાગાનુસારી પૌરાણિક વર્ણુનનો પુરાણો રાહ બદલી નવો જ ચીલો પાડે છે. તેઓ મનુસ્મૃતિ વગેરે સ્માર્ત ગ્રંથોમાં વિહિત કેટલાંક પ્રવર્તક વિધાનોને આધ્યાત્મિક ધર્મની ભૂમિકારૂપે અનિવાર્ય રીતે ઉપયોગી ગણી અપનાવે છે અને પરંપરાથી ચાલ્યા આવતાં એકાંગી નિવર્તક વિધાનોમાં પ્રવર્તક વિધાનોની માર્ગાનુસારી ગુણરૂપે પૂર્તિ કરે છે.

યોગ એ એક ઊર્ધ્વગામી આચારનો પ્રકાર જ છે, છતાં યોગ વિશેના હરિભદ્રીય સાહિત્યને ઉપર વર્ણવેલ તેમના આચાર-સંબંધી સાહિત્યમાં ન લેતાં તેથી જુદું પાડી

યાગાભ્યાસી તેનો પરિચય અત્રે આપવામાં આવે છે, તે એટલા માટે કે આ. હરિભદ્રનાં બધાં જ સર્જનોમાં મૂર્ધન્યસ્થાન લેવાની યોગ્યતા તેમના યોગવિષયક ગ્રંથોમાં છે અને તે ગ્રંથો જમ જૈન પરંપરાને સ્પર્શે છે તેમ સમગ્ર ભારતીય યોગપરંપરાઓને પણ આવરે છે. વળી જે ગ્રંથની પ્રસ્તાવનારૂપે આ બધું લખાણ છે તે ગ્રંથ પોતે જ યોગવિષયક છે. આ. હરિભદ્રના યોગસાહિત્યની યથાવત્ મુલવણી કરવા માટે એ જરૂરી છે કે તે પહેલાંની આધ્યાત્મિક સાધના અને તેની પરંપરાઓ તેમજ તે વિષયના સાહિત્યનો આપણે દ્રઢકા પણ સ્પષ્ટ પરિચય કરી લઈએ.

અંતર્મુખ થઈ પોતાની જાતને જ મુખ્યપણે તપાસવી અને એ તપાસતાં જે કલેશમળ અને તેનાં કારણો આધ્યાત્મિક સાધના ધ્યાનમાં આવે તેને નિવારવાની વૃત્તિ કે વલણ અને તેની પરંપરાઓ એનું જ નામ આધ્યાત્મિકતા. આવી

આધ્યાત્મિકતા સિદ્ધ કરવાના માર્ગો અને પ્રયત્નો અનેકવિધ છે. તે બધા જ આધ્યાત્મિક સાધનાની અંદર સમાય છે. લક્ષ્ય અને સાધ્ય એક હોવા છતાં તેને સિદ્ધ કરવાની પ્રક્રિયાઓ ઘણી વાર બહુ જુદી પડે છે અને જુદી દેખાય પણ છે, તે એટલા માટે કે કોઈ પ્રક્રિયા એક અંગ ઉપર તો બીજી પ્રક્રિયા બીજા અંગ ઉપર વધારે ભાર આપે છે. છતાં એ બધી પ્રક્રિયાઓ મૂળ લક્ષ્યને ઉદ્દેશી ચાલતી હોઈ છેવટે આધ્યાત્મિક સાધનાની પરંપરાઓ જ બની રહે છે. આવી પરંપરાઓ આજે પણ અનેક છે.

આધ્યાત્મિક સાધનાની ચડતી-ઊતરતી તેમજ સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ એવી બધી જ કક્ષાઓને અને એ કક્ષાઓનાં બધાં જ અંગોને દર્શાવતા એ શબ્દો પ્રાચીન કાળથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં બહુ જ જાણીતા છે. તે છે તપ અને યોગ. આ બેમાંય તપ શબ્દ વધારેમાં વધારે પ્રાચીન અને વધારેમાં વધારે વ્યાપક રહ્યો છે. શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ આ બે પરંપરામાં પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ સમાઈ જાય છે. શ્રમણ શબ્દનું પ્રાકૃતરૂપ ‘સમણ’ છે. એનો અર્થ વૃત્તિ-શમન તેમજ શ્રમ અર્થાત્ તપ કરવું એવો થાય છે. શ્રમણના પર્યાય અને પ્રકાર તરીકે તપસ્વી, તપસ જેવા શબ્દો જાણીતા છે. એ સૂચવે છે કે શ્રમણધર્મનું મૂળ તપમાં છે અને તપને કેન્દ્રમાં રાખીને જ શ્રમણધર્મની પરંપરાઓ વિકસી અને વિસ્તરી છે.

બ્રાહ્મણધર્મના મૂળમાં ‘બ્રહ્મન’ છે. ‘બ્રહ્મન’ એટલે કે યજ્ઞને કેન્દ્રમાં રાખીને જ બ્રાહ્મણધર્મની પરંપરાઓ વિકસી અને વિસ્તરી છે. તેમ છતાં યજ્ઞ સાથે સંબંધ ધરાવતા વૈદિક મંત્રો^૧ અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં પણ તપની શક્તિ અને મહિમા દર્શાવતો તપસ્

૧. ત્વં તપઃ પરિતપ્યાજયઃ સ્વઃ । ઋગ્વેદ ૧૦, ૧૧૭, ૧. વધારે ઉદાહરણો માટે જુઓ ઋગ્વેદ ૧૦, ૧૦૯, ૪; ૧૦, ૧૫૪, ૨-૪; ૮, ૫૬, ૧. અથર્વવેદ ૪, ૩૫, ૧-૨ ઇત્યાદિ.

શબ્દનો નિર્દેશ મળે છે,^૧ એટલું જ નહિ, પણ તપ અર્થને સૂચવતો 'શ્રમ્' ધાતુનો તપના સંદર્ભમાં જ પ્રયોગ થયેલો શત-પથ જેવા બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે.^૨ આરણ્યક અને ઉપનિષદોમાં તો સ્થૂળ યજ્ઞનું વલણ ઘટવાની સાથે જ જ્ઞાન અને તપનું વલણ વધારે વિકસતું દેખાય છે.^૩ આમ એક બાજુ તપો-માર્ગનો વિકાસ અને વિસ્તાર યજ્ઞમાર્ગથી સ્વતંત્ર થતો આવ્યો છે, તો બીજી બાજુ યજ્ઞમાર્ગ સાથે પણ એનો વિકાસ અને વિસ્તાર થતો જ રહ્યો છે.

તપનું પ્રાથમિક અને સ્થૂળ રૂપ દેહદમનના વિવિધ પ્રકારોમાં છે. જેમ જેમ આધ્યાત્મિક શુદ્ધિમાં દેહદમનની ઉપયોગિતાનો ખ્યાલ બદલાતો ગયો તેમ તેમ એ દેહદમનની વિરુદ્ધ પ્રતિક્રિયા પણ શરૂ થઈ. તેને લીધે એક બાજુથી દેહદમનનું વલણ ઓછું થઈ માનસિક યા અન્તસ્તપનું વલણ વધ્યું, તો બીજી બાજુથી દેહદમનનું વલણ

૧. એતદ્વૈ પરમં તપો । યદ્વયાહિતસ્તપ્યતે પરમં હૈવ લોકં જયતિ... । શતપથબ્રાહ્મણ ૧૪, ૮, ૧૧ અને તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણ ૨, ૨, ૯, ૧.

૨. પ્રજાપતિર્હ વા હૃદમગ્ર એક એવાસ । સ એક્ષત કથં નુ પ્રજાયેયતિ સોઽશ્રમ્યસ તપોઽતપ્યત... ।—શતપથ ૨, ૨, ૪, ૧ તથા શતપથ ૯, ૫, ૧, ૨.

૩. તપસા બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ । તપો બ્રહ્મેતિ । સ તપોઽતપ્યત ।—તૈત્તિરીય ઉપ. ૩, ૨.

વધુ ઉલ્લેખો માટે જુઓ તૈત્તિરીય ઉપ. ૧, ૯; મુંડક ૧, ૨, ૧૧ અને ૧, ૧, ૮-૯; શ્વેતાશ્વતર ૧, ૧૫.

ન ચક્ષુષા ગૃહ્યતે નાપિ વાચા નાન્યૈર્દેવૈસ્તપસા કર્મણા વા ।

જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધસત્ત્વસ્તતસ્તુ તં પश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥

—મુંડક ૩, ૧, ૮.

વધુ ઉલ્લેખો માટે જુઓ છાન્દોગ્ય ૩, ૧૭, ૪ અને જૃહદારણ્યક ૧, ૨, ૬; ૩, ૮, ૧૦.

કાયમ રાખીને પણ તેનો માનસિક તપની સાથે મેળ ખેસાડવાનો પ્રયત્ન થયો; જે કે આ બન્ને પ્રણાલીઓની સાથે સાથે તાપસ અને પરિવ્રાજકોનો મોટો એવો વર્ગ દેહદમનની પ્રથાઓમાં રચ્યોપચ્યો રહેતો. પહેલા વલણના પ્રતિનિધિ તથાગત બુદ્ધ છે,^૧ બીજાના દીર્ઘતપસ્વી મહાવીર છે^૨ અને ત્રીજાના બાકીના અનેક તાપસો છે.^૩

૧. બુદ્ધ સખત દેહદમન કર્યા પછી એવા તપનો વિરોધ પોતાની જીવનકથામાં કર્યો છે. જુઓ મજ્ઞિમનિકાય-મહાસીહનાદસુત્તંત ૧, ૨, ૨; મહાસચ્ચકસુત્તંત ૧, ૪, ૬ અને અરિયપરિચેસનસુત્તંત ૧, ૩, ૬.

એ જ રીતે વૈદિક પરંપરામાં પણ આપણે સ્થૂળ યજ્ઞમાંથી સૂક્ષ્મ—માનસિક યજ્ઞ તરફ વિકાસ થતો જોઈએ છીએ. દ્રવ્યપ્રધાન યજ્ઞ આરણ્યકમાં ધ્યાનરૂપ માનસિક યજ્ઞનું રૂપ લે છે. દા. ત. બૃહદારણ્યકમાં અશ્વમેધ યજ્ઞની જગાએ વિશ્વના પ્રતીકરૂપે અશ્વનું ધ્યાન ધરાવું જોવામાં આવે છે. ઉપનિષદમાં તો જ્ઞાન અને અન્તરતપનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ જ છે. મહાભારતમાં તપની પ્રશંસા ઉપરાંત માનસ અને શારીરિક તપનો ભેદ પણ બતાવવામાં આવ્યો છે અને માનસિક તપને શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવ્યું છે (જુઓ મહાભારત ૨૨૬, ૪-૫). ગીતામાં તો કેવળ દેહદમનને સ્થાન જ નથી, પરંતુ ફલત્યાગસ્વરૂપ અન્તરત્યાગ પર જ સ્પષ્ટ ભાર છે.

૮૫ સુ શબ્દના અર્થવિકાસ માટે જુઓ ‘એનસાઇક્લોપિડિયા ઑફ રિલિજિયન ઍન્ડ એથિક્સ’ ભાગ ૨, પા. ૮૭ થી આગળ.

૨. મહાવીરે પોતે જ અનશન, શીત-તાપસહન આદિ બાહ્ય તપ તપવા છતાં ધ્યાન, કષાયજન્ય આદિ અભ્યંતર તપને જ મુખ્ય માન્યું છે. જુઓ આચારાંગ પ્રથમ શ્લોકરૂઢ; ઉત્તરાધ્યયન અ. ૩૦ શ્લો. ૩૦ અને ભગવતી ૨૫, ૭, ૮૦૨.

મહાવીરના એકવારના સહચારી ગોશાલક આજીવકને સંમત એવા ચાર પ્રકારના તપની નોંધ સ્થાનાંગસૂત્ર (૪, ૨, ૩૦૬)માં સચવાઈ રહી છે; જેમકે—આજીવિયાણં ચઙ્ગિવિહે તવે પં. તં—ઉગતવે, ધોરતવે, રસણિ-જ્જૂહ્ણતા, જિભિમદિયપહિસંલીળતા ।

૩. ભગવતી ૩, ૧, અને ૧૧, ૯ માં અનુક્રમે તામલિ તાપસ અને

જેમ યજ્ઞથી ઐહિક તેમજ સ્વર્ગીય સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થવાની માન્યતા એના પ્રસારમાં કામ કરતી તેમ તપના પ્રસારમાં પણ એવી માન્યતા પ્રથમથી જ દેખાય છે. વધારામાં તપ એ અંતિમ પુરુષાર્થ મોક્ષનું પણ સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી અંગ મનાયું. તેને ક્ષીધે તપ પ્રત્યેની શ્રદ્ધામાં એર વધારો થયો.

‘યોગ’ શબ્દનો પ્રયોગ તો ઋગ્વેદના મંત્રોમાં પણ થયેલો છે,^૧ પરંતુ ત્યાં એનો સમાધિ કે આધ્યાત્મિક ભાવ વિવક્ષિત નથી. ઉપનિષદોમાં, ખાસ કરી અતિપ્રાચીન ગણાતા એના ભાગોમાંય, આધ્યાત્મિક અર્થમાં ‘યોગ’ પદ વપરાયેલું મળતું નથી. કંઠ અને શ્વેતાશ્વતર જેવાં કાંઈકે ઉત્તરકાલીન ઉપનિષદોમાં આધ્યાત્મિક અર્થમાં ‘યોગ’ પદ વપરાયેલું છે.^૨ એકંદર ઋગ્વેદથી ઉપનિષદ સુધીના સાહિત્યમાં ‘તપસ્’ પદનો આધ્યાત્મિક અર્થમાં જોડેલો છૂટથી અને જોડેલો વિવિધ ભાવોમાં પ્રયોગ થયેલો દેખાય છે તેટલો ‘યોગ’ પદનો પ્રયોગ થયેલો નથી. વળી જ્યારે પણ આધ્યાત્મિક અર્થમાં પ્રયુક્ત ‘યોગ’ પદ ઉપનિષદોમાં દેખાય છે ત્યારેય તેનો શિવરાજ તાપસનું વર્ણન છે. ત્યાં અનેક પ્રકારના તાપસોની સૂચના છે, જે ઔપપાતિકસૂત્રમાં વિસ્તારથી છે.

૧. ઋગ્વેદ ૧, ૩૪, ૯; ૨. ૮, ૧; ૯, ૫૮, ૩; ૧૦, ૧૬૬ ૫; ૧, ૧૮, ૭; ૧, ૫, ૩.

૨. યોગ આત્મા |—તૈત્તિરીય ઉપ. ૨, ૪.

તાં યોગમિતિ મન્યન્તે સ્થિરામિન્દ્રિયધારણામ્ ।

અપ્રમત્તસ્તદા ભવતિ યોગો હિ પ્રમવાપ્યયૌ ॥

—કંઠોપનિષદ ૨, ૬, ૧૧.

...તત્કારણં સાંખ્યયોગાધિગમ્યં જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાપૈઃ ।

—શ્વેતાશ્વતર ઉપ. ૬, ૧૩.

...અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્ષશોકૌ જહાતિ ।

—કંઠોપનિષદ ૧, ૨, ૧૨.

સંબંધ મુખ્યપણે સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન^૧ અને તેને અવલંબી કોઈ યોગપરંપરા સાથે આવેલો છે. મહાભારતમાં ‘યોગ’ શબ્દ આધ્યાત્મિક અર્થમાં બહુ જ છૂટથી ઠેકઠેકાણે જોવા મળે છે. ત્યાં પણ એનો સંબંધ મુખ્યપણે સાંખ્ય પરંપરા સાથે જ આવેલો છે. ગીતા એ મહાભારતનો એક ભાગ જ ગણાય છે અને તે સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિકા ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે. ગીતાને યોગશાસ્ત્ર કહેવામાં આવેલ છે. ગીતામાં સ્થળે સ્થળે આધ્યાત્મિક અર્થમાં અનેક રીતે થયેલ ‘યોગ’ પદનો પ્રયોગ જોતાં તેનું ‘યોગશાસ્ત્ર’ નામ સાર્થક પણ છે. પ્રાચીન કહી શકાય એવા જૈન આગમોમાં ‘યોગ’ પદનો આધ્યાત્મિક અર્થમાં પ્રયોગ તો મળે છે,^૨ પણ તે ‘તપ’ પદ જેટલો વ્યાપક નથી. બૌદ્ધ પિટકોમાંય ‘યોગ’ પદ ‘સમાધિ’ પદ જેટલું વ્યાપક નથી. આ બધું જોતાં એમ લાગે છે કે સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને સાધકોએ યોગ પદનો આધ્યાત્મિક અનેક ભાવોમાં છૂટથી પ્રયોગ કર્યો અને ગીતામાં જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ એમ જુદા જુદા યોગરૂપે યોગનો જે મહિમા અસરકારક રીતે કાવ્યમય ભાષામાં સ્થપાયો ત્યારથી આધ્યાત્મિક સાધનાની બધી પરંપરાઓમાં યોગ શબ્દનું માહાત્મ્ય બહુ વધી ગયું. આથી પૂર્વકાળમાં યોગ કે સમાધિ જે તપનું એક અંગ હતું તે તપે સાંખ્ય-યોગ પરંપરામાં યોગના અંગનું સ્થાન લીધું.

આધ્યાત્મિક સાધના સાથે જેમ ‘તપ’ અને ‘યોગ’ પદ

૧. મહાભારતમાં નોંધાયેલ ૨૪, ૨૫ અને ૨૬ તત્ત્વ માનનાર સાંખ્ય પરંપરાઓ એ તો પૂર્વકાળથી પ્રચલિત અને જુદે જુદે રૂપે ધડાતી કે વિદ્વસતી સાંખ્યવિચારસરણીનો પરિપાકમાત્ર છે.

૨. ૪, ૨૮; ૩, ૩-૪; ૫, ૬-૭; ૬, ૧૭ અને ૨૩, ૨૬; ૬, ૪-૬; ૮, ૧૦-૧૨. બધા ઉલ્લેખો માટે જુઓ ગીતારહસ્ય, ભાગ ૨ ની શબ્દસૂચિ.

૩. સૂત્રકૃતાંગ ૧, ૧૬, ૩; ઉત્તરાધ્યયન ૮, ૧૪; ૧૧, ૧૪.

સંકળાયેલ છે તેમ સંવર, ધ્યાન અને સમાધિ એ શબ્દો પણ વિશેષ સંબંધ ધરાવે છે. ધ્યાન અને સમાધિ શબ્દ તો બધી જ આધ્યાત્મિક પરંપરાઓ માટે સાધારણ જેવા છે, જ્યારે સંવર શબ્દ વિશે એમ નથી. એ શબ્દનો આધ્યાત્મિક સાધનામાં છૂટથી અને વ્યાપક રીતે પ્રયોગ મુખ્યપણે જૈન ગ્રંથોમાં થયેલો છે, અને તે મહાવીરના પૂર્વકાળથી.^૧ સાંખ્યસાધકોએ કે સાંખ્ય તત્ત્વાવલંબી ભાગવત જેવી પરંપરાએ ગીતાના મહિમા સાથે યોગનો મહિમા વ્યાપક કર્યો, એટલે ત્યારબાદ જે જે સાંખ્ય પરંપરાને અવલંબી આધ્યાત્મિક સાધનાનાં નિર્દેશક શાસ્ત્રો રચાયાં તે યોગશાસ્ત્ર નામથી જ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં. પાતંજલ યોગશાસ્ત્ર પહેલાં પણ જે એવાં શાસ્ત્રો હોવાની ધારણા છે તે પણ યોગશાસ્ત્રના નામથી જ જાણીતાં હતાં.^૨ જૈન પરંપરામાં અતિ જાણીતો સંવર

૧. મહાવીરે જે તત્ત્વજ્ઞાન અને આચાર સ્વીકાર્યાં તે પાર્શ્વનાથથી ચાલ્યાં આવતાં અને પાર્શ્વનાથનું જ શ્રુત મહાવીરને પ્રાપ્ત થયેલ (જુઓ પં. સુખલાલજીકૃત ‘ચાર તીર્થંકર’ પા. ૧૩૬).

૨. શ્રી શંકરાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્ર-ભાષ્યમાં યોગદર્શનના ખંડન પ્રસંગે આ પ્રમાણે લખે છે : યોગશાસ્ત્રેऽપિ ‘અથ તત્ત્વદર્શનાભ્યુપાયો યોગ’ इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेन योगोऽङ्गीक्रियते । ‘અથ તત્ત્વદર્શનાભ્યુપાયો યોગઃ—એ સૂત્ર ઉપલબ્ધ યોગસૂત્રમાં નથી. પતંજલિકૃત યોગશાસ્ત્ર ‘અથ યોગાનુશાસનમ્’ એ રીતે શરૂ થાય છે. એટલે શ્રી શંકરાચાર્યે નિર્દેશલ યોગશાસ્ત્ર બીજું કોઈ હોય. વાચરપતિમિત્ર બ્રહ્મસૂત્રના ઉપરના અવતરણ પર સીધો પ્રકાશ પાડતા નથી, પરંતુ સમાન વિચાર દર્શાવવા કહે છે કે ‘અત एव योगशास्त्रं व्युत्पादयिताह स्म भगवान्पार्षगण्यः...’ આમ યોગશાસ્ત્રના વ્યુત્પાદક તરીકે તેઓ વાર્ષગણ્યનું નામ આપે છે. એ જ રીતે પતંજલિના યોગાનુશાસન પૂર્વેનું હિરણ્યગર્ભનું યોગ-શાસન ‘અહિર્બુધ્ન્યસંહિતા’ના બારમા અધ્યાય પ્રમાણે બે વિભાગ અથવા સંહિતામાં વહેંચાયેલું હતું. ૧. વરતાર માટે જુઓ ‘હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ’ પૂર્વાર્ધ, પા. ૧૧૨-૧૪.

શબ્દ અને યોગશાસ્ત્રોમાં વ્યાપક થયેલો યોગ શબ્દ એ બન્નેનો અર્થ અને ભાવ એક હોવા છતાં^૧ યોગ અને યોગશાસ્ત્ર એ બેટલાં સર્વપરંપરાઓને બાણીતાં છે તેટલો સંવર શબ્દ વૈદિક પરંપરાઓમાં બાણીતો નથી.

ધ્યાન અને સમાધિ એ તપની પ્રધાનતા વખતે તપનાં અંગ ક્ષેપાતાં. પછી યોગનો મહિમા વ્યાપક થતાં તે યોગનાં અંગ બન્યાં. આમ આધ્યાત્મિક સાધનાની પરંપરાઓને લગતા સાહિત્ય ઉપર નજર કરતાં એમ લાગે છે કે એ સાધનાનાં અનેક અંગો પૈકી ક્યારેક કેટલેક એક અંગ ઉપર વધારે ભાર આપી અને તેને મુખ્ય અંગી લેખી બીજાં બધાંને તેનાં અંગો તરીકે ગોઠવ્યાં, તો બીજા કોઈએ અન્ય અંગને મુખ્ય અંગી ગણી બાકીનાંને અંગ તરીકે ગોઠવ્યાં. દા. ત. જેમણે તપને મુખ્ય અંગી માન્યું હતું

૧. જૈન પરંપરા આસ્રવોના નિરોધને સંવર કહે છે : આસ્રવનિરોધઃ સંવરઃ (તત્ત્વાર્થ ૯, ૧.). યોગશાસ્ત્ર (૧, ૨) ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધને યોગ કહે છે : યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ । આ રીતે સંવર અને યોગ બન્ને પદોનો મુખ્ય અર્થ નિરોધ છે, પણ એકમાં નિરોધના વિશેષણ તરીકે આસ્રવ આવે છે, જ્યારે બીજામાં ચિત્તવૃત્તિ.

જૈનપરંપરા આસ્રવ તરીકે મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગને ગણાવે છે, જેમાં ખરી રીતે મિથ્યાદર્શન, કષાય અને યોગ એ ત્રણ જ વસ્તુઓ મુખ્ય છે. અવિરતિ અને પ્રમાદ એ કષાયનો જ વિસ્તાર માત્ર છે. અહીં એ પણ બાણી લેવું જોઈએ કે જૈનસંમત આસ્રવોમાં જે યોગ આવે છે તે યોગપરંપરાસંમત ચિત્તવૃત્તિઓના સ્થાનમાં છે. જૈન પરંપરામાં માનસિક, વાચિક, કાયિક ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિને યોગ કહેવામાં આવે છે. તેમાં પણ કેન્દ્રસ્થાને માનસિક પ્રવૃત્તિ છે, એટલે યોગસૂત્રમાં જે ચિત્તવૃત્તિ પદ્ધતી સૂચવાય છે તે જૈન પરંપરામાં આસ્રવરૂપ યોગ છે.

જૈન પરંપરા આસ્રવરૂપ યોગના બે પ્રકાર દર્શાવે છે : સકષાય યોગ અને અકષાય યોગ, જ્યારે યોગશાસ્ત્ર ચિત્તવૃત્તિના કિલ્લ અને અકિલ્લ એવા બે પ્રકાર દર્શાવે છે. પહેલામાં કષાય પદ્ધતી જે અને જેટલો અર્થ

તેમણે સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, સમાધિ આદિને તપનાં અંગ ગણ્યાં^૧ અને જેમણે યોગને મુખ્ય અંગી ગણ્યો તેમણે તપ, ધ્યાન, સમાધિ આદિને તેનાં અંગો ગણ્યાં.^૨ આ રીતે ફેર હોય તો માત્ર ગૌણ-મુખ્ય ભાવનો અથવા અંગાંગીભાવની ગોઠવણીનો. એટલી વાત ખરી કે જેમ જેમ આધ્યાત્મિક સાધનાની પરંપરાઓ ચોમેર વિસ્તરતી ગઈ તેમ તેમ તેમાં કેટલાંક અંગો કાળક્રમે કે અનુ-ભવબળે ઉમેરાતાં પણ ગયાં, જેમકે મૈત્રાયણિ ઉપનિષદમાં યોગનાં છ અંગોનો નિર્દેશ છે જ્યારે યોગશાસ્ત્રમાં આઠ અંગો છે.^૩

ઉપર આપણે દૂકમાં એ બેયું કે આધ્યાત્મિક સાધનાના જુદા જુદા માર્ગો તપ, યોગ, સંવર-સંયમ કે ધ્યાન-સમાધિ વિવક્ષિત છે તે અને તેટલો અર્થ બીજામાં ક્લેશ પદ્ધતી લેવાય છે. પરિ-ભાષાભેદની તુલના આ પ્રમાણે છે:—

યોગશાસ્ત્ર	જૈનદર્શન
અવિદ્યા	મિથ્યાદર્શન
અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ	ક્રોધ, માન, માયા, લોભ
જૈન પરંપરા પ્રથમ સક્રિય યોગનો નિરોધ અને પછી અંતે અક્રિય યોગનો નિરોધ અર્થાત્ અયોગ અવસ્થા માને છે. એ જ રીતે યોગપરંપરા પણ પ્રથમ ક્લિષ્ટ ચિત્તવૃત્તિઓનો અને પછી ક્રમે અંતે અક્લિષ્ટ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ માને છે. આ રીતે બન્ને પરંપરાઓમાં પરિભાષા અને વર્ગીકરણ ભિન્ન છે, પણ અર્થ ને ભાવ એક છે.	

ઉપરનું સામ્ય માત્ર એ બે પરંપરા પૂરતું જ નથી, પણ ભારતીય બધી જ આધ્યાત્મિક પરંપરાઓને એક યા બીજી રીતે તે લાગુ પડે છે.

૧. જૈન પરંપરામાં સ્વાધ્યાય, ધ્યાન આદિ આલેખ્યંતર તપનાં અંગો છે.

૨. તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ । યોગસૂત્ર ૨, ૧.

૩. પ્રાણાયામઃ પ્રત્યાહારો ધારણા તર્કઃ સમાધિઃ ષડંગ ઇત્યુચ્યતે યોગઃ । મૈત્રા. ૬, ૧૮.

યમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધારણાધ્યાનસમાધયોઽષ્ટાવજ્ઞાનિ ।

યોગસૂત્ર ૨, ૨૯.

એવાં નામોથી ઓળખાતા અને વ્યવહારાતા તેમજ એકબીજાની અસર પામતા. પરંતુ આ બધાયના મૂળમાં નીચેના તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતો પૂરતી કેવી સમાનતા રહેલી છે તે હવે જોઈએ.

૧. જીવ, આત્મા કે ચેતન તત્ત્વનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ, ૨. ચેતન તત્ત્વની સહજ શુદ્ધિ અને તેમ છતાં એ શુદ્ધિને આવરતો અજ્ઞાન અને કલેશનો પડદો, ૩. અજ્ઞાન અને કલેશના આવરણની આદિ સર્વથા અજ્ઞાત છતાં પ્રયત્નથી તેના નિવારણની શક્યતા તેમજ એવા પ્રયત્નોની માનવીય પુરુષાર્થ દ્વારા સાધ્યતા, ૪. અજ્ઞાન અને કલેશની નિવૃત્તિ તેમજ સહજ શુદ્ધિના પ્રાકટ્યને પરિણામે ચેતન તત્ત્વની સ્વરૂપસ્થિતિ. આ ચાર સિદ્ધાંતો પૈકી કોઈ પણ એક સિદ્ધાંત વિશે સાધકની પ્રતીતિ ન હોય કે મંદ યા શિથિલ હોય તો એની સાધના ન ચાલી શકે, ન ટકી શકે અને ન પરિણામ નિપજવી શકે. કોઈ પણ ખરો સાધક ઉક્ત સિદ્ધાંતોની બાબતમાં મક્કમ, દૃઢ શ્રદ્ધાળુ હોવાનો જ અને પોતાની સાધનાથી એ શ્રદ્ધાને અનુભવસિદ્ધ કરવાનો જ. આધ્યાત્મિક સાધનાની દરેક પરંપરાના સાહિત્યમાં પાયાના આ ચાર સિદ્ધાંતો હજારો વર્ષ થયાં નોંધાયેલા અને નિર્વિવાદ માન્ય થયેલા મળે છે. એમ તો નાની મોટી સાધનાની ઘણી શાખાઓ છે, પણ સાંખ્ય-યોગ, ન્યાય-વૈશેષિક, બૌદ્ધ અને જૈન એ ચાર પરંપરાઓમાં એ બધી જ શાખાઓનો સમાસ થઈ જાય છે. તેથી આપણે એ ચાર પરંપરાના પ્રાચીન અને સર્વમાન્ય ગ્રંથોને આધારે એ જોઈશું કે તેમાં ઉક્ત ચાર પાયાના સિદ્ધાંતો કેવી રીતે રજૂ થયેલા છે:—

સિદ્ધાંતોનું નામવાર કોષ્ટક

સાંખ્ય-યોગ	ન્યાય-વૈશેષિક	બૌદ્ધ	જૈન
૧ પુરુષ નામથી શુદ્ધ ચેતનનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ	આત્મા નામથી સ્વતંત્ર ચેતન યા જીવતત્ત્વનું અસ્તિત્વ	નામ યા ચિત્ત નામથી સ્વતંત્ર ચેતન તત્ત્વનું અસ્તિત્વ	જીવ કે આત્મા નામથી સ્વતંત્ર ચેતનનું અસ્તિત્વ
૨ અવિદ્યા અને તન્મૂલકે અ- સ્મિતા, રાગ, દ્વેષ ને અભિ- નિવેશ એ પંચ- પર્વ વિપર્યયરૂપ આવરણુ	મિથ્યાજ્ઞાન યા મોહ તથા રાગ- દ્વેષરૂપે આ- વરણુ	સમુદય નામથી અવિદ્યા ને તૃષ્ણા રૂપે આવરણુનું અસ્તિત્વ	મિથ્યાદર્શન અને રાગદ્વેષ કષાય યા દર્શન- મોહ અને ચારિત્રમોહરૂપ આસ્રવ યા આવરણુ
૩ સમ્યગ્જ્ઞાન યા વિવેકજ્ઞ્યાતિ તેમજ તેનાં ઉપયોગી આઠ યોગાંગો	સમ્યગ્જ્ઞાન અને યોગમાર્ગ	સમ્યગ્દષ્ટિઆદિ આઠ અંગવાળો અષ્ટાંગિકમાર્ગ	સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ સંવર
૪ કૈવલ્ય અને સ્વરૂપસ્થિતિ	મુક્તિ અને નિઃશ્રેયસ	નિર્વાણ	મોક્ષ

પ્રાચીન અને મહત્ત્વનાં કહી શકાય એવાં ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મ, આત્મા, અત્યક્ત અને સત્ જેવા શબ્દોથી શરૂ થતી ચર્ચાઓમાં જુદી જુદી રીતે ઉક્ત ચાર સિદ્ધાંતોનું જ વિવરણુ છે. ઉપર વર્ણવેલ ચાર સિદ્ધાંતોને અનુસરી સાધના કરનાર સાધકોના વર્તુળોમાં તેમજ તે સિદ્ધાંતો વિશે દાર્શનિક દષ્ટિએ મીમાંસા

કરનાર વિક્રાનોના વર્તુલોમાં એ સિદ્ધાંતોની આસપાસ બીજા અનેક ઉપસિદ્ધાંતો તેમજ દષ્ટિભેદો અસ્તિત્વમાં આવેલા છે; જેમકે, કોઈ એતન તત્ત્વ એક જ માને તો કોઈ અનેક, કોઈ એને અપરિણામી-કૂટસ્થનિત્ય માને તો કોઈ પરિણામિનિત્ય તો કોઈ માત્ર સંતતિરૂપ. એવી જ રીતે સાધનામાં કોઈ આત્મજ્ઞાનને મોક્ષનું સાક્ષાત્ અંગ માની યમ, નિયમ આદિ યોગાંગોને યા ચર્યામાર્ગને સમ્યગ્જ્ઞાનમાં ઉપકારક લેખે^૧ તો કોઈ ચર્યા યા ચારિત્રને મોક્ષનું સાક્ષાત્ અંગ માની સમ્યગ્જ્ઞાનને તેના સહાયક તરીકે ગણાવે.^૨ આવા દષ્ટિભેદો જો કે સંખ્યાબંધ છે, પણ તેમનું સ્થાન આધ્યાત્મિક સાધનામાં ગૌણુ યા નહિવત્ છે, કેમકે તેવા ઉપસિદ્ધાંતો કે દષ્ટિભેદોને ક્ષીધે સાચી સાધનામાં કશું અંતર નથી પડતું; જ્યારે ઉપર વર્ણુવેલ ચાર મુખ્ય સિદ્ધાંતોમાંથી એક વિશે પણ શ્રદ્ધા ન હોય તો સાધના આસ્તત્ત્વમાં જ નથી આવતી અને મૂઢસાવે અસ્તિત્વમાં આવી હોય તોય તે ફલાવહ નથી બનતી. તેથી જ દરેક આધ્યાત્મિક સાધનાની પરંપરામાં એ મૂળ સિદ્ધાંતોની ચર્યા ઉપર જ ભાર અપાય છે.

અદ્વૈતપરંપરાના સાધકો હોય કે દ્વૈતવાદી સાંખ્ય તેમજ ન્યાય-વૈશેષિક પરંપરાના સાધકો હોય, તે બધાને એકસરખી રીતે માન્ય એવી સાધના પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ અને પરિપૂર્ણ સંગૃહીત છે. પાતંજલ યોગશાસ્ત્રની રચનાનો સમય ભલે ઉત્તરવર્તી હોય, પરંતુ તે પૂર્વવર્તી યોગસાધનાના સાહિત્યનો પરિપાક હોઈ સર્વમાન્ય થયેલ છે. તેથી તેમાં વર્ણુવેલ યોગસાધનાની પ્રક્રિયા અને તેનાં અંગોનો નિર્દેશ અત્રે પૂરતો છે. તથાગત બુદ્ધે પોતે જ પૂર્વ યોગીપરંપરાથી જુદા પડી સ્વાનુભવે સાધના-માર્ગ વિકસાવ્યો છે. તેમની એ સાધના પાલ પિટકોમાં અને

૧. વિવેકલ્ખ્યાતિરવિપ્લવા હાનોપાય: । થા. સૂ. ૨, ૨૭.

૨ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ: । તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૧, ૧.

તેમના જીવનવૃત્તમાં વર્ણવાયેલી છે, પરંતુ એ બધાના સારરૂપે બુદ્ધદોષે ‘વિશુદ્ધિમાર્ગ’ ગ્રંથ રચી તેમાં એ સાધના વર્ણવી છે. તેથી તેને અનુસરી બૌદ્ધસાધનાની પ્રક્રિયા અને તેનાં અંગોનો નિર્દેશ અહીં પર્યાપ્ત થશે. મહાવીરે કરેલી સાધના પૂર્વવર્તી પાર્શ્વનાથની સાધનાને અનુસરતી હોવા છતાં તેમાં દીર્ઘતપસ્વી મહાવીરે કાંઈક સ્વાનુભવથી સુધારો-વધારો કર્યો છે. ભગવાન મહાવીરની એ સાધના આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગ જેવા આગમોમાં ઘૂટી છવાઈ સંગૃહીત છે. એ બધાના સારરૂપે વાચક ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં સંવર અને તેનાં અંગરૂપે એ સાધનાનું વર્ણન કર્યું છે, તેથી તેને આધારે એનો નિર્દેશ અત્રે કરીશું.

પાતંજલ યોગસૂત્રમાં વર્ણવેલાં આઠ અંગો આ છે : યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ. આમાંથી પાંચ યમો કે મહાવ્રતો એ સાધનાનો મૂળ પાયો છે. શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન એ પાંચ નિયમો યમની પુષ્ટિમાં ઉપકારક છે. આ બે અંગ દ્વારા સાધકનું જીવન મૈત્રી અને કરુણાથી સમૃદ્ધ બને છે તેમજ તેના ત્યત્તગત કલેશો મંદ થાય છે. આસન અને પ્રાણાયામ (યો. સૂ. ૨, ૪૮) એ બે અંગોથી શરીર શક્તિ, ઉષ્ણ આદિ દ્રઢ્વસહિષ્ણુ બને છે, જ્યારે પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ચાર અંગો દ્વારા ઇન્દ્રિયજય (૨, ૫૫) અને મનની સૂક્ષ્મ વિચારશક્તિ યા સત્યસ્પર્શી ઋતંભસરા પ્રજ્ઞા (૩. ૫. અને ૧, ૪૮) પ્રગટે છે. આ અંગોને યથાશક્તિ સિદ્ધ કરવા સાધક યોગીએ કેમ વર્તવું અને શું કરવું એ પ્રક્રિયા વર્ણવતાં પતંજલિએ પ્રથમ અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય કેળવવા (૧. ૧૨) સૂચ્યું છે અને ત્યારબાદ જપ, ભાવના તેમજ ધ્યાન કરવાની સૂચના (૧. ૨૮, ૩૨, ૩૩, ૩૯) કરી છે.

વિશુદ્ધિમાર્ગમાં શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞારૂપે બૌદ્ધસંમત

સમ્યગ્દષ્ટિ આદિ આર્ય-અષ્ટાંગિક^૧ માર્ગનું જે વિશદ અને વિસ્તૃત નિરૂપણ કર્યું છે તેમાં શીલરૂપે પાતંજલસંમત યમ-નિયમ આવી જાય છે, સમાધિરૂપે પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આવી જાય છે, જ્યારે પ્રજ્ઞારૂપે વિવેકખ્યાતિ આવી જાય છે.

વાચક ઉમાસ્વાતિએ સંવરના અંગ લેખે શુષ્ઠિ, સમિતિ ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષદજય, ચારિત્ર અને તપ એવાં સાત અંગો (તત્ત્વાર્થ ૯, ૨) વર્ણવ્યાં છે. ચારિત્ર એટલે યોગસંમત પાંચ યમ-મહાવ્રત અને ખૌદ્ધસંમત શીલ છે. ધ્યાન આદિ આભ્યંતર તપ એ યોગસંમત પ્રત્યાહાર આદિ ચાર અંગો અને ખૌદ્ધસંમત સમાધિ છે. અનશન આદિ બાહ્ય તપ એ યોગસંમત તપરૂપ ત્રીજે નિયમ છે, અને સ્વાધ્યાયરૂપ આભ્યંતર તપ એ યોગસંમત સ્વાધ્યાયરૂપ ચોથો નિયમ છે.

ઉપર જે થોડી સૂચક તુલના કરી છે તેનો હેતુ એ છે કે જુદી જુદી પરંપરાઓમાં ચાલતી આધ્યાત્મિક સાધનામાં શબ્દભેદ

૧. સમ્માદિક્ષિ—સમ્યગ્દષ્ટિ, સમ્માસંકલ્પો—સમ્યક્સંકલ્પ, સમ્માવાચા—સમ્યગ્વાણી, સમ્માકમ્મન્તો—સમ્યક્કર્મ, સમ્માઆજીવો—સમ્યક્ આજીવિકા, સમ્માવાચામો—સમ્યગ્વ્યાયામ, સમ્માસતિ—સમ્યક્સમૃતિ, સમ્માસમાધિ—સમ્યક્સમાધિ (સંયુત્તનિકાય ૫, ૧૦ અને વિભંગ ૩૧૭-૨૮).

શીલ—કુશલધર્મ ધારણ કરવા તે શીલ. કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્તિ અને અકર્તવ્યથી વિરતિ એમ બન્ને પ્રકારે શીલ વર્ણવાયું છે (વિશુદ્ધિમાર્ગ ૧, ૧૯ થી ૨૫, પા. ૫-૭).

સમાધિ—કુશલચિત્તની એકાગ્રતા તે સમાધિ અર્થાત્ એક આલંબનમાં ચિત્ત અને ચૈતસિક ધર્મોનું સમ્યક્સ્થાપન (વિશુદ્ધિમાર્ગ ૩, ૨-૩. પા. ૫૭).

પ્રજ્ઞા—કુશલચિત્તયુક્ત વિપર્યયના જ્ઞાન અર્થાત્ વિવેકજ્ઞાન તે પ્રજ્ઞા (વિશુદ્ધિમાર્ગ ૧૪, ૨-૩. પા. ૩૦૪).

તેમજ વર્ગીકરણનો કાંઈક ભેદ હોવા છતાં પાયાની એકતા કેવી રહેલી છે તે સમજાય. ગમે તે પરંપરાને અવલંબી સાધક સાધના કરતો હોય, પણ જો તેની દૃષ્ટિ ખરી આધ્યાત્મિક હોય તો તેને સાધનાકાળમાં થતી ચિત્તની કે આત્માની ઉત્ક્રાંતિનો અનુભવ એકસરખો જ થવાનો અને ધ્યાનની જુદી જુદી અવસ્થાઓ પણ એકસરખી રીતે જ અનુભવમાં આવવાની. આ વસ્તુનો પુરાવો ઉપર સૂચવેલ ત્રણે પરંપરાઓના પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મળી રહે છે. દા. ત. સાંખ્ય-યોગ પરંપરામાં ચાર સંપ્રજ્ઞાત અને પાંચમી અસંપ્રજ્ઞાત એવી ઉત્ક્રાંતિગામી ભૂમિકાઓ તેમજ સવિતર્ક, સવિચાર, નિર્વિતર્ક અને નિર્વિચાર એવી ચાર સમાપત્તિઓ વર્ણવાયેલી છે, તેા ખૌદ્ર ગ્રંથોમાં સોતાપત્તિ, સકદાગામી, અનાગામી, અર્હત એ નામે ચાર ઉત્ક્રાંતિગામી ભૂમિકાઓ અને સવિતર્કવિચારપ્રીતિસુખએકાગ્રતા આદિ ચાર ધ્યાનો આવે છે.^૧ જૈન પરંપરામાં મિથ્યાદૃષ્ટિ આદિ ગુણુસ્થાનને નામે ચૌદ ઉત્ક્રાંતિગામી ભૂમિકાઓનું^૨ તેમજ પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર, એકત્વવિતર્કનિર્વિચાર આદિ ચાર ધ્યાનોનું^૩ વર્ણન છે. વળી યોગવાસિષ્ઠમાં અજ્ઞાનની સાત અને જ્ઞાનની સાત એમ ચૌદ ઉત્ક્રાંતિગામી ભૂમિકાઓનું વર્ણન છે.^૪ આ બધું વર્ણન તત્ત્વતઃ સમાન અનુભવમાંથી જ આવેલું અને વિકસેલું છે. નવા નવા સાધકો અને વ્યાખ્યાકારોએ એને પોતપોતાની રુચિ અને શક્તિ તેમજ શ્રોતાઓનો અધિકાર જોઈ એક જ અનુભવને કચારેક સંક્ષેપથી તેા કચારેક વિસ્તારથી, કચારેક પ્રાચીન ભાષામાં તેા કચારેક નવીન ભાષામાં વર્ણવ્યો છે. તેથી જ આપણે જોઈએ

૧. જુઓ 'ભૂમિકા અને ધ્યાન'નું પરિશિષ્ટ ૫

૨. એજન.

૩. જુઓ તત્ત્વાર્થ ૯, ૪૧ થી આગળ. ગુજરાતી વિવેચન પા. ૩૮૦.

૪. જુઓ પરિશિષ્ટ ૫.

છીએ કે પાલિ પિટકોમાં ચાર ધ્યાનનું પ્રાચીન વર્ણન હતું તો પાછળથી એના સ્થાને પાંચ ધ્યાનનું નિરૂપણ થયું.^૧ એ જ રીતે પહેલાં સોતાપત્તિ આદિ ચાર માર્ગ અને એનાં ચાર ફળ એમ આઠ ભૂમિકાઓ હતી તો પાછળથી પ્રમુદિતા આદિ દશ ભૂમિકાઓ આવી.^૨ એ જ રીતે જૈન પરંપરામાં ચૌદ ગુણસ્થાનનો બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એમ ત્રણ ભૂમિકામાં સમાસ કરવામાં આવ્યો.^૩

આ રીતે હજારો વર્ષની સાધનાને પરિણામે સાધકોમાં જે અનુભવ ચાલ્યો આવતો અને જે પ્રાચીન સાહિત્ય ચાલ્યું આવતું તેમજ નવું રચાતું, એ બધાંનો યથાશક્તિ ઉપયોગ કરી આ. હરિભદ્રે યોગવિષયક સાહિત્ય રચ્યું છે.

આ. હરિભદ્રના યોગગ્રંથો

જૈન શાસ્ત્રોમાં આ. હરિભદ્ર પહેલાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમનું વર્ણન ચૌદ ગુણસ્થાનરૂપે, ચાર ધ્યાનરૂપે તેમજ બહિરાત્મા આદિ ત્રણ અવસ્થારૂપે મળે છે. આ. હરિભદ્ર જ જૈનપરંપરામાં સર્વપ્રથમ એનું યોગરૂપે વર્ણન કરે છે. એટલું જ નહિ, પણ પરિભાષા તેમજ વર્ણનશૈલી સુધ્ધાં નવી જ યોજે છે અને પાતંજલ, ખૌરૂ આદિ ઇતર દર્શનામાં વર્ણિત યોગપ્રક્રિયા અને એની ખાસ પરિભાષા સાથે જૈન સંકેતોની સરખામણી કરી ભિન્ન ભિન્ન યોગપરંપરાઓ પાછળ રહેલી યોગવસ્તુની એકતા બહુ સમર્થ ને સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. આમ તેઓ માત્ર જૈન પરંપરાના સાહિત્યમાં

૧. વિશુદ્ધિમાર્ગ પા. ૧૧૩.

૨. જુઓ પરિશિષ્ટ પ.

૩. એજન, તેમજ પૂજ્યપાદનું સમાધિશતક શ્લોક ૪ થી આગળ અને સમાધિશતક (ગુજરાતી), ગુર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ ભાગ ૧, પા. ૪૬૯, ૭મી કડીથી.

જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર આધ્યાત્મિક પરંપરાના સાહિત્યમાં એક નવી જ કેડી પાડે છે. આ બધું તેઓ કઈ રીતે કરે છે તેનો ખ્યાલ તેમના મુખ્ય યોગગ્રંથોના નીચે આપેલ પરિચય પરથી સહેજે આવી શકશે.

આ. હરિભદ્રના યોગવિષયક મુખ્ય ગ્રંથો ચાર છે : ૧. યોગબિંદુ, ૨. યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૩. યોગશતક, ૪. યોગવિંશતિ. એમના ‘ષોડશક’ ગ્રંથમાં અમુક પ્રકરણો યોગને લગતાં છે, જેમાં મળતી વિગતો એક યા બીજી રીતે એમના ચાર યોગગ્રંથોમાં આવી જાય છે. એટલે એનો જુદો પરિચય આપવામાં આવ્યો નથી, છતાં એમાંની વિગતોનો ઉચિત સ્થળે ટિપ્પણમાં નિર્દેશ કર્યો જ છે. પહેલા બે ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં ને છેલ્લા બે પ્રાકૃતમાં લખાયેલા છે. યોગબિંદુ પર ૭ શ્લોકપ્રમાણ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ૨૨૭ શ્લોકપ્રમાણ અને યોગશતક તેમજ યોગવિંશતિ એમનાં નામ પ્રમાણે ૧૦૦ અને ૨૦ ગાથાપ્રમાણ છે.

યોગબિંદુ

અનાદિકાળથી જીવો વાસનારૂપી સંસારમાં અટવાયા કરે છે એ એક અનુભવસિદ્ધ બાબત છે; તો એમાંથી કોઈક કાળે પણ તેઓનો છુટકારો શક્ય છે કે કેમ અને એ શક્યતા હોય તો તે કયા ઉપાયથી સિદ્ધ થઈ શકે? આનો ઉત્તર આપતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે સંસારપ્રવાહની આદિ જ્ઞાત ન હોવા છતાં તેનો અંત તો પુરુષાર્થથી આણી જ શકાય છે; પરંતુ આ સાધ્યની સિદ્ધિ વિકટ છે, કેમકે તેના અધ્યાત્મ આદિ ઉપાયો દુષ્કર હોઈ પ્રત્યેક જીવને સુલભ નથી. જે જીવો ચરમાવર્તમાં^૧ વર્તતા હોય અર્થાત્ જેઓના સંસારપ્રવાહની અમુક મર્યાદા નક્કી થઈ ગઈ

હોય એવા જ શુક્લપાક્ષિક^૧, સિન્નગ્રંથિ, ચારિત્રી વગેરે ઉક્ત અધ્યાત્મ આદિ ઉપાયના અધિકારી છે,^૨ કારણ કે તેઓ પરથી મોહનું તીવ્ર દબાણ ઘટી ગયું હોય છે (શ્લો. ૭૨, ૯૯). આથી ઊલટું, અચરમાવર્તવર્તી જીવો પર મોહનું દબાણ તીવ્રપણે હોવાથી તેઓ ભવ—સંસારના મોગોમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે. યોગના અનધિકારી આવા જીવોને આ. હરિભદ્ર ભવાસિનન્દી જેવી સાર્થક સંજ્ઞાથી ઓળખાવે છે (શ્લો. ૭૩, ૮૫, ૮૬, ૮૭).

ત્યારબાદ તેઓ ઉપર જણાવેલ યોગાધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટેની પૂર્વ તૈયારીનું નિરૂપણ કરે છે. આ પૂર્વ તૈયારીને પૂર્વસેવા કહેલ છે, જેમાં મુખ્યપણે ચાર ખાખતોનો સમાવેશ કર્યો છે : ૧. ગુરુ, દેવ આદિનું પૂજન, ૨. સદાચાર, ૩. તપ, ૪. મુક્તિ પ્રત્યે અદ્વેષ. આ ચારે ખાખતોનો વિસ્તૃત ખ્યાલ લગભગ ૪૧ શ્લોકોમાં (૧૦૯ થી ૧૪૯) આપવામાં આવ્યો છે. આટલી ખાખતો જ્ઞાનપૂર્વક આચારમાં ઊતરે તો જ યોગમાર્ગમાં અધિકાર પ્રાપ્ત થાય.

ઉક્ત યોગાધિકારને પામેલા ચરમાવર્તવર્તી જીવોને આચાર્ય હરિભદ્ર પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં કર્મભળના તારતમ્ય અનુસાર ચાર ભાગમાં વહેંચે છે: ૧. અપુનર્બંધક,^૩ ૨. સમ્યગ્દષ્ટિ યા સિન્નગ્રંથિ, ૩. દેશવિરતિ, ૪. સર્વવિરતિથી તે પૂર્ણતા સુધી. આ ચારેયનાં સ્વરૂપ તેમજ અનુષ્ઠાનની વિગતે ચર્ચા આખા ગ્રંથમાં કરવામાં આવી છે.

૧. જે પક્ષમાં ચંદ્રની કળા વધતી જવાથી પ્રકાશનો કાળ લંબાય તે શુક્લપક્ષ અને કળા ઘટવાથી અંધકારનો કાળ લંબાય તે કૃષ્ણપક્ષ છે. આ ઉપમા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એ રીતે ધટાવવામાં આવે છે કે જે જીવને સંસારકાળ અર્ધપુરૂષલપરાવર્ત જેટલો જ બાકી રહે તે શુક્લપાક્ષિક અને તેથી વધારે રહે તે કૃષ્ણપાક્ષિક.

૨. ષોડશક ૫ શ્લો. ૨ થી ૪ અને ૮.

૩. જુઓ પરિશિષ્ટ ૨.

અપુનર્બંધક એ ભવાભિનન્દીથી વિરોધી લક્ષણવાળો છે. તેનામાં હજી અજ્ઞાન-દર્શનમોહનો અમુક અંશ હોવા છતાં તે અદૈન્ય, દાક્ષિણ્ય, ભવવૈરાગ્ય જેવા સદ્ગુણોનો વિકાસ સાધવામાં સદા તત્પર હોવાથી ક્રમશઃ યોગવૃદ્ધિ સાધીને અંશિભેદ કરે છે (શ્લો. ૧૭૭, ૧૭૮, ૨૦૨).

બીજા આધકારી સમ્યગ્દષ્ટિ યા ભિન્નગ્રંથિને ધર્મશાસ્ત્ર શ્રવણ કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા અને ચારિત્રધર્મ પ્રત્યે અનુરાગ હોય છે (શ્લો. ૨૫૩). અનેક સાંસારિક બાબતોથી આકુળ હોવા છતાં સમ્યગ્દષ્ટિનું ચિત્ત દર્શનમોહના ઉપશમ કે ક્ષયને લીધે મુખ્યપણે મોક્ષાભિમુખ જ હોય છે, કેવળ તેનું શરીર જ સંસારમાં હોય છે. આથી જ તેના યોગને ભાવયોગ કહ્યો છે (શ્લો. ૨૦૩, ૨૦૫) અને તેના અનુષ્ઠાનને અન્તર્વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું કહ્યું છે (શ્લો. ૨૪૮-૪૯). આવા ભાવ-વિશેષને લીધે એની પૂર્વસેવા સહજ રીતે જ પ્રકૃષ્ટ બની રહે છે (૨૦૯).

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સંકલેશનો હ્રાસ કરતો કરતો ક્રમથી ચારિત્રી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે (શ્લો. ૩૫૧-૫૨). આ ચારિત્રી માર્ગાનુસારી અર્થાત્ ન્યાયમાર્ગનું અતિક્રમણ નહિ કરનારો, અઘ્નાળુ, પુરુષાર્થો પણ શુભ પરિણામ વડે શક્ય એટલો જ પ્રયત્ન કરનાર હોય છે (૩૫૩).

ચારિત્રીના વર્ણનમાં આ. હરિભદ્ર અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય એ પાંચ યોગભૂમિકાઓનું નિરૂપણ કરે છે, કેમકે આ અધ્યાત્મ આદિ યોગ પરમાર્થદષ્ટિએ દેશ-વિરતિથી શરૂ થતો મનાય છે. અપુનર્બંધક ને સમ્યગ્દષ્ટિમાં ચારિત્રમોહના પ્રાબલ્યને કારણે તે યોગ બીજરૂપે હોય છે. હવે પાંચ યોગભેદોનું સ્વરૂપ દ્વંકમાં જોઈ લઈએ : ૧. હાચત પ્રવૃત્તિરૂપ અણુવ્રત-મહાવ્રતથી યુક્ત થઈ મૈત્રી આદિ ભાવનાપૂર્વક શાસ્ત્રાનુસાર તત્ત્વચિંતન કરવું એ અધ્યાત્મ. એનાથી પાપક્ષય, વીર્યોત્કર્ષ અને ચિત્તસમાધિ આદિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ૨. આ અધ્યાત્મનો પુનઃપુનઃ અભ્યાસ કરવો એ ભાવના. એનાથી કામ, ક્રોધ આદિ

અશુભ ભાવોની નિવૃત્તિ અને જ્ઞાન આદિ જેવા શુભ ભાવોની પુષ્ટિ થાય છે. ૩. ભાવના કરતાં કરતાં ચિત્તને સૂક્ષ્મ ઉપયોગ-પૂર્વક કોઈ એક પ્રશસ્ત વિષય પર એકાગ્ર કરવામાં આવે એ ધ્યાનયોગ. એનાથી ચિત્તસ્થૈર્ય તથા ભવકારણોનો વિચ્છેદ સધાય છે. ૪. અવિદ્યાકલ્પિત એવી ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુઓ પ્રત્યે વિવેકપૂર્વક તટસ્થતા કેળવવી એ સમતા. એનાથી લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ સૂક્ષ્મ કર્મનો ક્ષય થાય છે. ૫. વિબળીય દ્રવ્યથી ઉદ્ભવેલ ચિત્તની વૃત્તિઓનો જડમૂળથી નાશ કરવો એ વૃત્તિસંક્ષય. એ સધાતાં તરત જ કેવળજ્ઞાન ને તત્પશ્ચાત્ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે (શ્લો. ૩૫૮-૬૭).

ભાવશુદ્ધિનો વિકાસ સાધતાં સાધતાં ચારત્રી પહેલી ત્રણ ભૂમિકાઓને વટાવી, ચોથી સમતાને પ્રાપ્ત કરી ક્ષપકશ્રેણિ-આરૂઢ બને છે. ત્યારબાદ તે અલ્પકાળમાં જ વૃત્તિસંક્ષય સાધે છે. આ પાંચ યોગભૂમિકાઓ પૈકી પહેલી ચારને આ. હરિભદ્ર પતંજલિ-સંમત સંપ્રજ્ઞાતસમાધિ સાથે અને છેલ્લીને અસંપ્રજ્ઞાત સાથે સરખાવે છે^૧ (શ્લો. ૪૧૯-૨૧).

૧. અહીં એક બાબત નોંધવી જરૂરી છે. તે એ કે આ. હરિભદ્રને અનુસરી ઉ. યશોવિજયજી પોતાની યોગાવતારબત્રીશી (શ્લો. ૨૦)માં અધ્યાત્મ આદિ પાંચ યોગભેદો પૈકી પ્રથમના ચારમાં સંપ્રજ્ઞાતને અને છેલ્લા વૃત્તિસંક્ષયમાં અસંપ્રજ્ઞાતને ઘટાવે છે, છતાં તેઓ જ્યારે પાતંજલ યોગશાસ્ત્ર (૧, ૧૮) પર વૃત્તિ લખે છે ત્યારે અસંપ્રજ્ઞાતની પૈકે સંપ્રજ્ઞાતને પણ વૃત્તિસંક્ષય નામના પાંચમા ભેદમાં ઘટાવે છે. આમાં તેઓ વૃત્તિસંક્ષયનો અર્થ યોગબિંદુમાં કરાયેલ અર્થ કરતાં વધારે વિસ્તારી વૃત્તિસંક્ષયનું ફલક ચોથા ગુણસ્થાનથી ચૌદમા સુધી વિસ્તારે છે. સાથે જ તેઓ બારમા ગુણસ્થાન સુધી પ્રાપ્ત થતા પૃથક્ત્વવિતર્કસંવિચાર અને એકત્વવિતર્ક-અવિચાર નામના બે શુક્લધ્યાનોમાં સંપ્રજ્ઞાતયોગને અર્થ ઘટાવે છે, જે પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં આવતી ચાર સમાપત્તિઓ સાથે સરખાવતાં બરાબર બંધબેસે છે. (જુઓ હિંદી ચોથા કર્મચંદ્રની

પ્રત્યેક અધિકારીનું અનુષ્ઠાન કઈ કોટિનું છે તે દર્શાવવા માટે આ. હરિભદ્ર અનુષ્ઠાનના પાંચ પ્રકાર નિરૂપે છે : ૧. વિષ, ૨. ગર, ૩. અનુષ્ઠાન, ૪. તજ્જેતુ, ૫. અમૃતાનુષ્ઠાન. આમાંથી પહેલાં ત્રણ અસદ્અનુષ્ઠાન છે, જ્યારે છેલ્લાં બે સદ્અનુષ્ઠાન છે. અપુન-બંધક આદિ યોગાધિકારીઓને સદ્અનુષ્ઠાન જ હોય છે (શ્લો. ૧૫૫-૧૬૧, ૧૬૩).

યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં આવતું આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમનું વર્ણન યોગખિન્દુના વર્ણનથી પરિભાષા, વર્ગીકરણ તેમજ શૈલીમાં જુદું પડે છે. યોગખિન્દુની કેટલીક વસ્તુ એમાં શબ્દાન્તરથી સમાવેલી છે, જ્યારે બીજી કેટલીક નવી ઉમેરવામાં આવેલી છે.

અહીં જીવની અચરમાવર્તકાલીન—અજ્ઞાનકાલીન અવસ્થાને ઓઘદષ્ટિ અને ચરમાવર્તકાલીન—જ્ઞાનકાલીન અવસ્થાને યોગદષ્ટિ કહી છે. ઓઘદષ્ટિમાં પ્રવર્તતા ભવાભિનન્દીનું વર્ણન યોગખિન્દુ. (શ્લો. ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૭૬)ને મળતું છે.

યોગખિન્દુમાં વર્ણિત પૂર્વસેવાનું પણ અહીં યોગબીજરૂપે કાંઈક વિગતે નિરૂપણ છે. જિન ભગવાન, ભાવયોગી, ભાવ-આચાર્ય, ભાવ-ઉપાધ્યાય પ્રત્યે કુશલ ચિત્ત રાખવું, સતશ્રુત પ્રત્યે ભક્તિ અર્થાત્ સત્શાસ્ત્રનાં ક્ષેપન, પૂજન, દાન, શ્રવણ, પ્રકાશન, સ્વાધ્યાય આદિ તેમજ ગુરુ, દેવ, વિપ્ર, યતિજનનું પૂજન વગેરે બાબતોને પ્રસ્તુતમાં યોગબીજ તરીકે ગણાવી છે (શ્લો. ૨૨, ૨૩, ૨૭, ૨૮, ૧૫૧).

આ ગ્રંથમાં યોગભૂમિકાનાં યા યોગાધિકારીઓનાં ત્રણ વર્ગીકરણ મળે છે : એકમાં યોગની પ્રારંભિક યોગ્યતાથી માંડી તેના

પ્રસ્તાવના, પા. ૫૩ અને ૫. સુખલાલજી સંપાદિત હિંદી 'યોગદર્શન તથા યોગવિશિકા' પા. ૬.)

અંત સુધીની ભૂમિકાઓને કર્મભળના તારતમ્ય અનુસાર આઠ
સ્થાનમાં વહેંચી તેને આઠ યોગદષ્ટિઓ કહેવામાં આવી છે. તેનાં
નામ આ છે : ૧. મિત્રા, ૨. તારા, ૩. બલા, ૪. દીપ્તિ, ૫.
સ્થિરા, ૬. કાંતા, ૭. પ્રભા, ૮. પરા (શ્લો. ૧૩). આ વિભાગ
અનુક્રમે પાતંજલદર્શનપ્રસિદ્ધ યમ, નિયમ, આદિ આઠ
યોગાંગોને^૧ આધારે તેમજ ખેદ, ઉદ્વેગ આદિ બૌદ્ધપરંપરા-
પ્રસિદ્ધ આઠ પૃથક્જનચિત્તોના અર્થાત્ દોષોના^૨ પરિહારને
આધારે અને અદ્વેષ, જિજ્ઞાસા આદિ આઠ યોગગુણના^૩ પ્રાકટ્યને
આધારે કરવામાં આવ્યો છે (શ્લો. ૧૬). આ આઠ ભૂમિકામાં વર્તતા
સાધકના સ્વરૂપનું ત્યારબાદ વિગતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.
યોગનો ક્રમિક વિકાસ દર્શાવતી આ આઠ દષ્ટિઓ પૈકી પહેલી ચાર
યોગની પ્રારંભિક અવસ્થામાં હોય છે. એમાં મિથ્યાત્વનો અલ્પ
અંશ હોઈ તે પ્રતિપાતી—અસ્થિર, સાપાય—સંદોષ ને અવેદ-
સંવેદપદવાળી^૪ છે, જ્યારે છેલ્લી ચારમાં મિથ્યાત્વનો અભાવ
હોઈ તે સ્થિર, નિરપાય છે અને વેદસંવેદપદ નામે ઓળખાય
છે^૫ (શ્લો. ૧૯, ૬૭, ૭૨-૭૫).

૧. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન
અને સમાધિ (યો. સૂ. ૨. ૨૯).

૨. ખેદ, ઉદ્વેગ, ક્ષેપ, ઉત્થાન, ભ્રાંતિ, અન્યમુદ્, રૂગ્ (રોગ) અને
આસંગ. વિસ્તાર માટે જુઓ ષોડશક ૧૪, શ્લોક ૨ થી ૧૧.

૩. અદ્વેષ, જિજ્ઞાસા, શુશ્રૂષા, શ્રવણ, બોધ, મીમાંસા, પ્રતિપત્તિ અને
પ્રવૃત્તિ. જુઓ ષોડશક ૧૬, ૧૪.

૪. જેમાં બાહ્ય વેદ વિષયોને યથાર્થસ્વરૂપે સંવેદી કે નાળી શકાય
નહિ તે અવેદસંવેદપદ.

૫. જેમાં વેદ વિષયોનું યથાર્થ સ્વરૂપ નાળી શકાય અને તેથી
તેમાં અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ ઊપજે તે વેદસંવેદપદ.

પહેલી ચારમાં ૧હું ગુણસ્થાન, પાંચમી ને છઠ્ઠીમાં ૪-૫-૬ ગુણ-
સ્થાન, સાતમીમાં ૭-૮ ગુણસ્થાન અને છેલ્લીમાં ૮ થી ૧૪ ગુણસ્થાન

ખીજી વર્ગીકરણ ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ, ને સામર્થ્યયોગ એમ ત્રણ ભાગમાં છે. યોગની આ ત્રણ ભૂમિકાઓ સ્થિરા આદિ પાછલી ચાર દષ્ટિઓમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ કરવાને ઇચ્છતા જ્ઞાનીનો પ્રમાદને ક્ષીધે જે વિકલધર્મયોગ તે ઇચ્છાયોગ. જે ધર્મ-યોગ શાસ્ત્રના તીવ્ર બોધવાળો અને શાસ્ત્રને જ અનુસરતો હોય તે શાસ્ત્રયોગ. જે યોગ આત્મશક્તિના ઉદ્ગ્રેકને ક્ષીધે શાસ્ત્રમર્યાદાથી પણ પર હોય તે સામર્થ્યયોગ (શ્લો. ૩-૫).

ત્રીજા વર્ગીકરણમાં યોગીઓને ચાર ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે : ૧. ગોત્રયોગી, ૨. કુલયોગી, ૩. પ્રવૃત્તચક્રયોગી, ૪. સિદ્ધ-યોગી^૧. આ ચાર પૈકી વચલા બેને યોગના અધિકારી ક્ષેપ્યા છે. પ્રથમમાં યોગ્યતાનો અભાવ હોઈ તે અનધિકારી છે અને સિદ્ધ-યોગીને તો યોગની જરૂર જ ન હોઈ તે અનધિકારી છે (શ્લો. ૨૦૮-૧૨).

યોગશતક

યોગશતક વિષયની દષ્ટિએ યોગખિંદુ સાથે સૌથી વધારે

પ્રવર્તે છે. આ પરથી જોઈ શકાશે કે યોગખિંદુગત ચ્ચુનર્બંધકની જુદી જુદી અવસ્થાઓ પહેલી ચારમાં, સમ્યગ્દષ્ટિની પાંચમી દષ્ટિમાં અને દેશ તેમજ સર્વવિરતિની છઠ્ઠીમાં સમાવેશ પામે છે. સાતમી દષ્ટિ સર્વ-વિરતિની જ સહેજ ચિકસિત પણ ક્ષપકશ્રેણી પહેલાંની દશાને સૂચવે છે. જ્યારે છેલ્લી પરાદષ્ટિ ક્ષપકશ્રેણી-આરંભ ચારિત્રીની પૂર્ણતા સુધીની બંધી અવસ્થાઓને સમાવે છે.

૧. (૧) ભૂમિભવ્ય યા નામધારી યોગી તે ગોત્રયોગી. (૨) યોગીના કુળમાં જન્મેલા અથવા યોગીધર્મને અનુસરનારા તે કુલયોગી (૩) જેનું અહિંસા આદિ યોગચક્ર પ્રવૃત્ત થયું હોય તે પ્રવૃત્તચક્રયોગી. (૪) જેને યોગ નિષ્પન્ન યા સિદ્ધ છે તે સિદ્ધયોગી. વિસ્તાર માટે જુઓ ડૉ. ભગવાન-દાસકૃત ગુજરાતી વિવેચન, પા. ૬૮૧-૭૦૭.

સામ્ય ધરાવે છે. યોગખિન્દુની ઘણીખરી યોગવસ્તુ યોગશતકમાં સંક્ષેપમાં આવી જાય છે.

પ્રારંભમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર યોગનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન ને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણેનો આત્મા સાથેનો સંબંધ એ નિશ્ચયયોગ છે (ગાથા ૨), જ્યારે એ ત્રણેનાં કારણો એ વ્યવહારયોગ છે (ગાથા ૪).

યોગના અધિકારી તેમજ અનધિકારીનો પ્રશ્ન પણ યોગ-ખિન્દુની પેઠે 'સાંખ્ય ને જૈન પરિભાષાના શ્લેષ દ્વારા ગાથા ૯-૧૦ માં નિરૂપાયો છે.

યોગાધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધકે કરવાની પૂર્વ તૈયારીનું અહીં પૂર્વસેવા કે યોગબીજ નામથી વર્ણન નથી, પરંતુ પ્રથમાધિકારી અપુનર્જંધકને માટે પરપીડાપરિહાર, દીનદાન, શુભદેવના પૂજાસત્કાર ઇત્યાદિ લૌકિક ધર્મના પાલનની જે વાત ગાથા ૨૫-૨૬ માં કહી છે તેમાં પૂર્વસેવા યા યોગબીજ જ સૂચવાય છે.

ચરમાવર્તમાં વર્તતા યોગાધિકારીઓનું અપુનર્જંધક, સમ્ય-ગ્દષ્ટિ આદિમાં વર્ગીકરણ તેમજ પ્રત્યેકનાં લક્ષણો યોગખિન્દુ (શ્લો. ૧૭૭, ૧૭૮, ૨૫૩, ૩૫૩)ની પેઠે જ ગાથા ૯ અને ૧૩-૧૬ માં નિરૂપવામાં આવ્યાં છે, અને તે તે અધિકારીને ઉપદેશવાના વિષયોની ગાથા ૩૦ થી ૩૫ માં આપેલી યાદીમાં તેઓના અનુષ્ઠાનનું સામાન્ય કથન આવી જાય છે. યોગખિન્દુની પેઠે અનુષ્ઠાનના વિષય, ગર આદિ પ્રકારોની તેમજ પ્રત્યેક અધિકારીના અનુષ્ઠાનની વિગતે ચર્ચા કરવામાં આવી નથી, પણ સામાન્ય-પણે એટલું જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યેકનું પોતપોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ અનુષ્ઠાન યોગ જ છે, કેમકે એમાં અપધ્યાન અર્થાત્ દુર્ધ્યાનનો પ્રાયઃ અભાવ હોય છે તેમજ સર્વદર્શનસંમત યોગનાં લક્ષણો એમાં ઘટે છે (ગા. ૨૧-૨૨).

આસ ભૂમિકાથી ઉપલી ભૂમિકાએ ચડવું હોય તો સાધકે શું કરવું એ દર્શાવતાં આ. હરિભદ્ર કેટલાક સર્વસાધારણ નિયમો તેમજ અમુક બાહ્ય અને આંતર ઉપાયો ગાથા ૩૮ થી ૫૦ સુધીમાં વર્ણવે છે; જેમ કે, પોતાના સ્વભાવના આલોચનથી, લોકવાયકાના જ્ઞાનથી અને શુદ્ધ યોગના વ્યાપારથી પ્રવૃત્તિના હિત-અનુચિત-પણાનો વિવેક કરવો; પોતાનાથી ચડિયાતા ગુણવાળા સાથે સહ-વાસ કરવો તેમજ ઉત્તરગુણનું ખડુમાન, સંસારસ્વરૂપ તથા રાગદ્વેષાદિ દોષોનું ચિંતન જેવા આંતર ઉપાયોનો અને ભયાદિરૂપ અકુશલકર્મોદ્ધિના નિવારણ અર્થે ગુરુશરણુ, તપ આદિ જેવા બાહ્ય ઉપાયોનો આશ્રય લેવો. આમાંના નિજસ્વભાવાલોચન, જનવાદ આદિ જેવા કેટલાક ઉપાયોનો યોગબિન્દુગત અધ્યાત્મ-નિરૂપણમાં નિર્દેશ છે.^૧ યોગસાધનાના આ ઉપાયોનો આશ્રય વિકસિત ભૂમિકામાં પ્રવર્તતા સાધકોએ લેવાનો છે, નવશિખાઉને તો શ્રુતપાક, તીર્થસેવન જેવા સ્થૂળ ઉપાયોનો પ્રથમ આશ્રય લેવા કહ્યું છે (ગા. ૫૧-૫૨). શાસ્ત્રના અર્થનું જ્ઞાન થયા બાદ તેણે રાગ, દ્વેષ, મોહ જેવા અંતર્ગત દોષોને લક્ષમાં રાખી આત્મનિરીક્ષણ કરવું એમ સૂચવ્યું છે. વળી ચિત્તસ્થૈર્ય સાધવા રાગાદિ દોષોના વિષય અને પરિણામોને એકાંતમાં કેમ ચિંતવવા એનું વિસ્તૃત વર્ણન ગાથા ૫૬ થી ૮૦ માં આપવામાં આવ્યું છે. આટલી ચિંતનની બાબતો નિરૂપ્યા બાદ ગ્રંથકાર તે સદ્વિચારને અનુરૂપ સાધકની આહારાદિ ચર્ચા કેવી હોવી જોઈએ તેનું દ્રઢ નિરૂપણ કરે છે, જેમાં મુખ્યપણે સર્વસંપત્કરી ભિક્ષાનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે (ગા. ૮૧-૮૨).

આ રીતે ચિંતન ને આચરણ કરતાં સાધક અશુભ કર્મોના ક્ષય કરે છે અને સાનુબંધ અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર ફલદાયી એવા શુભ કર્મોને બાંધી ક્રમે મુક્તિ પામે છે (ગા. ૮૩-૮૫).

૧. જુઓ યોગબિન્દુ સ્તોક ૩૮૬ થી.

યોગવિંશિકા

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં યોગવસ્તુ બહુ દ્વંદ્વમાં નિરૂપાઈ છે. એમાં આધ્યાત્મિક વિકાસની પ્રારંભિક અવસ્થાનું વર્ણન નથી, પરંતુ તે પછીની વિકસિત અવસ્થાઓનું જ નિરૂપણ છે. યોગના મુખ્ય અધિકારી તરીકે ચારિત્રીને ક્ષેત્રી એના આવશ્યક ધર્મવ્યાપારને યોગ કહ્યો છે અને યોગથી પણ પ્રસ્તુતમાં સ્થાન, ઊર્ણ, અર્થ, આલંબન અને અનાલંબન એમ પાંચ યોગભેદો—ભૂમિકાઓ અભિપ્રેત છે (ગા. ૨). આમાંથી આલંબન ને અનાલંબન એ બેનો જ અર્થભૂખમાં છે (ગા. ૧૯), પરંતુ ઉ. યશોવિજયજીએ ટીકામાં પાંચેનો અર્થ કર્યો છે.^૧ આ પાંચ ભેદો પૈકી પહેલા બેને કર્મયોગરૂપે અને પાછલા ત્રણને જ્ઞાનયોગરૂપે નિર્દેશ્યા છે.^૨ આ ઉપરાંત સ્થાન

૧. (૧) કાર્યોત્સર્ગ, પર્યંકાસન, પદ્માસન આદિ આસનો ‘સ્થાન’ કહેવાય છે. (૨) પ્રત્યેક ક્રિયા આદિના સમયે જે સૂત્ર બોલવામાં આવે છે તેને ઊર્ણ અર્થાત્ વર્ણ કે શબ્દ કહે છે. (૩) સૂત્રાર્થનું જ્ઞાન એ અર્થ. (૪) બાહ્ય પ્રતિમા આદિ વિષયોનું ધ્યાન એ આલંબનયોગ. (૫) રૂપી દ્રવ્યના આલંબન વિનાની શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રની સમાધિ એ અનાલંબનયોગ. ષોડશક (૧૩, ૪)માં પણ આ પાંચે ભેદોનો નિર્દેશ છે અને ૧૪, ૧ માં આલંબન-નિરાલંબન સમજાવ્યા છે.

૨. ઉ. યશોવિજયજી કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ આ રીતે સમજાવે છે: સ્થાન તો સ્વયં ક્રિયારૂપ જ છે તેમજ ઊર્ણ પણ એક ઉચ્ચારણરૂપ ક્રિયા જ છે. અર્થ આદિ છેલ્લા ત્રણ તો સાક્ષાત્ જ્ઞાનરૂપ જ છે, જે ઉપર કરેલી વ્યાખ્યા પરથી સ્પષ્ટ છે. આ ઉપરાંત ઉ. યશોવિજયજી (ગા. ૩) ટીકામાં યોગબિંદુગત અધ્યાત્મ આદિ પાંચ યોગભેદોને પ્રસ્તુત સ્થાન આદિમાં ઘટાવે છે. દેવસેવારૂપ અધ્યાત્મનો સમાવેશ સ્થાનયોગમાં, જપરૂપ અધ્યાત્મનો સમાવેશ ઊર્ણમાં તથા તત્ત્વચિંતનરૂપ અધ્યાત્મનો સમાવેશ અર્થયોગમાં થાય છે. ભાવનાનો પણ સમાવેશ સ્થાન, ઊર્ણ ને અર્થમાં સમાવેલો. ધ્યાનનો સમાવેશ આલંબનયોગમાં અને સમતા તેમજ વૃત્તિસંક્ષયનો સમાવેશ અનાલંબનયોગમાં થાય છે.

આદિ પાંચેના ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થૈર્ય અને સિદ્ધિ એમ ચાર ચાર વિભાગ પાડી પ્રત્યેકનાં સ્વરૂપ તથા કાર્યો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે^૧ (ગા. ૪-૮).

સ્થાન આદિ ઉક્ત પાંચ ભેદોને જૈનપરંપરાપ્રસિદ્ધ ચૈત્ય-વંદનક્રિયામાં ઘટાવતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે જે સાધક અર્થ તેમજ આલંબનયોગયુક્ત છે તેની ચૈત્યવંદનક્રિયા સાક્ષાત્ મોક્ષ-રૂપ આપનારી છે, જ્યારે સ્થાન તથા કોણયોગવાળાને તે ક્રિયા પરંપરાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે, અને બધાય યોગથી શૂન્ય એવી વ્યક્તિની તે ક્રિયા તો કેવળ કાયિક એટલે જ બની રહે છે. તેથી તે ચૈત્યવંદનનો અનધિકારી છે. ત્યારબાદ સદ્ગુણના પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસંગર એમ ચાર ભેદો કરી ગ્રંથકાર અંતમાં આલંબન અને અનાલંબન યોગનું સ્વરૂપ દ્વંકમાં સમજાવે છે.

ઉપર આપેલા આ. હરિભદ્રના યોગગ્રંથોના દ્વંક પરિચય પરથી ખ્યાલ આવશે કે તેમણે બધાયમાં મુખ્યપણે ચાર મુદ્દાઓનો સમાવેશ કર્યો છે : ૧. યોગનો અધિકારી તેમજ અનધિકારી કોણ ? ૨. યોગાધિકાર મેળવવા માટેની પૂર્વતૈયારીનું સ્વરૂપ. ૩. યોગ્યતા-નુસાર અધિકારીઓનું સિદ્ધ સિદ્ધ રીતે વર્ગીકરણ અને તેઓનાં સ્વરૂપ ને અનુષ્ઠાનનું નિરૂપણ. ૪. યોગસાધનાના ઉપાયો તથા યોગભેદો.

પહેલો મુદ્દો યોગબિંદુ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ને યોગશતકમાં સમાન રીતે આવે છે. ફેર એટલે જ કે યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં ચર-માવર્તકાલીન અવસ્થાને ઓઘદષ્ટિ ને ચરમાવર્તકાલીન અવસ્થાને યોગદષ્ટિ કહેલ છે. યોગવિશિકાનું નિરૂપણ તો દેશવિરતિથી જ શરૂ થાય છે.

બીજો મુદ્દો યોગબિંદુમાં પૂર્વસેવારૂપે, યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં

૧. ઇચ્છા આદિની વ્યાખ્યા માટે જુઓ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શ્લો. ૨૧૫ થી ૨૧૮ અને ડો. ભગવાનદાસકૃત ગુજરાતી ત્રિવેચન પા. ૭૧૬-૭૩૧.

૨. જુઓ ચારેની વ્યાખ્યા માટે ષોડશક, ૧૦. ૨ થી ૮.

યોગખીજ રૂપે અને યોગશતકમાં લૌકિકધર્મરૂપે ચર્ચાયેલ છે. યોગ-વિંશિકામાં વિકસિત દશાનું જ વર્ણન હોઈ પૂર્વસેવાને અવકાશ નથી. પૂર્વસેવા શબ્દનો પ્રયોગ અને તેમાં કરાયેલ શુરુ, દેવ આદિનું પૂજન વગેરે વિષયોનો સમાવેશ-આ બંને બાબતો જૈન પરંપરામાં આ. હરિભદ્રની જ આગવી છે.

ત્રીજા મુદ્દામાં યોગાધિકારીઓના જુદાં જુદાં વર્ગીકરણોનો સમાવેશ થાય છે. યોગખિંદુ, યોગશતક અને યોગવિંશિકામાં આવતું અપુનર્બંધક આદિનું વર્ગીકરણ એક જ પ્રકારનું છે, જે પૂર્વથી જૈન પરંપરામાં ચાલ્યું આવે છે, પરંતુ યોગદષ્ટિસમુચ્ચયગત ત્રણે વર્ગીકરણો (૧. આઠ દષ્ટિઓનું, ૨. ઇચ્છા-શાસ્ત્ર-સામર્થ્યયોગ, ૩. ગોત્ર, કુળ આદિ યોગી) અને તેની પરિભાષા તો આ. હરિભદ્રે જ સર્વ-પ્રથમ યોજ્યાં છે. એ જ રીતે વિષ, ગર આદિ અનુષ્ઠાનના ભેદો (યોગખિંદુ) તેમજ પ્રીતિ, ભક્તિ આદિ સદનુષ્ઠાનના ભેદો (યોગવિંશિકા ને ષોડશક) પણ આ. હરિભદ્રના જ આગવા છે.

ચોથા મુદ્દા પરત્વે પણ આપણને નવાં વર્ગીકરણો ને નવી પરિભાષા આ. હરિભદ્રમાં મળે છે. યોગખિંદુગત અધ્યાત્મ, ભાવના આદિ યોગભેદોનું અને યોગવિંશિકાગત સ્થાન, ઊર્ણ આદિ યોગભેદોનું વર્ગીકરણ સૌથી પ્રથમ આ. હરિભદ્રે જ કર્યું છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આ. હરિભદ્રે પરંપરાગત પરિભાષાને ઉપયોગ બને એટલો ઓછો કરી યોગમાર્ગને અનુરૂપ એવી સર્વસાધારણ નવી પરિભાષામાં જૈનપરંપરાપ્રસિદ્ધ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમનું યોગરૂપે નિરૂપણ કરવામાં પહેલ કરી છે. એમની આ વિશેષતા તો છે જ, પણ એથી ય વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી એમની વિશેષતા યા મૌલિકતા તો દર્શનાન્તરગત યોગવિષયક સિદ્ધાંતો તેમજ પરિભાષાની જૈન સિદ્ધાંત ને પરિભાષા સાથે તેઓએ કરેલ તુલના ને સમન્વયવૃત્તિમાં દેખાય છે. આનો કંઈક ખ્યાલ નીચેનાં ઉદાહરણો પરથી આવી શકશે.

યોગખિંદુમાં યોગના અધિકાર-અનધિકારની ચર્ચા પ્રસંગે સાંખ્યાચાર્ય ગોપેન્દ્રના વચન સાથે સંવાદ દર્શનાન્તર સાથે તુલના સાધતાં આ. હરિભદ્ર કહે છે કે સાંખ્ય-યોગ પરંપરામાં નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિથી જે વસ્તુ સૂચવાય છે તે જ વસ્તુ જૈન પરંપરામાં ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત શબ્દથી સૂચવાય છે અને અનિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ શબ્દથી જે સૂચવાય છે તે જૈન પરંપરામાં અચરમપુદ્ગલપરાવર્ત શબ્દથી (યોગખિંદુ, શ્લોક ૧૦૧-૩).

એ જ રીતે જૈનસંમત સમ્યગ્દષ્ટિની ભૂમિકાને બૌદ્ધસંમત બોધિસત્ત્વની ભૂમિકા સાથે સરખાવી બન્નેમાં કેવું સમાનપણું છે તે દર્શાવતાં આ. હરિભદ્ર કહે છે કે ગ્રંથિભેદની ભૂમિકાએ પહોંચેલ સાધકનો પરિણામ એવી કક્ષાનો હોય છે કે કદાચિત્ત એ તે પોતાની સ્થિતિથી ચ્યુત થાય તોય તે અલ્પકાળ પૂરતો જ. તેનું અનુષ્ઠાન બહારથી મિથ્યાદષ્ટિના જેવું જ ભાસવા છતાં તેના પરિણામભેદને લીધે તે કદી મહાબન્ધ કરતો નથી (યોગખિંદુ ૨૬૭ થી ૨૬૯). બૌદ્ધસંમત બોધિસત્ત્વ પણ કદાચિત્ત કાયપાતી-શારીરિક દોષયુક્ત બને, પણ ચિત્તપાતી તો નહિ જ (૨૭૧). વળી બન્ને પરોપકારી, ઉચિતમાર્ગગામી ને શુંશુરાગી હોય છે (૨૭૨). વધારામાં બન્નેના વ્યુત્પત્તિઅર્થમાં પણ સમાનપણું છે, કેમકે સમ્યગ્દર્શન એ જ બોધિ છે અને એ બોધિ જે સત્ત્વ અર્થાત્ જીવમાં પ્રધાનપણે છે તે બોધિસત્ત્વ (૨૭૩). બન્નેનો હાહ-સંકલ્પ પણ સમાન પ્રકારનો હોય છે; જેમકે, ‘હું ઉત્તમ બોધિથી યુક્ત થઈ મોહાન્ધકારમાં ડૂબેલા દુઃખી જીવોને મુક્ત કરવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરીશ’ (યોગખિંદુ ૨૮૫-૮૬).

ઈશ્વરવાદ અને ભવકારણની ચર્ચાપ્રસંગે આ. હરિભદ્ર પોતાના કથનનું સમર્થન યોગાચાર્ય કાલાતીતનો મત ટાંકીને કરે છે.

કાલાતીતે જે રીતે શબ્દભેદને વટાવી વસ્તુતત્ત્વને એકરૂપે જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેને તેમના જ શબ્દોમાં આ. હરિભદ્ર આ રીતે દર્શાવે છે : “જે ઐશ્વર્યયુક્ત છે તે જ અમારે મન ઈશ્વર છે, પછી ભલે તે મુક્ત, બુદ્ધ કે અહિંત્ર નામથી ઓળખાય. મુક્ત, ઈશ્વર આદિ તો કેવળ શબ્દના ભેદો છે. એમાં જે અનાદિ-સાદિ જેવા ભેદો તે તે દર્શનમાં કલ્પવામાં આવે છે તે બધા તદ્દન નિરર્થક છે, કારણ કે એક તો સ્થૂળદર્શી તત્ત્વ નથી જાણતો અને ખીજું અનુમાનનો વિષય સામાન્ય છે અર્થાત્ અનુમાન વસ્તુનું સામાન્ય સ્વરૂપ જ જણાવે છે, વિશેષ નહિ. આથી વિશેષસ્વરૂપની બાબતમાં એક ખીજાનાં અનુમાનો આભાસ બને છે. ત્રીજું ગમે તે માન્યતા હોય, છતાં પરિણામની ઉજ્જવળતા હોય તો કલેશ-ક્ષયરૂપ ફળ એક સરખું જ આવે છે. આ જ વાત ભવકારણને પણ સમાન રીતે લાગુ પડે છે. અવિદ્યા, કલેશ, કર્મ, વાસના, પાશ આદિ ભવકારણનાં તે તે દર્શનસંમત જુદાં જુદાં નામમાત્ર છે. એમાં જે મૂર્તત્વ, અમૂર્તત્વ જેવા નાનાવિધ ઉપાધિભેદો કલ્પવામાં આવે છે તે પણ ઉક્ત કારણોસર અકિંચિત્કર જ છે.” આમ કાલાતીતનો મત ટાંકી ઉપસંહાર કરતાં આ. હરિભદ્ર કહે છે કે માત્ર શબ્દભેદને વળગવું એ કુટિલ અર્થાત્ કુચિતિકાગ્રહનું પરિણામ છે. ખરા વિચારકો તો તાત્પર્યને જ ગ્રહણ કરે છે (યોગબિંદુ શ્લો. ૩૦૨-૯).

આ. હરિભદ્રે ગુરુસેવા આદિનો પૂર્વસેવા અને યોગખીજરૂપે જે વ્યાપક સમન્વય કર્યો છે તે ખાસ નોંધપાત્ર છે. તેઓ કહે છે કે અધ્યાત્મમાર્ગે આગળ વધવું હોય તો તેની તૈયારી ક્ષેત્રે વ્યક્તિનું માનસ એટલું બધું વિકસવું જોઈએ કે તેણે ગુરુવર્ગમાં માત્ર ધર્મ-ગુરુને ન ક્ષેપતાં વડીલ એવા બધા વર્ગને ગુરુ ગણી તેનો આદર-સત્કાર કરવો. તેઓ એવા વડીલવર્ગમાં માતા, પિતા, કલાચાર્ય, જ્ઞાતિજન, વિપ્ર, વૃદ્ધ વગેરેનો સમાસ કરે છે (૧૧૦). એ જ

રીતે દેવપૂજનની ખાખતમાં પણ અધ્યાત્મવાંછુ વ્યક્તિએ ખધા જ દેવોનો સમભાવે આદર કરવો, પછી ભલે તે કોઈ એક વિશિષ્ટ દેવમાં વિશેષ શ્રદ્ધા સેવે (યોગખિંદુ ૧૧૭-૧૮). આગળ વધી તેઓ તપ વિશે કહે છે ત્યારે સ્મૃતિગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ એવાં કૃષ્ણ, ચાંદ્રાયણ આદિ તપોનો નિર્દેશ કરી તેને આચરવાનું સૂચન કરે છે (યોગખિંદુ ૧૩૧ થી ૧૩૫). એ જ રીતે તેઓએ અધ્યાત્મ આદિ પાંચ યોગભેદો પૈકી પ્રથમ અધ્યાત્મ યોગનું વિશેષ નિરૂપણ એટલી વિશાળ દૃષ્ટિથી કર્યું છે કે તેમાં અધિકાર અને રુચિભેદે જુદી જુદી પરંપરાઓમાં પ્રવર્તતી ચડતી ઊતરતી સાધનપ્રણાલીઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. દા. ત. પ્રાથમિક અધિકારીની દૃષ્ટિએ તેમણે પાતંજલ યોગ-શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ જપને, ચડિયાતા અધિકારીની દૃષ્ટિએ ઔચિત્યા-લોચન, આત્મસપ્રેક્ષણ તેમજ મૈત્રી આદિ ભાવનાઓને અધ્યાત્મના પ્રકારો તરીકે ગણાવ્યા છે (૩૮૧ થી ૪૦૪).

આ. હરિભદ્રે ‘ સર્વજ્ઞત્વ ’ અને અતિમ લક્ષ્ય ‘ મોક્ષ ’ની ખાખતમાં લાંબા કાળથી દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં પ્રચલિત એવા વાદ-વિવાદને ધ્યાનમાં રાખી એની તલસ્પર્શી ચર્ચા કરીને એની પાછળનું હાઈ બહુ સચોટ રીતે ખતાવવા ‘ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ’માં પ્રયત્ન કર્યો છે. એનો સાર એ છે કે સામાન્ય ‘ સર્વજ્ઞત્વ ’ તો સૌને માન્ય જ છે. જે કાંઈ મતભેદ છે તે એના વિશેષ સ્વરૂપની ખાખતમાં, અને વિશેષ તો અતીન્દ્રિય હોઈ છદ્મસ્થને ગોચર જ નથી. વળી સર્વજ્ઞ મનાતા પુરુષોની દેશના જે ભિન્ન ભિન્ન ભાસે છે તેમાં તો અનેક કારણો સંભવે છે : એક તો શિષ્યકલ્યાણાર્થે શિષ્યોની યોગ્યતા પ્રમાણે જુદી જુદી દેશના હોય યા તો એક જ દેશના શ્રોતાભેદે ભિન્ન ભાસે યા તો દેશ, કાળ આદિ ભેદે ભિન્ન ભિન્ન દેશના અપાઈ હોય. આથી સર્વજ્ઞોનો અભિપ્રાય બહુયા સિવાય તેનો પ્રતિવાદ કરવો યુક્ત નથી અને જે માત્ર હેતુવાદથી-તર્કવાદથી આવી અતીન્દ્રિય ખાખતો નિર્ણયિત થતી

હોત તો આટલા સમય સુધીમાં પ્રાજ્ઞોએ તે વિષયમાં જરૂર નિશ્ચય કર્યો હોત. માટે આવા વિષયમાં શુષ્ક તર્ક ત્યાજ્ય છે (શ્લો. ૧૦૩ થી ૧૦૬ અને ૧૩૪ થી ૧૪૭).

નિર્વાણ નામનું પરમ તત્ત્વ સદાશિવ, પરબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા, તથાતા જેવાં જુદાં જુદાં નામોથી ઓળખાવા છતાં તત્ત્વથી નિરામય, નિરાબાધ અને જન્મમરણ આદિ રહિત એવું એકસ્વરૂપ જ છે (૧૨૯ થી ૧૩૨).^૧

યોગશતકમાં પણ આ. હરિભદ્રે બે સ્થળે સમન્વય કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એક તો ભિન્ન ભિન્ન દર્શનસંમત યોગની વ્યાખ્યા કઈ રીતે એક જ વસ્તુની દ્યોતક છે તે તેઓ દર્શાવે છે (ગા. ૨૨) અને અંતમાં જૈનસંમત કાયિકક્રિયા ને ભાવક્રિયા વચ્ચેનું અંતર બૌદ્ધ પરંપરાના તેવા વિચાર સાથે કઈ રીતે મળતું છે તે ગાથા ૮૬-૮૮ માં દર્શાવે છે. આ બંને બાબતો અમે તે તે ગાથાની સમજૂતીમાં સ્પષ્ટ કરી છે.

તત્ત્વચિંતન અને આચારને, ખાસ કરી યોગાચારને, લગતા ગણ્યાગાંઠવા ગ્રંથોના અહીં લગી કરેલા સંક્ષિપ્ત આ. હરિભદ્રેનો માનસ-અવલોકન પરથી આ. હરિભદ્રનું માનસ વિકાસ ઉત્તરોત્તર કેવું વિકાસગામી રહ્યું છે અને એ વિકાસ તેમની વિશિષ્ટ યોગભૂમિકામાં કેવી રીતે પર્યાવસાન પામે છે તેનો સ્પષ્ટ પરિચય મળે છે. અહીં ઉપસંહારમાં તે વિકાસના બે દાખલા ટાંકીએ તો તે અસ્થાને નહિ લેખાય.

પહેલો દાખલો સર્વજ્ઞત્વનો ને બીજો વાદકથાની નિરર્થકતાનો છે. આ. હરિભદ્રે જ્યારે ‘ધર્મસંગ્રહણી’ અને ‘સર્વજ્ઞસિદ્ધિ’ જેવા ગ્રંથો રચ્યા ત્યારે તેમની વિચારસરણી પરંપરાપ્રાપ્ત દાર્શનિક માન્યતાને તર્કપુરસ્સર સ્થાપવાની હોઈ તે પ્રમાણે તેઓ જૈન-

પરંપરામાન્ય સર્વજ્ઞત્વને તર્કપુરસ્સર સ્થાપે છે. જૈન પરંપરા મીમાંસકસંમત અસર્વજ્ઞત્વ યા અપૌરુષેયત્વને તો માનતી જ નથી, અને સર્વજ્ઞત્વને માનવા છતાં તેનો અર્થ એવો ઘટાવે છે કે જે જ્ઞાન ત્રૈકાલિક સમગ્ર વિશેષોનો એના સામાન્ય સાથે સાક્ષાત્કાર કરી શકે તે જ સર્વજ્ઞત્વ. સાથે જ જૈન પરંપરા એવું સર્વજ્ઞત્વ, ઋષભ, મહાવીર આદિ પુરુષોમાં મર્યાદિત કરે છે અને કહે છે કે તેવું સર્વજ્ઞત્વ કપિલ, સુગત આદિ અન્ય પ્રવર્તકોમાં નથી. આ પરંપરાગત માન્યતા આગમકાળથી જ ચાલુ છે અને તેનું સમર્થન તાર્કિક સિદ્ધસેન, સમંતભદ્ર, અકલંક આદિ આચાર્યોએ બહુ ભારપૂર્વક કર્યું છે. એ જ પ્રધાને અનુસરી આ. હરિભદ્રે ધર્મસંગ્રહણી આદિમાં સર્વજ્ઞત્વનું સ્થાપન, તેનું સ્વરૂપ અને તેનું મહાવીર આદિમાં મર્યાદિતપણું તર્કથી સવિસ્તર સ્થાપ્યું છે, અને સાથે જ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે તેવું સર્વજ્ઞત્વ જિન વિના ખીજમાં નથી ઘટતું. તાર્કિક પરંપરાની દૃષ્ટિએ આવી સ્થાપના કર્યા છતાં જ્યારે તેઓ યોગસાધનાનું નિરૂપણ કરે છે ત્યારે તેમનું માનસ કોઈ વિશિષ્ટ યોગભૂમિકાને અવલંબી તેને સંગત હોય એવો સ્પષ્ટ વિચાર નિર્ભયપણે રજૂ કરે છે. તેઓ સર્વજ્ઞત્વનો મુદ્દો લઈને જ સંગ્રહાય અને પરંપરાથી ઉપર જઈ કહે છે કે નિર્વાણ તત્ત્વને અનુભવનાર જે કોઈ હોય તે બધા સર્વજ્ઞ જ છે. એના વિશેષનો નિર્ણય શક્ય નથી, ઇત્યાદિ (પા. ૬૨-૬૩).

એ જ રીતે તેઓ અનેકાંતજયપતાકા જેવા વાદગ્રંથો રચે છે ત્યારે સ્વ-પર દર્શનના સંખ્યાબંધ ગ્રંથોને આધારે જ ઊંડી મીમાંસા કરે છે, પરંતુ જ્યારે તેઓ સાધનાની ભૂમિકાને અવલંબે છે ત્યારે તેઓ એવા વાદોની નિઃસારતા સખળપણે દર્શાવે છે. તેઓ કહે છે, “વાદ અને પ્રતિવાદો અનિશ્ચિત હોઈ ફાવે તે રીતે મૂકી શકાય છે. એવા વાદો દ્વારા તત્ત્વ-અંતિમ સત્યનો પાર પામી ન શકાય, માત્ર ઘાણીના બળદની પેટે ભ્રમણ

જ કરવાનું રહે” (પ્રસ્તા. પા. ૨૫). આ વાત રજૂ કરતાં તેઓ એમ પણ કહે છે કે વાદગ્રંથ અર્થશૂન્ય છે.

આ બે દાખલાઓ એટલું સમજવા માટે પૂરતા છે કે આ. હરિભદ્ર જ્યારે યોગપરત્વે વિચાર કરે છે ત્યારે તેઓ કોઈ સંકુચિત વાસના કે અભિનિવેશને વશ ન થતાં એક સાચા સાધકના અનુભવની જ વાણી વહે છે, અને એમાં એમનું મધ્યસ્થ અને સ્વતંત્ર તત્ત્વચિંતન પરાકાષ્ઠા પામે છે. તેથી જ એમના યોગ-વિષયક ગ્રંથો એમના સમગ્ર સાહિત્યમાં મૂર્ધન્યસ્થાન ભોગવે છે.

આ. હરિભદ્ર પહેલાં અનેક શતાબ્દીઓ થયાં જુદી જુદી સાધકપરંપરાઓમાં યોગવિષયક સાહિત્યનું નિર્માણ તો થયું છે અને તેમના પછી પણ એવું સાહિત્ય પુષ્કળ રચાયું છે. તે બધું મૂલ્યવાન પણ છે, પરંતુ અમે બાણીએ છીએ ત્યાંલગી કોઈ પણ સાધકે આ. હરિભદ્ર જેવું તુલનાત્મક અને સમન્વયપ્રધાન યોગ-સાહિત્ય રચ્યું નથી. તેથી જ આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તેમના વિશિષ્ટ ફાળા અંગે એટલું કહી શકીએ કે તેઓ જેમ તત્ત્વચિંતનની બાબતમાં તેમ યોગની બાબતમાં પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવે છે. અમારા આ વિધાનની પ્રતીતિ કરાવવા માટે એટલું જ સૂચન કરવું પર્યાપ્ત છે કે કોઈ પણ વિદ્વાન કે વિચારક આ દષ્ટિએ તેમના યોગસાહિત્યને વાંચે વિચારે.

પ્રસ્તાવનાનો ઉપસંહાર કર્યા પહેલાં એક બાબત વિશે સ્પષ્ટીકરણ કરવું જરૂરી છે. પહેલાં આ. ‘સમન્વય’ શબ્દના હરિભદ્રની વિશેષતા દર્શાવતાં પ્રસંગવશ અર્થની કક્ષાઓ અમે ‘સમન્વય’ શબ્દનો પ્રયોગ અનેક વાર કર્યો છે. બધી જગાએ એ શબ્દનો એક જ અર્થ નથી, તેથી તેના અર્થની કક્ષાઓ ખરાબર બાણી લઈએ તો જ આ. હરિભદ્રની વિશેષતા યથાવત્ સમજાય. કોઈ પણ એક પ્રશ્ન પરત્વે મતભેદો પ્રવર્તમાન હોય ત્યારે દરેક મતવિશેષ

કયા દષ્ટિબિંદુથી યા અપેક્ષાવિશેષથી પ્રવૃત્ત થયો છે એ બતાવી તે પ્રશ્ન પરત્વે એવાં બધાં જ જ્ઞાત દષ્ટિબિંદુઓને યથાસ્થાન ગોઠવવાં અને એકેયનો તિરસ્કાર ન કરવો-સમન્વયનો આ એક અર્થ. ભિન્ન વિચારસરણી ધરાવનાર પરંપરામાં તત્ત્વ કે આચાર અંગે રૂઢ થયેલ ખાસ ખાસ શબ્દોને (તે અર્થ પરત્વે પોતાનો મતભેદ હોવા છતાં) વિશાળ અર્થ અર્પી પોતાને અભિપ્રેત એવા અર્થમાં ઘટાવવા અને તે રીતે બંનેની વિચાર-સરણીઓ તત્ત્વતઃ જુદી હોવા છતાં રૂઢ શબ્દો દ્વારા સૂચિત થતી ભેદક રેખા હોપવી તે બીજો અર્થ. ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયથી એક જ અર્થમાં અસ્તિત્વમાં આવેલા ને પછી તે તે પરંપરામાં રૂઢ થયેલા એવા અનેક શબ્દોને, પ્રતિપાદ વસ્તુની તાત્ત્વિક એકતા બેઈ, એક જ અર્થમાં ઘટાવવા અને ઉપરથી દેખાતો મતભેદ હોપવો તે સમન્વયનો ત્રીજો અર્થ.

સામાન્ય રીતે સમન્વયના અર્થની આ ત્રણ કક્ષાઓ છે. તેમાંથી પહેલી કક્ષા નયવાદ અને અનેકાંતવાદરૂપે આ. હરિભદ્ર પહેલાંથી જ બાણીતી છે, પરંતુ સમન્વયના અર્થની બીજી અને ત્રીજી કક્ષા આ. હરિભદ્રે જ પોતાના તત્ત્વચિંતન અને યોગ સંબંધી ગ્રંથોમાં સ્વીકારી છે. દા. ત. ઈશ્વર, પ્રકૃતિ, અદ્વૈત, વિજ્ઞાન, શૂન્ય જેવા તે તે દર્શનોમાં રૂઢ એવા શબ્દોથી સૂચિત થતા વાદોને અર્થવિશેષ અને ભાવનાવિશેષ અર્પી, પોતાની માન્યતારૂપે ઘટાવી તે વાદોમાંનું અંતર નિવારવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આથી પણ ચડિયાતી કક્ષા છેવટની છે. તેમાં તેઓ અવિદ્યા, કલેશ, વાસના, કર્મ, પાપ ઇત્યાદિ શબ્દોને તેમજ તે તે સંપ્રદાયમાં માન્ય એવા મુક્ત, બુદ્ધ, અહીંત્ર આદિ શબ્દોને એક જ અર્થના બાધક તરીકે દર્શાવી અને આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ બધા જ યોગસિદ્ધોને સર્વજ્ઞ તરીકે ક્ષેપી વિકલ્પવાસનાબ્જનિત વિવાદોને શમાવે છે.

યોગશતક

નમસ્કાર

નમિઝ્ઞ જોગિનાહં સુજોગસંદંસગં મહાવીરં ।

વોચ્છામિ જોગલેસં જોગઙ્ગયણાણુસારેણ ॥ ૧ ॥

અર્થ—ઉત્તમ યોગના પ્રદર્શક અને યોગિનાથ એવા શ્રી મહાવીરને નમન કરીને, હું યોગાધ્યયનને અનુસરી ટૂંકમાં યોગનું નિરૂપણું કરીશ. (૧)

સમજૂતી—આ ગાથામાં ત્રણ પદો એવાં છે કે જેનો અર્થ સમજવા યોગ્ય છે.

(૧) ‘યોગિનાથ’ એ મહાવીરનું વિશેષણ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ યોગને લગતો હોઈ તેના પ્રારંભમાં મહાવીરને નમસ્કાર કરતી વખતે ગ્રંથકારે એ વન્ધ પુરુષને યોગિનાથ તરીકે ઓળખાવી ગ્રંથનો વિષય અને વન્ધ વ્યક્તિ એ બેનો આંતરિક સંબંધ સ્પષ્ટ કર્યો છે. મહાવીર એ વન્ધ હોય તો તે યોગને કારણે, એ ગ્રંથકારનો ભાવ છે. મહાવીર માત્ર યોગી જ નથી, પરંતુ તે યોગી-ઓના નાથ પણ છે. “ન મુ ત્યુ ભુ” નામે ઇન્દ્રસ્તવ જૈન પરંપરામાં પ્રાચીન કાળથી જાણીતું છે. એ ઇન્દ્રસ્તવ એટલા માટે કહેવાય છે કે એ દ્વારા ઇન્દ્ર તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરે છે. ઇન્દ્રસ્તવમાં દ્વાકનાથ (લોગનાહ) એવું વિશેષણ આવે છે, ત્યાં તીર્થંકરોને દ્વાકનાથ તરીકે સ્તવવામાં આવ્યા છે. પરંતુ યોગિનાથ તરીકે તેમને ઓળખાવનાર આચાર્યશ્રી હરિભદ્ર પહેલા જ હોય તેમ લાગે છે.

(૨) બીજું પદ પણ મહાવીરના વિશેષણ તરીકે છે, તે ‘સુજોગસંદંસગં.’ જૈન પરંપરામાં યોગનો અર્થ માનસિક, વાચિક અને કાયિક વ્યાપાર એ સામાન્ય રીતે જાણીતો છે. ગ્રંથકારે

‘સુન્નેગ’ પદ વાપરી ધાર્મિક વ્યાપાર સૂચવ્યો છે. સૂત્રકૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન આદિ આગમોમાં ‘અજઞ્મપન્નેગ’ (સૂ. કૃ. ૧, ૧૬, ૪), ‘સમાધિન્નેગ’ (ઉત્ત. ૮, ૧૪) ‘ન્નેગવ’ ઇત્યાદિ પદોમાં જે ધ્યાન કે સમાધિરૂપ અર્થ નીકળે છે તે જ અર્થ અહીં ‘સુન્નેગ’ પદથી વિવક્ષિત છે. સાંખ્ય-યોગ આદિ વૈદિક સાહિત્યમાં યોગ શબ્દ પ્રધાનપણે સમાધિ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી હરિભદ્રે યોગને લગતા અનેક વિચારો પોતાના ગ્રંથમાં ગૂંથ્યા ત્યારે તેમણે ‘યોગ’ શબ્દને મુખ્યપણે સમાધિ અર્થમાં જ યોજ્યો અને જેમ વૈદિક પરંપરામાં યોગશાસ્ત્ર એટલે સમાધિશાસ્ત્ર અર્થે ક્ષેવાય છે તેમ જૈન પરંપરામાં પણ યોગખિન્દુ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, યોગવિશિકા ને યોગ-શતક જેવા ગ્રંથો લખી શ્રી હરિભદ્રે સ્વતંત્ર સમાધિશાસ્ત્રનો પાયો નાખ્યો ને શ્રી મહાવીરને સુયોગના દર્શક તરીકે સ્તવ્યા.

(૩) શ્રી હરિભદ્ર ગ્રંથના પ્રારંભમાં પ્રતિજ્ઞા કરતાં કહે છે કે હું યોગાધ્યયનને અનુસરી યોગનું નિરૂપણ કરીશ. અહીં પ્રશ્ન એ છે કે ‘યોગાધ્યયન’ પદથી એમનો અભિપ્રાય શો છે. જેમ અનેક આગમોમાં એના એક ભાગ તરીકે અધ્યયન નામનાં પ્રકરણો આવે છે તેમ શું કોઈ યોગને લગતું અધ્યયન પ્રકરણ કે પ્રકરણો તેમની સામે છે કે યોગનું અધ્યયન એટલે યોગવિષયનું અધ્યયન, અભ્યાસ કે પરિશીલન તેમને અભિપ્રેત છે ? અમારી જાણ મુજબ શ્રી હરિભદ્રથી પહેલાંના ઉપલબ્ધ જૈનસાહિત્યમાં કોઈ યોગાધ્યયન નામનું સ્વતંત્ર પ્રકરણ કે પ્રકરણો નથી. આ સ્થળે તો એમનો અભિપ્રાય માત્ર યોગને લગતા સાહિત્યનું અધ્યયન કે પરિશીલન સૂચવવાનો છે. જ્યારે શ્રી હરિભદ્ર યોગ સંબંધી શાસ્ત્રોના પરિશીલનની વાત કરે છે ત્યારે તેઓ જૈન-જૈનેતર પરંપરાના તેમને સુલભ એવાં બધાં જ યોગશાસ્ત્રોના અધ્યયનની વાત કરે છે. જૈન પરંપરામાં ધ્યાન શબ્દ વધારે જાણીતો છે. અને ગ્રુણ-સ્થાન શબ્દથી નિરૂપાતા આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં ધ્યાન અને

યોગનું સ્થાન આવે છે, તેમ છતાં શ્રી હરિભદ્ર ગુણસ્થાનના અધ્ય-
યનને અનુસરી કે ધ્યાનના અધ્યયનને અનુસરી એમ ન કહેતાં
યોગાધ્યયનને અનુસરી એમ કહે છે ત્યારે એમ સૂચવતા જણાય
છે કે તેઓ માત્ર જૈન પરંપરાનુસારી ધ્યાન કે ગુણસ્થાનને આધારે
અંત નથી રચતા, પણ તે ઉપરાંત જૈનેતર પરંપરામાં જાણીતાં
યોગ ને સમાધિને લગતાં શાસ્ત્રોના પરિશીલનનો પણ આધાર લે છે.

નિશ્ચયદષ્ટિએ યોગનું સ્વરૂપ

નિચ્છયઓ, ઇહ જોગો^૧ સન્નાગાર્હણ તિન્હ સંબંધો ।

મોક્ષેણ જોયણાઓ નિહિટ્ટો જોગિનાહેહિં ॥ ૨ ॥

સન્નાગં વત્થુગઓ બોહો સહંસણં તુ તત્થ રુહી ।

સચ્ચરણમણુદ્ધાણં વિહિપરિસેહાણુગં તત્થ ॥ ૩ ॥

અર્થ—યોગીશ્વરોએ અહીં સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ત્રણના આત્મા
સાથેના સંબંધને નિશ્ચયદષ્ટિએ યોગ કહેલ છે, કેમકે તે
મોક્ષ સાથે યોગ—સંબંધ કરી આપે છે. (૨)

વસ્તુનો યથાર્થ બોધ તે સમજાન, તેના વિષયમાં રુચિ
ધરાવવી તે સદ્દર્શન, અને તે જ વિષયમાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિ-
નિષેધોને અનુસરી આચરણ કરવું તે સમ્યચરિત્ર. (૩)

૧. ‘યોગ’ શબ્દ ‘યુજ્’ ધાતુ પરથી બનેલો છે. ‘યુજ્’ ધાતુ
એ છે. ચોથા ગણના ‘યુજ્’ ધાતુનો અર્થ સમાધિ છે. સાતમા ગણના
એ ધાતુનો અર્થ ‘જોડવું’ એ છે. પાતંજલયોગસૂત્રના (૧, ૧.) વ્યાસ-
સાખ્યમાં ‘યોગ’ શબ્દ સમાધિઅર્થવાળા ધાતુ પરથી બનેલ સ્વીકારવામાં
આવ્યો છે, જ્યારે આચાર્ય હરિભદ્રે ‘જોડવું’ એ અર્થવાળા ધાતુ પરથી
બનેલ યોગ શબ્દ પોતાના યોગવિષયક બધા જ અંશોમાં સ્વીકાર્યો છે.
હરિભદ્રે પહેલાં કોઈ પણ આચાર્ય—ખાસ કરી જૈન આચાર્ય આ અર્થમાં
‘યોગ’ શબ્દ વાપર્યો જાણમાં નથી. હરિભદ્રની આ પરંપરા હેમચંદ્ર અને
હ. યશોવિજયજીએ માન્ય રાખી પોતાના અંશોમાં એ વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી છે.

સમજૂતી—યોગ એટલે જોડતું. જે વસ્તુ કોઈ એકને બીજા સાથે જોડે તે પણ યોગ કહેવાય છે. અહીં સાધ્ય તરીકે મોક્ષ પ્રસ્તુત છે. મોક્ષનો સાધક જીવ કે આત્મા હોય છે. જે જીવાત્મા વાસનાઓ કે કર્મથી બંધાયેલ હોય તે જ તેનાથી છૂટવા ઇચ્છે છે. એવો જીવાત્મા જ્યારે વસ્તુ-તત્ત્વની સાચી સમજણ મેળવે છે, એમાં રુચિ કેળવે છે અને સમજણ તેમજ રુચિ કે સંકલ્પને આધારે યોગ્ય રીતે વર્તે છે ત્યારે તે મોક્ષની દિશામાં આગળ વધે છે. આમ એ સાધકનાં સમજણ, શ્રદ્ધા અને વર્તન એ ત્રણે જટલા પ્રમાણમાં શુદ્ધ થતાં જાય ને વિકસતાં જાય તેટલા પ્રમાણમાં એનામાં વાસના કે કર્મનું બંધન છૂટતું જાય છે. અને જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર્યની પૂર્ણતા સધાતાં મુક્તિ પણ પૂર્ણપણે સધાય જ છે. આત્મામાં સમ્યજ્ઞાનાદિના સંબંધને યોગ એટલા માટે અંશકારે કહ્યો છે કે તેથી આત્મા મોક્ષમાં જોડાઈ જાય છે. વળી મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ એ યોગ હોઈ તેને નિશ્ચય-યોગ કહેલ છે. સાક્ષાત્ કારણ એટલા માટે છે કે તે પછી અવ્યવહિત ક્ષણે આત્મા મુક્ત બને છે.

ત્રીજી ગાથામાં જ્ઞાન ને દર્શનની જે વ્યાખ્યા છે તે સ્પષ્ટપણે જ્ઞાન ને દર્શનના પારમાર્થિક કે નૈશ્વયિક સ્વરૂપને દર્શાવે છે, જ્યારે ચારિત્રની વ્યાખ્યા ઉપર-ઉપરથી જોતાં વ્યાવહારિક ચારિત્રને દર્શાવતી હોય એમ લાગે છે. પરંતુ એ વ્યાખ્યા દ્વારા અંશકારનું ખરું તાત્પર્ય તો આંતરિક કે નૈશ્વયિક ચારિત્રનું સ્વરૂપ સૂચવવાનું છે, કેમકે શાસ્ત્રોક્ત જે જે વિધિનિષેધોને અનુસરવાનું કહ્યું છે તે બધા જ વિધિનિષેધો છેવટે તો કાષાયિક પરિણામની નિવૃત્તિરૂપ નૈશ્વયિક ચારિત્ર્યને લક્ષીને જ છે. તેમ છતાં ચારિત્રની વ્યાવહારિક બાજુ રજૂ કરવાનો ઉદ્દેશ શેઁઙ્ઘા જીવનમાં શાસ્ત્રીય અમુક વિધિનિયમોને અનુસરવા માટે ભાર આપવા પૂરતો છે.

વ્યવહારદષ્ટિએ યોગનું સ્વરૂપ

વ્યવહારો ય એસો વિન્નેઓ એયકારણાં પિ ।

જો સંબંધો સો વિ ય કારણકજ્જોવયારાઓ ॥ ૪ ॥

ગુરુવિણઓ સુસ્સુસાહ્યા ય વિહિણા ઉ ધમ્મસત્થેસુ ।

તહ ચેવાણુદ્ધાણં વિહિપડિસેહેસુ જહસત્તી ॥ ૫ ॥

અર્થ—કારણમાં કાર્યના ઉપચારની દષ્ટિએ સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ-
ના કારણેનો આત્મા સાથેનો જે સંબંધ તેને પણ વ્યવહારથી
યોગ સમજવો (૪). અને એ વ્યવહારયોગ આ પ્રમાણે—
ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહેલ વિધિ પ્રમાણે ગુરુનાં વિનય, પરિચર્યા,
વગેરે કરવાં તથા યથાશક્તિ વિધિનિષેધોનું પાલન કરવું. (૫)

સમજૂતી—સમ્યગ્જ્ઞાન વગેરે ત્રણ ગુણો જીવાત્મામાં
આવિર્ભાવ પામે તો મુક્તિ સધાય છે. એ વાત તો સાચી,
પણ એવા ગુણો કાંઈ આપોઆપ સધાતા કે વિકસતા નથી.
તે માટે બીજા કેટલાક નિયમોને અનુસરવું પડે છે અને
અનુભવીઓના ઉપદેશ મુજબ જીવનચર્યા ઘડવી પડે છે. આવી
જીવનચર્યા જેમાં અનેક પ્રકારના શાસ્ત્રીય વિધિનિષેધોને અનુસર-
વાનું અને આધ્યાત્મિક તાલીમ લેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તે જીવન-
ચર્યાને પણ યોગ કહેવામાં આવે છે. ગ્રંથકારે સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ
ગુણો અને તેની ઉપકારક કે સાધક જીવનચર્યા એ બંનેને યોગ
કહ્યાં છે. પણ તેમણે સ્પષ્ટતા કરી છે કે શાસ્ત્રવિહિત જીવનચર્યા
એ યોગ કહેવાય છે ખરો, પરંતુ તે જીવનચર્યા મોક્ષની સાક્ષાત્
સાધક નથી, તે તો સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણોના આવિર્ભાવ કે તેની
પુષ્ટિમાં ઉપકારક થતી હોવાથી પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ હોઈ
વ્યવહારયોગ છે.

વ્યવહારયોગથી કાલક્રમે સિદ્ધિ

एतो चिय कालेणं नियमा सिद्धी पगिट्ठरूवाणं ।

सन्नाणार्हणं तहा जायइ २अणुबंधभावेणं ॥ ६ ॥

अद्वेणं^૩ गच्छंतो सम्मं सत्तीए इट्ठपुरपहिओ ।

जह तह गुरुविणयाइसु पयट्ठओ एत्थ जोगि त्ति ॥ ७ ॥

અર્થ—આ વ્યવહારયોગના અનુસરણથી કાલક્રમે પ્રકૃષ્ટરૂપ અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર વધારે શુદ્ધ એવા સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ત્રણની—નિશ્ચયયોગની સિદ્ધિ અનુબંધભાવથી—અવિનિષ્ઠત્વપણે અવશ્ય થાય છે. (૬)

સમ્યક્ પ્રકારે અર્થાત્ શક્તિ પ્રમાણે માર્ગે જતો મનુષ્ય જેમ ઇષ્ટ પુરનો પથિક છે, તેમ અહીં ગુરુવિનય આદિમાં સમ્યક્ પ્રકારે પ્રયત્નશીલ વ્યક્તિને યોગી બાણવો. (૭)

સમજૂતી—ચોથી ગાથામાં ગ્રંથકારે વ્યવહારયોગનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. અહીં છઠી ગાથામાં તે બાબત તેમણે સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે યોગીએ સ્વીકારેલી જીવનચર્યા સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ ગુણોની અવશ્ય સાધક બને છે. પણ એ સિદ્ધિ એકાએક પૂરી નથી થતી, એમાં ક્રમવિકાસ છે. તેથી જ ગ્રંથકારે કાલક્રમે સિદ્ધિ થવાની વાત કહી છે. એ જ રીતે જ્ઞાન આદિ ગુણો વિકસે ત્યારે પણ એ બધા ગુણો એક સાથે અને પૂર્ણપણે નથી વિકસતા; એમાં પણ વિકાસનો ને પૌર્વાપર્યનો ક્રમ છે, તે પણ ગ્રંથકારે સૂચવ્યું છે.

૨. પ્રતિમાં ‘અણુપંચ’ એવા પાઠ વંચાય છે, પણ એનો અર્થ અહીં કોઈ પણ રીતે સંગત થતો નથી લાગતો.

૩. પ્રતિમાં ‘અગ્ગેણ’ પાઠ વંચાય છે, પણ અહીં ‘અગ્ગેણ’ એ અર્થ કરતાં ‘અધ્વના-માર્ગેણ’ એ અર્થ વધારે સારી રીતે બંધ બેસે છે.

પ્રથમ એવો ઉદ્ધાર છે કે સમ્યગ્જ્ઞાનાદિની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ-
રૂપ યોગ આત્મસાત્ ન થયો હોય, હજી માત્ર શરૂઆત જ
હોય છતાં તેવા સાધકને યોગી કહેવો એ શું યોગ્ય છે ? એના
ઉત્તર ગ્રંથકારે સાતમી ગાથામાં દષ્ટાન્ત દ્વારા આપ્યો છે. જ્યારે
કોઈ પ્રવાસી પોતાના ગન્તવ્ય સ્થાનને લક્ષ્યમાં રાખી તે જ
સ્થાને પહોંચાડે એવા માર્ગ ઉપર ચાલવાની શરૂઆત કરે છે,
પછી તે પ્રવાસી ભલે શીઘ્ર કે મંદ ગતિએ જતો હોય, ત્યારે એ
ગન્તવ્ય સ્થાનના પ્રવાસી તરીકે જરૂર વ્યવહારાય છે. તે જ
રીતે આધ્યાત્મિક લક્ષ્યની સિદ્ધિ અર્થે સ્વીકારેલ શુરુવિનય
આદિ જીવનચર્યાને સાચી રીતે અને શક્તિ પ્રમાણે અનુસરતો
સાધક યોગના સાધ્ય ભણી વિકાસ કરતો હોવાથી યોગી તરીકે
વ્યવહારાય તો તેમાં જરાય અજુગતું નથી.

ફલસિદ્ધિનાં આવશ્યક અંગો

અહિગારિણો ઉવાણ હોઈ સિદ્ધી સમત્યવત્થુમ્મિ ।

ફલપગરિસમાવાઓ વિસેસઓ જોગમગ્ગમ્મિ ॥ ૮ ॥

અર્થ—અધિકારીને ઉપાય વડે ફલનો પ્રકર્ષ થવાથી
સમર્થ વસ્તુમાં સિદ્ધિ સાંપડે છે. આ બાબત યોગમાર્ગમાં
વિશેષતઃ સાચી છે. (૮)

સમજૂતી—જે વસ્તુ જે કાર્ય નિપજાવવાની શક્તિ
ધરાવતી હોય તે વસ્તુ તે કાર્ય માટે સમર્થ છે એવો શાસ્ત્રીય
વ્યવહાર છે. જેમકે જવનું ખીજ જવનો છોડ અને જવ પેદા કરે
છે તેથી તે જવ માટે સમર્થ છે એમ કહેવાય, પણ એને વાઉ
માટે સમર્થ ન કહેવાય. જવના કણમાંથી છોડ ઊગે છે તે પણ
એકસાથે પૂરો ઊગી નીકળતો નથી; પહેલાં અંકુર ફૂટે છે, પછી
થડ, પાંદડાં, ડાળી વગેરે વધતાં જાય છે, અને છેવટે એ છોડમાં
જવના દાણા પણ આવે છે. જવખીજમાં દાણા પેદા કરવા સુધીની

બધી શક્તિ હોવા છતાં એના એ કાર્યની ક્રમે ક્રમે પ્રગતિ થાય છે. આ વસ્તુ અનુભવસિદ્ધ છે. પણ એકલું જવખીજ ગમે તેવું સમર્થ હોય છતાં પોતાનાં બધાં કાર્યો યોગ્ય સહકારીઓ મળે તો જ સાધી શકે છે. યોગ્ય સહકારીઓમાં ખીજ ઉગાડવા માટે જમીન, હવા, પાણી આદિ સાધનો ઉપરાંત ખેડાણ અને એનાં ઓળંગે પણ જોઈએ. વળી ખીજની પરીક્ષા કરનાર, તેને વાવનાર, સંભાળનાર એવો ખેડૂત પણ જોઈએ. આ રીતે જવનો પાક આણવાની શક્તિ જવખીજમાં હોવા છતાં તેને પોતાનું ક્ષણ આણવામાં યોગ્ય ઉપાય અને અધિકારીની પણ અપેક્ષા છે. આ તો એક જ દાખલો છે. દુનિયાની સ્થૂળ ને સૂક્ષ્મ બધી કાર્યકારણ-ભાવની પરંપરામાં આ જ નિયમ દેખાય છે. ગ્રંથકાર સામાન્ય અનુભવને અનુસરી કહે છે કે યોગમાર્ગની બાબતમાં તો એ નિયમ સવિશેષ વિચારવા યોગ્ય છે, કારણ કે યોગ અને તેના માર્ગો એ આધ્યાત્મિક હોઈ સૂક્ષ્મ છે.

અધિકારી, અધિકાર અને અનધિકારીનું કથન

અહિગારી પુણ એત્થં વિન્નેઓ અપુણબંધગાહ ત્તિ ।

તહ તહ નિયત્તપયઈ અહિગારોડ્ડોગમેઓ ત્તિ ॥ ૯ ॥

અનિયત્તે પુણ તીએ એગંતે જેવ હંદિ અહિગારો ।

તપ્પરતંતો ભવરાગઓ દઢં અણહિગારિ ત્તિ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—અહીં યોગમાર્ગમાં અપુનર્બંધક આદિને અધિકારી જાણવા અને અધિકાર પણ કર્મપ્રકૃતિની નિવૃત્તિ-ક્ષયોપશમ આદિની સ્થિતિ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનો છે. (૯)

જો કર્મપ્રકૃતિ નિવૃત્ત થઈ ન હોય અર્થાત્ એના બળનો આવશ્યક ઘટાડો થયો ન હોય તો અધિકાર ચોક્કસપણે

પ્રાપ્ત થતો જ નથી. કારણ કે જીવ પ્રકૃતિપરતંત્ર—કર્મને અધીન હોઈ સાંસારિક દૃઢ રાગને લીધે, અનધિકારી છે. (૧૦)

સમજૂતી—પ્રસ્તુત બે ગાથાઓમાં યોગના અધિકારી, અનધિકારી અને અધિકારના તારતમ્યનું કથન છે. તે ક્રમશઃ આ પ્રમાણે :

(૧) જીવ, આત્મા કે ચિત્તમાં કર્મ, વાસના, મળ યા અવિધાનું આવરણ અને બળ આપણા અનુભવમાં આવે જ છે. આ બળ એ જ ખરો સંસાર છે. તેની શરૂઆત કયારે થઈ એ કોઈ કહી શકે નહિ. પણ તેના હાસ અને ક્ષયની શક્યતાની બાબતમાં આધ્યાત્મિક સાધકો એકમત છે. યોગનો પ્રારંભ એ સંસારની વિરોધી બાજુ છે. સંસારનું મૂળ તો અનાદિ છે. પણ યોગબીજ એ કયારેક ચોક્કસ વખતે શરૂ થાય છે, એટલે એ બાણું જરૂરી છે કે આવા યોગબીજનો કે યોગમાર્ગનો પ્રારંભ કયારે માનવો. એનો ખુલાસો કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે જીવનના અનાદિ પ્રવાહમાં વિવિધ કારણોને લીધે કર્મબળ ઘટતાં ઘટતાં એક એવો સમય આવે છે કે ત્યારબાદ જીવનું મુખ્ય વલણ ભોગાભિમુખ ન રહેતાં યોગાભિમુખ થવા લાગે છે અને ત્યારથી તેની વૃત્તિ ઉત્તરોત્તર કાંઈ ને કાંઈ શુદ્ધ થતી જાય છે, જેને લીધે તેની રાગદ્વેષની તીવ્રતા એટલે સુધી મોળી પડે છે કે હવે તે જીવ નવા નવા કર્મસંસ્કારો નિર્માણ કરે તોય તેમાં દીર્ઘ સંસાર ટકાવવાની શક્તિ નથી આવતી. આવા સમયને જૈન પરિભાષામાં 'ચરમાવર્ત'⁴ કહેલ છે. સંસારકાળને સમુદ્ર માનીએ તો તેના અનેક ખડો એ એક એક વમળ જેવાં છે જેમાં પડેલો જીવ બહાર નીકળી નથી શકતો. આવાં વમળ જેવા કાળખંડોમાંથી જ્યારે જીવને હવે છેલ્લો જ આવર્ત અથવા છેલ્લો જ સાંસારિક કાળખંડ વિતાવવાનો બાકી રહે છે ત્યારે તે ચરમ-છેલ્લામાં છેલ્લા

આવર્ત તરીકે ઓળખાવાય છે. સાંસારિક જીવનના એ કાળખંડમાં પ્રવેશ થતાં જ જીવની દશા બદલાય છે ને તે વખતે તે અપુનર્બંધક બને છે. અપુનર્બંધક અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે જ યોગનો પ્રારંભ લેખાય છે. તેથી જ જીવ અપુનર્બંધક હોય તે યોગમાર્ગનો પ્રથમ અધિકારી; ત્યારબાદ શુદ્ધિના વિકાસક્રમમાં જે જે અવસ્થાઓ આવે તે બધી અવસ્થાવાળા જીવો યોગમાર્ગના અધિકારી જ છે.

(૨) ઉપર કહ્યું તેથી ઊલટું, જે જીવમાં રાગ, દ્વેષ, આદિ મળોનું બળ એટલું બધું તીવ્ર હોય કે જેને લીધે તેનું વલણ મુખ્યપણે સાંસારિક ભોગો તરફ જ રહે છે તે જીવ યોગમાર્ગનો અધિકારી નથી મનાયો; તેને આધ્યાત્મિક પુરુષો ભવાભિનન્દી તરીકે ઓળખાવે છે. આ સ્થિતિ ઉપર વર્ણવેલા ચરમ આવર્ત સમય પહેલાંની છે, એટલે જિજ્ઞાસુઓની સમજૂતી ખાતર આધ્યાત્મિક પુરુષોએ સમગ્ર જીવનકાળપટના બે ખંડ કટપી ચરમાવર્ત પહેલાંના કાળખંડમાં વર્તતા જીવને યોગમાર્ગનો અનધિકારી અને ચરમાવર્તમાં વર્તતા જીવને યોગનો અધિકારી કહેલો છે.

(૩) જેને ચરમાવર્ત કહેવામાં આવે છે તે કાળખંડ પણ કાંઈ નાનોસૂનો નથી. છતાં એટલું ખરું કે એ કાળખંડ પૂરો થતાં જ સંસારી જીવન સમાપ્ત થાય છે. ચરમ આવર્તમાં જીવ આવે એટલે ક્રમે ક્રમે તેની શુદ્ધિ વધતાં તે યોગમાર્ગમાં આગળ વધે છે. આ તો એક જીવને ઉદ્દેશી ક્રમિક અવસ્થાભેદની વાત થઈ. પણ ચરમાવર્તમાં વર્તતા અનેક જીવોનો એક સાથે એક જ સમય પરત્વે વિચાર કરીએ ને તેમની તુલના કરીએ તો ય એ બધામાં કર્મભળની શુદ્ધિના તારતમ્યને લીધે ભેદ તો હોવાનો જ. તાત્પર્ય એ છે કે યોગમાર્ગના અધિકારી બધા જ જીવોનો અધિકાર એક સમયમાં સમાન ન સંભવે અને એક જીવનો અધિકાર પણ હંમેશા એક જ ન રહે. આ રીતે અધિકારભેદ કે યોગ્યતા-ભેદનો આધાર કર્મબળનું તારતમ્ય છે. કર્મ, વાસના કે મળના

સંસ્કારો એટલા સૂક્ષ્મ અને વિવિધ સામર્થ્યવાળા હોય છે કે તેનું આભેદૂપ ચિત્ર શબ્દમાં રજૂ ન કરી શકાય. પણ માણસ ધારે તો પોતાના અંતર્નિરીક્ષણથી તેના કાંઈક ખ્યાલ મેળવી શકે. આપણે અનુભવીએ છીએ કે ક્યારેક ભય ને દોષનું બળ ચિત્તમાં વધારે હોય છે તો ક્યારેક ક્રોધ અને અભિમાનનું. એ જ રીતે આપણે એવો પણ ક્યારેક અનુભવ કરીએ છીએ કે યોગ્ય સમજણ કે ચિંતન-મનન દ્વારા તે જ દોષોનું બળ ઘટે છે અને ક્યારેક કોઈ કોઈ દોષ નિર્મૂળ જેવો પણ થઈ જાય છે. આવી માનસિક સ્થિતિનો અનુભવ કરીને આધ્યાત્મિક સાધકોએ કહ્યું છે કે યોગમાર્ગ લાણી વળ્યા હોય એવા અધિકારી જીવોનાં અધિકાર કે યોગ્યતા એકસરખાં નાહ હોવાનાં. આનું જ નામ ‘અધિકારમેદ’ છે.

આત્મા અને કર્મના સંબંધનું કથન

તપ્પોગ્ગલાણ તગ્ગજ્ઞસહાવાવગમઓ ય ઇયં તિ ।

इय दद्वव्वं इहरा तह बंधाई न जुज्जंति ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—કર્મપુદ્ગલોનો સ્વભાવ આત્મા વડે ગ્રહણ થવાનો એટલે કે તેને વળગવાનો છે તેમજ આત્માથી અપગમ—છૂટા પડવાનો પણ છે. એને લીધે જ ઉપરનું અધિકાર-અનધિકારનું કથન છે. અન્યથા એટલે કે ઉક્ત પ્રકારે કર્મનાં ગ્રહણ અને અપગમ ન માનવામાં આવે તો બંધ વગેરેની વ્યવસ્થા ઘટે જ નહિ એમ સમજવું. (૧૧)

સમજૂતી—યોગમાર્ગના અધિકાર-અનધિકાર અને અધિકારીની વિવિધતા વિશેની ગાથા ૯-૧૦ માં આવેલી સ્વર્થામાંથી દાર્શનિક માન્યતાનો એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. તે પ્રશ્નને લઈ અંતરે પ્રસ્તુત ગાથામાં પોતાનું દષ્ટિબિન્દુ જૈનપરંપરાનુસાર રજૂ

કર્તું છે. પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે મૂર્ત જડથી ચેતન તત્ત્વ કે આત્મ-તત્ત્વ તદ્દન જુદું અને ભિન્ન લક્ષણવાળું છે. તે આકાશની પેઠે અમૂર્ત-અરૂપી પણ મનાયેલું છે. આવા અમૂર્ત તત્ત્વનો મૂર્ત અને જડ એવા કર્મતત્ત્વ સાથે પરસ્પર અસર ઉપજાવે એવો સંબંધ કેવી રીતે સંભવે ? મૂર્તનો મૂર્ત સાથે અસરકારક સંબંધ કલ્પનામાં અને અનુભવમાં આવે છે, પણ મૂર્ત અને અમૂર્તનો સંબંધ પરસ્પર અસર ઉપજાવી શકે એ વાત તરત ધ્યાનમાં ઊતરતી નથી. તેથી જ આ બાબત દાર્શનિકોમાં મતભેદ છે. દા. ત. ચેતન તત્ત્વને અમૂર્ત તેમજ કૂટસ્થનિત્ય માનનાર સાંખ્ય-યોગ આદિ દર્શનો તેને જડ પ્રકૃતિની અસર વિનાનું જ માને છે. તેઓ પ્રકૃતિ અને ચેતન પુરુષ બે તત્ત્વનું સંનિધાન કે સામીપ્ય સ્વીકારે છે, પણ એમ માને છે કે ચેતન અમૂર્ત તેમજ કૂટસ્થ-નિત્ય હોઈ તેના ઉપર પ્રકૃતિ કોઈ સારી-નરસી અસર પાડી શકે નહિ. આવી માન્યતાને લીધે ઉપર કહેલા પ્રશ્ન વિશે દાર્શનિક દષ્ટિએ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે ને તે અંતરિક્ષે વિચાર્યું પણ છે.

મોક્ષ પુરુષાર્થની માન્યતા અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારથી આત્માના સ્વરૂપની માન્યતાએ પણ જુદો જુદો વળાંક લીધો છે.

મોક્ષ પુરુષાર્થનો વિચાર સ્પષ્ટપણે અસ્તિત્વ-ઇતિહાસ અને વિદ્યાસ- માં ન આવ્યો હોય તે વખતે ચિંતકો ક્રમની દષ્ટિએ તત્ત્વચિં- ચેતન્યના સ્વરૂપ વિશે જે ધારણાઓ સેવતા તનની ચાર ભૂમિકાઓ હોય તે મોક્ષનો વિચાર અસ્તિત્વમાં આવ્યા

પછી કદી એ રૂપમાં રહી ન જ શકે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં મોક્ષના વિચારનું પ્રકરણ (પછી તે ગમે તેટલું પ્રાચીન હોય છતાં) અમુક સમયે જ સ્પષ્ટ આકાર લે છે. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખી ઐતિહાસિક અને તાત્ત્વિક રીતે અહીં વિચાર કરીએ તો જ અંતરિક્ષના કથનનું ખરું હાલ કાંઈકે પકડી શકાય.

તત્ત્વચિંતનની પ્રાથમિક સ્થિતિમાં માત્ર ભૌતિક તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ મનાતું અને તેમાંથી જ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ ને પાછો તેમાં જ તેનો તિરોભાવ મનાતો. આ માન્યતા ચાર્વાકના દર્શન તરીકે સચવાઈ રહી છે. ત્યારબાદ ચૈતન્યના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનો વિચાર સ્પષ્ટ રૂપ લે છે. તે વખતે પણ ભૌતિક તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ મનાતું હોવાથી એ પરસ્પર વિરોધી એવાં તત્ત્વો જડ અને ચૈતન્ય-ને નામે તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્થાન પામે છે. આ તત્ત્વચિંતનની બીજી ભૂમિકામાં અચેતન અને ચેતન એ એ એકમેકથી જુદાં અને સ્વતંત્ર તત્ત્વો મનાવા છતાં તેમના વિશે પહેલી ભૂમિકાની અમુક માન્યતા કોઈક જુદા સ્વરૂપમાં પણ સચવાઈ રહેતી લાગે છે. પ્રથમ ભૂમિકામાં ચૈતન્ય ભૌતિક તત્ત્વોમાંથી આવતું ને તેમાં વિલય પામતું. આ બીજી ભૂમિકામાં એમ તો નથી મનાતું, પણ ચૈતન્ય ઉપર ભૌતિક અસરો વાસ્તવિક રીતે થાય છે અને થઈ શકે છે એમ મનાય છે. પ્રથમ ભૂમિકામાં ભૌતિક તત્ત્વ ચૈતન્યનું ઉપાદાન હતું તો હવે બીજી ભૂમિકામાં એ ઉપાદાન મટી ચૈતન્યના પરિણામોમાં અને ચૈતન્ય ઉપર થતી અસરોમાં નિમિત્ત બને છે. આ બીજી ભૂમિકા મીમાંસા, ન્યાય-વૈશેષિક જૈન-બૌદ્ધ આદિ દર્શનોમાં સચવાઈ છે.

તત્ત્વચિંતનની ત્રીજી ભૂમિકામાં વળી માન્યતા આગળ વધે છે. જો ચૈતન્ય તત્ત્વ સ્વતંત્ર સદ્ અને તદન સ્વતંત્ર હોય તેમજ ભૌતિક લક્ષણોથી સર્વથા વિલક્ષણ હોય તો એવા અમૂર્ત અને અરૂપી તત્ત્વ ઉપર ભૌતિક વસ્તુ અસર કેમ પાડી શકે ? જો એ એના ઉપર અસર પાડે તો એની અમૂર્તતા કેવી રીતે સંભવે ? આ અને આના જેવી દલીલો દ્વારા આ ત્રીજી ભૂમિકામાં એવી માન્યતા સ્થિર થઈ કે ભલે અચેતન અને ચેતન બન્ને તત્ત્વો મનાય, પણ ચેતન એ તો અચેતનથી તદન જુદા પ્રકારનું અને તે પરિવર્તન કે પરિણામ વિનાનું જ માનવું જોઈએ. અને જો

એક વાર એમ માનીએ તો સ્પષ્ટપણે કબૂલવું બેઠાએ કે ચેતન ઉપર અચેતનની કોઈ વાસ્તવિક અસર થતી જ નથી. અસર વિશે જો કંઈ બોલાવું કે વ્યવહારાતું હોય તો તે માત્ર સ્થૂળ દૃષ્ટિને લીધે જ. તેથી કરીને એ માત્ર ભ્રમ, આરોપ કે ઉપચાર છે. આ ભૂમિકા સાંખ્ય-યોગ જેવાં દર્શનામાં સચવાઈ છે.

તત્ત્વચિંતનની ચોથી અને કદાચ છેલ્લી ભૂમિકામાં કલ્પના એટલે સુધી આગળ વધી કે ચેતન તત્ત્વ સદા એકરૂપ છે અને કોઈ પણ જાતનું પરિણામ કે પરિવર્તન ઝીલનાર નથી. આમ છે તો પછી એની કોટિનું, ત્રણે કાળમાં સત્ય એવું, બીજું તત્ત્વ કેમ હોઈ શકે? ત્રૈકાલિક સત્ય તો એક જ હોય. આ વિચાર-માંથી સ્વતંત્ર જડતત્ત્વની માન્યતા આપોઆપ દોષ પામી અને એવા જડતત્ત્વની મનાતી અસરો અને એનાથી ઉદ્ભવતી વિશ્વ-રૂપની વિવિધતાઓનો ખુલાસો અજ્ઞાન કે અવિદ્યાથી કરવામાં આવ્યો. આ માન્યતા કેવલાદ્વૈતમાં અને અમુક અંશે વિજ્ઞાન-વાદમાં સચવાઈ છે.

આ રીતે પહેલી ભૂમિકા માત્ર જડવાદી, અને ચૈતન્ય એ જડનું પરિણામ; બીજી ભૂમિકામાં ચેતન-અચેતન બંને તત્ત્વો સ્વતંત્ર પણ એક પર બીજાની અસર ખરી જ; ત્રીજી ભૂમિકામાં બંને તત્ત્વો તો સ્વતંત્ર પણ એકબીજાની વાસ્તવિક અસરથી મુક્ત; ચોથી ભૂમિકામાં તત્ત્વ તો એક ચૈતન્ય જ, પણ દેખાતી વિવિધતાઓ એ કોઈ તત્ત્વગત નહિ પણ માત્ર અવિદ્યાપ્રેરિત.

ઉપરની ચાર ભૂમિકાઓની તુલના કરીએ તો જણાશે કે પહેલી બે સૃષ્ટિ-દૃષ્ટિવાદમાં^૫ સ્થાન પામે એવી છે, જ્યારે ત્રીજી અને ચોથીમાં દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદનો^૬ ભાસ થાય છે.

૫. આ વાદ એમ કહે છે કે સૃષ્ટિ એ જ્ઞાનથી સ્વતંત્ર છે. તેનો વિશેષ વિચાર જાણવા માટે જુઓ, વેદાન્ત-સિદ્ધાન્ત-સૂક્તિમંજરી-૨. ૪૬ અને તેની સિદ્ધાન્તલેશ-વ્યાખ્યા.

૬. દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદ કહે છે કે જ્ઞાનથી ભિન્ન એવું કોઈ જગત નથી. આ

ઉપરની ચર્ચાથી જોઈ શકાશે કે જૈન-દર્શન પરિણામવાદી છે, તેથી તેને મતે બંધ અને મોક્ષ એ બંને ચેતનની કાલમેદે થતી વાસ્તવિક અવસ્થાઓ છે. બંધ અને આત્મા અને કર્મના પર-મોક્ષ એ બંને પરસ્પર વિરોધી છતાં પરસ્પર અસરકારક સંબંધનું પરસ્પર સાપેક્ષ એવાં પરિણામો છે. જો બીજી ભૂમિકાને અનુ-ચેતનમાં બંધ વાસ્તવિક ન હોય તો તેમાં સરી ઉપપાદન મોક્ષનો વિચાર જ અસ્થાને છે અને જો ચેતનમાં મોક્ષની સ્થિતિ માનવાની હોય

તો તે પહેલાં તેમાં બંધનું વાસ્તવિકત્વ હોવું જ જોઈએ. આ વસ્તુસ્થિતિ જૈન દર્શન ન્યાયવૈશેષિક આદિની પેઠે સ્વીકારે છે. એ માન્યતાને અનુસરી ગ્રંથકારે આત્મા અને કર્મના પરસ્પર સંબંધનો વિચાર કર્યો છે. ગ્રંથકાર કહે છે કે આત્મા ભલે તત્ત્વતઃ અમૂર્ત હોય છતાં તે મૂર્ત એવાં પૌદ્ગલિક દ્રવ્યોને રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન જેવી વૃત્તિઓને કારણે પોતામાં ગ્રહે છે અને એ પુદ્ગલોનો સ્વભાવ પણ એવો છે કે તે મૂર્ત હોવા છતાં અમૂર્ત ચેતનથી ગ્રહાય છે. બંનેનો સંયોગ-સંબંધ અજ્ઞાન ને રાગદ્વેષ જેવી વૃત્તિઓને દીધે એવો થાય છે કે ચેતન પેલાં પુદ્ગલ દ્રવ્યોને વિશિષ્ટ રૂપમાં પરિણામવાદી પોતામાં આત્મસાત્ જેવાં કરે છે અને એ પુદ્ગલ દ્રવ્યોમાં પણ એવી શક્તિ ઉદ્ભવે છે કે તે યથા-સમયે ચેતન પર સુખ-દુઃખ આપે જેવા ભાવો જન્માવે છે. આ

વાદને વધારે સમજવા માટે જુઓ વેદાન્ત-સિદ્ધાન્ત-સૂક્તિમંજરી-૨. ૪૫ અને તેની ટીકા. જો કે દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ કેવલાદ્વૈતી વેદાન્તીઓએ સ્વીકારેલ છે, અને તે વિજ્ઞાનવાદી જેવા બૌદ્ધોને પણ પોતાની રીતે માન્ય છે, છતાં અમે સાંખ્ય-યોગની ત્રીજી ભૂમિકામાં પણ તેવા વાદનો ભાસ કહ્યો છે તે માત્ર એટલા જ અર્થમાં કે સાંખ્ય અને યોગ કૃતસ્થનિત્ય ચેતન-તત્ત્વમાં સુખદુઃખ આદિ વૃત્તિઓ વાસ્તવિક ન માનતાં માત્ર ઉપચરિત અને તેથી જ્ઞાન્ત માને છે, અને નહિ કે પ્રકૃતિનાં પરિણામોના અર્થમાં, કેમ કે તે પરિણામો તો વાસ્તવિક જ છે.

રીતે જૈન દર્શન ચેતન અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય બંનેના અજ્ઞાનમૂલક સંબંધને પરસ્પર અસર ઉપજવનાર તરીકે માની આત્મામાં બંધ પરિણામ વાસ્તવિક માને છે અને જ્યારે યોગ્ય ઉપાયથી એ બંધ પરિણામની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તેમાં વાસ્તવિક મોક્ષ પરિણામ માને છે. આ રીતે બંધ અને મોક્ષ બંને પરિણામોને ચેતનમાં વાસ્તવિકપણે માનનાર જૈનદર્શન એ કર્મપુદ્ગલ અને ચેતન બંનેમાં અરસપરસ ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ તાત્ત્વિક રીતે ન માને તો એની મૂળગત બંધ-મોક્ષની કલ્પના જ ન ઘટી શકે. આ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને જ ગ્રંથકારે ૧૧ મી ગાથામાં પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કર્યું છે.

ગ્રંથકાર, જ્યારે, આ ગાથામાં એમ કહે છે કે જો કર્મપુદ્ગલ અને આત્મા બંનેમાં પરસ્પર ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ વાસ્તવિક માનવામાં ન આવે તો બંધ-મોક્ષ નહિ ઘટે ત્યારે તેમનો અભિપ્રાય સાંખ્ય-યોગ આદિ દર્શનોની બંધ તેમજ મોક્ષવિષયક માન્યતાની અયથાર્થતા દર્શાવવાનો છે. ગ્રંથકાર અહીંની પેઠે યોગ-ખિન્દુ આદિ તેમના અનેક ગ્રંથોમાં ફરીફરીને એ બાબત ઉપર ભાર આપે છે કે મોક્ષ માનવો તે પણ ચેતનમાં અને પછી એને વાસ્તવિક ન માનવો, માત્ર ઉપચરિત અને આરોપિત માનવો, એ ખરાબર નથી. જો ખરેખર ચેતનમાં બંધ હોય જ નહિ તો તેમાં મોક્ષનો વિચાર જ અસ્થાને છે. અને જો બંધ તેમજ મોક્ષ બંને ચેતનમાં વાસ્તવિકપણે હોય જ નહિ તો અંતિમ પુરુષાર્થના આધાર લેખે ચેતન તત્ત્વની માન્યતા પણ નિરર્થક ઠરે છે.

ગ્રંથકારે આગળ ગાથા પદ્મથી પદ સુધીમાં આ જ વિષયને સ્પષ્ટ કરતી ચર્ચા કરતાં કહ્યું છે કે જેમ મધ વગેરે કેફી વસ્તુ જડ ને મૂર્ત હોવા છતાં તે વિજ્ઞાન જેવી અમૂર્ત વસ્તુઓ પર અસર પાડી તેને વિકૃત કે મંદ બનાવે છે તેમ જ બીજી કોઈ ઉપકારક ઔષધિ વિજ્ઞાનની પુષ્ટિ અને શુદ્ધિમાં સહાયક

પણ બને છે. એ જ રીતે મૂર્ત કર્મદ્રવ્ય અમૂર્ત ચેતન ઉપર સુખ-
દુઃખાદિની વાસ્તવિક અસર નિપજાવે છે અને યોગ્ય ઉપાયથી
તે અસર દૂર પણ થાય છે. આમ બંધ-મોક્ષ બંને ઉપચરિત
નથી એ સિદ્ધાન્ત છે.

અધિકારી-ભેદે અતીન્દ્રિય વસ્તુના બોધનું તારતમ્ય

एयं पुण ७निच्छयओ अइसयनाणी वियाणई नवरं ।

इयरो बि य लिंगेहिं उवउत्तो तेण भणिणं ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—એ આત્મકર્મના સંબંધની બાબતને નિશ્ચયથી—
પ્રત્યક્ષપણે કેવળ સાતિશયજ્ઞાની—પૂર્ણજ્ઞાની જ જાણે છે, અને
બીજા છદ્મસ્થો પણ અનુમાનજ્ઞાનથી તેમજ કેવલિકથિત શાસ્ત્ર-
જ્ઞાનથી એ બાબત જાણે છે. (૧૨)

સમજૂતી—ઉપર જૈન મત પ્રમાણે આત્મા અને કર્મદ્રવ્યના
અસરકારક વાસ્તવિક સંબંધ વિશે જે કહ્યું તે બાબતમાં મૂળ સવાલ
તો ગ્રંથકાર સામે એ આવે છે કે તમે તો પૂર્ણ જ્ઞાની નથી તો
પછી આવી અતીન્દ્રિય અને વિવાદાસ્પદ વસ્તુ વિશે અતિમ
નિર્ણય કયા આધારે કરો છો ? તેનો ઉત્તર આપતાં ગ્રંથકાર
સૂચવે છે કે ખરેખર એ અતીન્દ્રિય સંબંધ અમારા જેવા છદ્મસ્થ
માટે પ્રત્યક્ષ નથી, પણ અમે એ સંબંધી જે વિધાન કર્યું છે તે
પૂર્ણજ્ઞાની—સર્વજ્ઞના દર્શનને માનીને કર્યું છે. જૈન પરંપરા એમ
માનતી આવી છે કે કોઈ ને કોઈ પૂર્ણજ્ઞાની—સર્વજ્ઞ સંભવે છે.
અને જે સર્વજ્ઞ થઈ ગયા તેમણે આવા અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો
સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, એટલે જૈન પરંપરામાં અતીન્દ્રિય એવા આત્મ-
કર્મ સંબંધના વાસ્તવિકપણાની માન્યતા છે તે મૂળે સર્વજ્ઞના
પ્રત્યક્ષનો વિષય છે; તેથી તે નૈશ્વર્યિક તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય છે. હા,

૭. મૂળમાં ‘મિચ્છયઓ’ વંચાય છે, જેનો અર્થ બંધબેસતો નથી.

જે અમારા જેવા છદ્મસ્થો તેનું નિરૂપણ કરે છે તે સીધું પ્રત્યક્ષ-મૂલક ન હોવા છતાં પરોક્ષજ્ઞાનમૂલક તો છે જ. અમે આ વિશે જે કંઈ કહીએ છીએ તે લિંગ-અનુમાન તથા આગમ પ્રમાણને આધારે. અમારું અતીન્દ્રિય વસ્તુ વિશેનું પ્રતિપાદન પરોક્ષજ્ઞાન-મૂલક હોવાથી સર્વજ્ઞના પ્રત્યક્ષમૂલક પ્રતિપાદન કરતાં અવશ્ય કોતરતી કોટિનું છે. અને તેથી તે વ્યાવહારિક તત્ત્વજ્ઞાનની કોટિમાં આવે, તેમ છતાં એના મૂળમાં પરંપરાગત સર્વજ્ઞત્વની માન્યતાનો આધાર છે. અન્ય સંપ્રદાયના આચાર્યો પણ પોતપોતાના નિરૂપણમાં પોતપોતાની પરંપરામાં મનાતા પૂર્ણ પુરુષોના જ્ઞાનનો આધાર લઈને જ તત્ત્વજ્ઞાન નિરૂપે છે. આટલી વસ્તુ બધા સંપ્રદાયોમાં સમાન છે.

અપુનર્બંધક, સમ્યગ્દષ્ટિ અને ચારિત્રીનાં અનુક્રમે લક્ષણો

પાવં ન તિવ્વભાવા કુણ્ઠ ન બહુ મન્નઈ મવં ઘોરં ।

ઉચિયદ્વિં ચ સેવઈ સઠ્વત્થ વિ અપુણબંધો ત્તિ ॥ ૧૩ ॥

સુસ્સૂમ ધમ્મરાઓ ગુરુદેવાણં જહાસમાહીય ।

વેયાવચ્ચે નિયમો સમ્મદિદ્ધિસ્સ લિંગાઈ ॥ ૧૪ ॥

મગ્ગણુસારી સદ્ધો પન્નવણિજ્ઞો કિયાવરો ચેવ ।

ગુણરાગી સક્કારંભસંગઓ તહ ય ચારિત્તી ॥ ૧૫ ॥

एसो सामाड्यसुद्धिभेयओऽणेगहा मुण्यव्वो ।

आणापरिणइभेया अंते जा वीयरारगो त्ति ॥ १६ ॥

૮. ત્રીજા પંચાશકમાં જે ચોથી, પાંચમી અને છઠ્ઠી ગાથાઓ છે તે જ અહીં ૧૩, ૧૪ અને ૧૫ ના ક્રમાંકમાં આપેલી છે.

૯. શ્રી હરિભદ્રકૃત ઉપદેશપદ અને વિંશિકામાં ૧૫ મી ગાથાના છેલ્લા પાદમાં થોડો પાઠભેદ છે. ‘સક્કારંભસંગઓ જો તમાહુ મુણિ ।’ (ઉપદેશપદ, ખા. ૧૯૯.), ‘સક્કારંભસંગઓ દેસચારિત્તી ।’ (વિંશિકા ૯, ગા. ૨.). શ્રોત્રબિંદુ શ્લોક ૩૫૨-૩૫૩ માં પ્રસ્તુત ગાથા ૧૫મીનો પૂરો ભાવ ગ્રહિત છે.

અર્થ—જે ઉત્કટ કલેશપૂર્વક પાપકર્મ ન કરે, જે ભયાનક દુઃખપૂર્ણ સંસારમાં રચ્યોપચ્યો ન રહે અને બધી આબતોમાં કૌટુંબિક, લૌકિક, ધાર્મિક વગેરેમાં—ન્યાયયુક્ત મર્યાદા પાળે, તે અપુનર્બંધક છે. (૧૩)

ધર્મ સાંભળવાની ઇચ્છા, ધર્મ પ્રત્યે પ્રીતિ, સમાધાન કે સ્વસ્થતા સચવાય એ રીતે ગુરુ ને દેવની નિયમિત પરિચર્યા કરવી, આ બધાં સમ્યગ્દષ્ટિ જીવનાં લિંગો—ચિહ્નો છે. (૧૪)

માર્ગાનુસારી, શ્રદ્ધાળુ, ધર્મના ઉપદેશને યોગ્ય, ક્રિયા-તત્પર, ગુણાનુરાગી, અને શક્ય હોય એવી જ આબતમાં પ્રયત્ન કરનાર તે ચારિત્રી છે. (૧૫)

આ ચારિત્રી—છેવટની વીતરાગ દશા પ્રાપ્ત થતા સુધીમાં સામાયિક-સમત્વની શુદ્ધિના તારતમ્ય પ્રમાણે તેમજ શાસ્ત્ર-જ્ઞાનને જીવનમાં ઉતારવા-રૂપ પરિણમનના તારતમ્યથી—અનેક પ્રકારનો જાણવો. (૧૬)

સમજૂતી—પહેલાં ગાથા નવમીમાં યોગમાર્ગના અધિકારી વિશે સૂચન છે. યોગ્યતાના તારતમ્ય પ્રમાણે અધિકાર અનેક પ્રકારનો હોય છે, પણ એનું વર્ગીકરણ સંક્ષેપમાં કરી ગ્રંથકારે ચાર ભાગમાં એનું નિરૂપણ ગાથા ૧૩ થી ૧૬ સુધીમાં કરેલું છે. તેમાં પ્રથમ અધિકારી તરીકે અપુનર્બંધકને ક્ષેત્રી તેનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. ગાથા ચૌદમાં ત્યાર બાદના બીજા અધિકારી ક્ષેત્રે સમ્યગ્દષ્ટિને લઈ તેનું સ્વરૂપ કહેલું છે. ગાથા પંદર અને સોળમાં સમ્યગ્દષ્ટિ પછીના ચરિયાતા અધિકારી ક્ષેત્રે ચારિત્રીનો નિર્દેશ કરી તેમાં દેશ અને સર્વ એમ બંને પ્રકારના તારતમ્યયુક્ત ચારિત્રવાળાનું કથન છે. આ રીતે યોગમાર્ગના અધિકારી સંક્ષેપમાં ચાર ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. દરેક ભાગના અધિકારીઓમાં કાંઈ એકસરખી

યોગ્યતા નથી હોતી, એટલે ઉપર નિર્દેશેલા અધિકારીના ચાર વર્ગોમાં પરસ્પર યોગ્યતાનું તારતમ્ય શું છે અને પ્રત્યેક વર્ગમાં સમાતા અધિકારીઓમાં પણ પરસ્પર યોગ્યતાનું તારતમ્ય કયા પ્રકારનું છે એ જરા વિગતે સમજવું આવશ્યક હોઈ અત્રે એની ચર્ચા કરીશું.

અજ્ઞાતકાળથી જીવ અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષના વમળમાં પડેલો. હોઈ જાતજાતના આઘાત-પ્રત્યાઘાતો સહન કરતો આવે છે; પણ નદીપાષાણુગોલક ન્યાયથી ક્યારેક એના અજ્ઞાન આદિ મળની તીવ્રતા કાંઈક ઓછી થતાં એનો સાંસારિક ભોગરસ ઓસરવા માંડે છે અને એનાથી મુક્ત થવાની વૃત્તિ પ્રગટે છે. એ સ્થિતિ મુક્તિ પ્રત્યેના અદ્વેષની છે. ખરી રીતે આ સ્થિતિ આવે ત્યારથી જ યોગમાર્ગનો અધિકાર શરૂ થાય છે અને એ જ ખરો ધર્માધિકાર છે. આ સ્થિતિ આવે છે ત્યારે ચિત્તમળની તીવ્રતા એટલી બધી ઓછી થઈ જાય છે કે તેને લીધે હવે તે જીવ બધાં કર્મોમાં મુખ્ય એવા મોહનીય કર્મોનો નવો સંસ્કાર પાડે તોય તે સંસ્કાર જૈન પરિભાષા પ્રમાણે એક કોડાકોડ સાગરોપમ કરતાં પણ દૂંક મુદતનો પડે છે અને એવો જીવ ફરી મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ, જે સિત્તેર કોડાકોડ સાગરોપમ માનવામાં આવી છે તે, નિર્માણ નથી કરતો. તેથી જ એવા મુક્તિ પ્રત્યે અદ્વેષી અને મોહની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ફરી ન બાંધનાર જીવને અપુનર્બંધક કહ્યો છે. અપુનર્બંધક અવસ્થાથી માંડી શ્રંથિભેદ યા સમ્યગ્દષ્ટિ સુધીનો એક કાળ, સમ્યગ્દષ્ટિથી માંડી દેશવિરતિ સુધીનો બીજો કાળ, દેશવિરતિથી માંડી સર્વવિરતિ યા પૂર્ણચારિત્ર સુધીનો ત્રીજો કાળ અને પૂર્ણચારિત્રથી માંડી મોક્ષપ્રાપ્તિ સુધીનો ચોથો કાળ-આ રીતે યોગકાળના સ્થૂળ રીતે ચાર ભાગ પડે છે. પહેલા ભાગમાં વર્તનાર જીવોમાં રાગદ્વેષ યા કષાયનું તીવ્ર બળ ઘટે છે ખરું, પણ જડચેતનના ભેદનું દર્શન (વિવેકજ્યાતિ) પ્રગટતું નથી, કેમ કે

તેમાં એવા દર્શનને રોકનાર દર્શનમોહ યા અવિદ્યા વિદ્યમાન હોય છે. ખીજા ભાગમાં કાષાયિક બળ નબળું પડવાની સાથે જ દર્શનમોહ પણ નબળો પડે છે છતાં તેમાં ચારિત્રનો પ્રતિબંધ કરનાર કર્મ ક્રિયાશીલ અથવા ઉદયમાન હોય છે, તેથી તેમાં દર્શન હોવા છતાં વિરતિ પ્રગટતી નથી. ત્રીજા ભાગમાં ચારિત્રપ્રતિબંધક કર્મ અદ્વંશો મોળું પડતાં વિરતિ પ્રગટે છે. પણ તે પૂર્ણપણે નહિ. જ્યારે ચોથા ભાગમાં પૂર્ણચારિત્ર પ્રગટે છે, કેમકે તેમાં પૂર્ણચારિત્રનું પ્રતિબંધક કર્મ મોળું પડે છે.^{૧૦} આ રીતે અપુનર્બંધક, સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ એ ચાર અવસ્થામાં પરસ્પર રહેલું તારતમ્ય સ્પષ્ટ છે. પણ પ્રત્યેક ભાગમાં વર્તનાર એક જીવમાં કાળક્રમે અથવા અનેક જીવોમાં એક સમયે જે તારતમ્ય હોય છે તે પણ જેવું તેવું નથી હોતું, કેમકે જેમ જેમ દોષોનો હાસ થાય તેમ તેમ શુદ્ધિ પ્રગટે છે અને એવો હાસ સૌને એકસાથે એકસરખો નથી હોતો.

ઉપર યોગકાળના સ્થૂળ રીતે ચાર ભાગ પાડી યોગના સાધકોનું અપુનર્બંધક આદિરૂપે જે વર્ગીકરણ કર્યું તેને જૈન પરિભાષામાં ગુણુસ્થાનના નામથી ઓળખાવેલું છે. અપુનર્બંધક જીવ એ પ્રથમ ગુણુસ્થાનની હીયમાન-ઘટતી જતી અવસ્થા અને ચતુર્થ ગુણુ-સ્થાનની યા પ્રંથિમેદની પૂર્વસ્થિતિમાં હોય છે, સમ્યગ્દષ્ટિજીવ ચોથા ગુણુસ્થાનમાં લેખાય છે, દેશવિરતિ પાંચમામાં ને સર્વવિરતિ છઠ્ઠાથી ચૌદમા ગુણુસ્થાન સુધી લેખાય છે.

પ્રંથકારે તેરમી ગાથામાં અપુનર્બંધકનું લક્ષણ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે તે ઉત્કટ સંકલેશથી-કષાયથી પાપ નથી આચરતો, ભોગનું

૧૦. આ જ વસ્તુ જૈન પરિભાષામાં એવી રીતે પણ કહેવામાં આવી છે કે ચારિત્રમોહનીય કર્મ પદ્યોપમપૃથક્ત્વ જેટલું નિવૃત્ત થાય ત્યારે દેશવિરતિ અને સંખ્યાતસાગરોપમ જેટલું નિવૃત્ત થાય ત્યારે સર્વવિરતિ આવે છે. (યોગબિંદુ ટીકા-શ્લોક ૩૫૨-૩૫૩)

ખડુમાન નથી કરતો, અને પ્રત્યેક જીવનવ્યવહારમાં ન્યાયપૂર્વક વર્તે છે. આ લક્ષણમાં કયાંય આત્મદર્શનનો ઉલ્લેખ નથી. પણ એની યોગ્યતાનો સંકેત છે. ચૌદમી ગાથામાં સમ્યગ્દષ્ટિનું લક્ષણ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે, તેનામાં ધર્મતત્ત્વની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા, ધર્મ-પ્રત્યે આદર, માનસિક સ્વસ્થતાપૂર્વક શુણ્ણિજનોની પૂજા ઇત્યાદિ હોય છે. આમાં ધર્મતત્ત્વની જિજ્ઞાસા દ્વારા આત્મદર્શન સૂચવાયેલું છે, પરંતુ કોઈ પણ જાતની વિરતિનો નિર્દેશ નથી. ગાથા પંદર અને સોળમાં દેશચારિત્રી અને સર્વચારિત્રીનાં લક્ષણો દર્શાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તે ક્રિયાતત્પર અને મોક્ષમાર્ગે ચાલનાર હોય છે, એમાં ચારિત્રનો સંકેત છે.

ગાથા સોળમાં વ્રંથકારિ એક ખાસ અગત્યની વાત નોંધી છે. તે એ કે ચારિત્ર એટલે સમતા; અર્થાત્ રાગ કે દ્વેષના વમળમાં ન અટવાતાં તદન સ્થિર રહેવું તે. પણ આવી સમતા અથવા સ્થિરતા જે જૈન પરિભાષામાં સામાયિક કહેવાય છે તે ચિત્તશુદ્ધિના તારતમ્ય પ્રમાણે ઓછીવત્તી હોવાથી એનાં અનેક ચડતાં ઉતરતાં સોપાન છે. એમાં શુદ્ધિનું સૌથી છેલ્લું સોપાન એ પૂર્ણ વીતરાગ અવસ્થા છે, જેમાં કોઈ પણ જાતના સંકલેશનાં બીજ સુધ્ધાં અસ્તિત્વમાં નથી હોતાં.

સામાયિકની અશુદ્ધિ ને શુદ્ધિનો ખુલાસો

પડિસિદ્ધેસુ ય દેસે વિહિણસુ ય ઈસિરાગમાવે વિ ।

સામાહ્યં અસુદ્ધં સુદ્ધં સમયાણ દોસું પિ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—શાસ્ત્રમાં નિષેધેલી બાબતોમાં દ્વેષ—અપ્રીતિને લીધે અને આદેશેલી બાબતોમાં થોડા પણ રાગને લીધે, સામાયિક અશુદ્ધ થાય છે, પણ જો આ નિષિદ્ધ-વિહિત બંનેમાં સમભાવ હોય તો તે સામાયિક શુદ્ધ બાણુવું. (૧૭)

સમજૂતી—સોળમી ગાથામાં સામાયિકની શુદ્ધિના તારતમ્ય-
 ને લીધે યોગનો અધિકાર કે અધિકારી અનેક પ્રકારે સંભવે
 છે એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ પ્રથમ
 એક જ સમયે ચિત્તમાં એ થાય છે કે જ્યારે સામાયિક ઉદ્ભવ્યું જ
 સંભવતી શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ- ન હોય ત્યારે તો ચિત્તમાં માત્ર કલેશકૃત
 નો ખુલાસો અશુદ્ધિ જ હોય છે અને જ્યારે સામાયિક
 પૂર્ણતાએ પહોંચ્યું હોય ત્યારે ચિત્તમાં
 અશુદ્ધિનો સંભવ જ નથી હોતો; પણ આ તો એ છેડા થયા,
 આવા આદિ અને અંતના છેડા વચ્ચેની ચિત્તસ્થિતિ જેમાં
 સામાયિક આવિર્ભાવ તો પામ્યું હોય, પણ ઓછેવત્તે અંશે
 કલેશનું અસ્તિત્વ હોય ત્યારે એ સામાયિક નથી હોતું
 પૂર્ણ શુદ્ધ, કે નથી હોતું પૂર્ણ અશુદ્ધ, એટલે એ વચલી ભૂમિકામાં
 રહેલા શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના મિશ્રણનું કયા લક્ષણથી પૃથક્કરણ કરવું
 અર્થાત્ અશુદ્ધિને કઈ રીતે ઓળખવી અને શુદ્ધિને કઈ રીતે.
 આનો ઉત્તર આપતાં ગ્રંથકાર ગાથા સત્તરમીમાં દર્શાવે છે કે
 કલેશોની મંદતાથી સામાયિક ઉદ્ભવ્યું હોય એવી વ્યક્તિને પણ
 શાસ્ત્રનિષિદ્ધ વસ્તુઓ પ્રત્યે અણુગમો કે દ્વેષ અંશતઃ પણ હોય છે
 અને શાસ્ત્રવિહિત વસ્તુઓ પ્રત્યે કાંઈક ને કાંઈક અનુરાગનું વલણ
 હોય જ છે, તેથી કરીને એવી પ્રાથમિક ભૂમિકામાં તેનું સામાયિક
 દ્વેષ અને રાગની માત્રાના પ્રમાણમાં અશુદ્ધ જ સમજવું. રાગ કે
 દ્વેષ ભલે તે વિહિત કે નિષિદ્ધ વસ્તુને લગતા અને અલ્પાંશે પણ
 હોય, છતાં એ મળરૂપ હોઈ એટલે અંશે તે વખતે સામાયિકમાં
 અશુદ્ધિ જ આણે છે; તેમ છતાં સામાયિકધારી વ્યક્તિ નિષિદ્ધ
 અને વિહિત વસ્તુઓ પ્રત્યે સમભાવનું વલણ પણ ધરાવતી હોય
 છે, તેથી જટલે અંશે નિષિદ્ધ અને વિહિત વસ્તુઓ પ્રત્યે સમ-
 ભાવનું વલણ પ્રગટ્યું હોય અથવા તો એવા અણુગમો — દ્વેષ કે
 અનુરાગને લેશ પણ અવકાશ ન હોય તેટલે અંશે એ સામાયિક

શુદ્ધ જ હોય છે. સંકલેશજનની ગ્રંથિઓથી અને તેની તીવ્રતા-મંદતાથી ચિત્તની સ્થિતિ જટિલ હોય છે. તેમાં શુદ્ધિ પ્રકટયા પછી પણ અશુદ્ધિના અંશો કામ કરતા રહે છે. સંયત જીવન-ચર્યા અર્થે પણ અમુક વસ્તુ ગ્રહણ કરવાની અને અમુક ત્યજવાની હોય છે. ગ્રહણ કરવાનો અને ત્યજવાનો વ્યાપાર સામાન્ય રીતે અનુરાગ તેમજ દ્વેષને અધીન ચાલે છે; એટલે જીવનચર્યા નભાવતાં એકાએક રાગ-દ્વેષનાં વલણોનો ઉચ્છેદ સૌને માટે શક્ય નથી, તેથી એવાં વલણો હોય તેટલે અંશે ચિત્ત અશુદ્ધ રહેવાનું. પણ સાધક એવાં વલણોને પૂર્ણપણે કાબુમાં લાવવા માટે પ્રયત્ન-શીલ હોય છે, આથી ચિત્તમાં નિષિદ્ધ અને વિહિત વસ્તુઓ પ્રત્યે પણ સમભાવનું વલણ ક્રમે ક્રમે વધતું જાય છે. એ વલણ જટલે અંશે સિદ્ધ થયું તેટલે અંશે સમતા સિદ્ધ થઈ અને તેટલે અંશે સામાયિક પણ શુદ્ધ જ સમજવું. આમ પ્રયત્ન અને જાગૃતિના વિકાસ સાથે સમભાવ કે સમતાની માત્રા વધતી જવાને લીધે સામાયિકની શુદ્ધિ પણ ઉત્તરોત્તર વધ્યે જ જવાની, અને તેટલા પ્રમાણમાં અશુદ્ધિ ઘટતી જવાની. છેવટે જ્યારે શુદ્ધિ પૂર્ણપણે સિદ્ધ થાય ત્યારે તો અશુદ્ધિનો એક અંશ પણ રહેવા નથી પામતો. પણ તે પહેલાંની ચિત્તસ્થિતિમાં સંકલેશની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનું ઓછુંવતું મિશ્રણ અનિવાર્ય છે, તેમ છતાં શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ એ બન્ને અંશો તો જુદા જ છે, ને બન્નેની અસર પણ જીવનમાં સિદ્ધ સિદ્ધ દેખાય છે.

યોગભાષ્યમાં વ્યાસે ચિત્તની પાંચ ભૂમિકા પૈકી ત્રીજી વિક્ષિપ્ત ભૂમિકાને લક્ષી સવાલ ઉઠાવ્યો છે કે એમાં થોડે અંશે તો કલેશ-વૃત્તિઓનો નિરોધ યા સમાધિ સંભવે છે, તો પછી એ ભૂમિકાને યોગકોટિમાં કેમ ન ગણવી. એનો ઉત્તર એમણે સૂચવ્યો છે કે અલબત્ત, વિક્ષેપ કાળમાં પણ કોઈ કોઈ વાર વચ્ચે સમાધિ લાધે છે; પણ એ સમાધિ, વિક્ષેપ અથવા રાજસ-તામસ વૃત્તિઓના

ઉદ્દેશના પ્રમાણમાં એટલી બધી અસ્થિર અને નબળી હોય છે કે તેથી તે સમાધિકોટિમાં ગણવા લાયક નથી. અહીં ગ્રંથકારે જે શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના મિશ્રણની વાત કરી છે તે ભૂમિકા એ વિક્ષિપ્ત ચિત્ત પછીની છે, કેમ કે ગ્રંથકાર જે ભૂમિકાને લક્ષી વાત કરે છે તેમાં અશુદ્ધિનો અંશ હોવા છતાં શુદ્ધિનું મંડાણ પાકે પાચે શરૂ થયું છે, તેથી ગ્રંથકારે સૂચવેલી એ ભૂમિકા વ્યાસની પરિભાષામાં એકાગ્ર ચિત્તની કોટિમાં આવે. (વ્યાસભાષ્ય, ૧. ૧.)

પ્રથમ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને તેનાં કારણો

एयं विसेसनाणा आवरणावगमभेयओ चेव ।

इय दृढव्वं पढमं ^{૧૧}ભૂસણઠાણાઈપત્તિસમં ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—એ શુદ્ધ સામાયિક વિશેષજ્ઞાનથી તેમજ આવરણ-ભંગના તારતમ્યથી થાય છે. આ રીતે ભૂષણ, સ્થાન આદિની સિદ્ધિરૂપ સમત્વને પ્રથમ સામાયિક અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ સામાયિક સમજવું. (૧૮)

સમજૂતી—ચિત્તમાં અસમભાવ કે અશુદ્ધિ હોય ત્યારે પણ સમભાવ યા સ્થિરતાના પ્રમાણમાં ચિત્તશુદ્ધિ પ્રગટવાની અર્થાત્ શુદ્ધ સામાયિક હોવાની વાત ઉપર કહી છે. પ્રસ્તુત ગાથામાં ગ્રંથકાર એ શુદ્ધ સામાયિક પ્રગટ થવાનાં આંતરિક કારણો દર્શાવે

૧૧. પ્રતિમાં વંચાયા પ્રમાણેનો પાઠ તો ‘સુસણ’ છે. એનો કોઈ અર્થ પ્રસ્તુતમાં બંધબેસતો થતો નથી. લાંબા વિચાર પછી ‘ભૂસણ’ પાઠ જ ભૌતિક હોવાની કલ્પના આવી છે, તેથી તેને અનુસરી અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. ‘ભૂસણ’ પાઠની કલ્પનાના પોષક પ્રમાણોમાં મુખ્ય એ છે કે ગ્રંથકારે પોતે જ એમના ‘સંબોધ પ્રકરણ’ (પા. ૩૩) અને ‘સમ્યક્ત્વ-સમ્પત્તિ’ (પા. ૨) નામના ગ્રંથમાં સમ્યક્ત્વનાં સડસઠ અંગો દર્શાવતાં ‘ભૂસણ’ પદ નિર્દેશ્યું છે અને ઉ. યશોવિજયજીએ પણ ‘સડસઠ બોલની સજ્જાય’-માં ‘ભૂષણ’ પદ લઈ તેનો અર્થ કર્યો છે. જુઓ આ જ ગાથાની સમજૂતી.

છે. એમણે મુખ્યપણે એ આંતરિક કારણોનું સૂચન કર્યું છે. એક અભાવાત્મક ને બીજું ભાવાત્મક. પહેલું કર્માવરણના હાસ-નિવૃત્તિરૂપ છે, જ્યારે બીજું વિશિષ્ટજ્ઞાન અર્થાત્ સંજ્ઞાનરૂપ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથનો વિષય આધ્યાત્મિક હોઈ અત્રે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જ મુખ્યપણે વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ એ દૃષ્ટિને ખરાખર સમજવા માટે એની વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ સાથે પ્રાસંગિક તુલના જરૂરી છે, તેથી એ વિશે અહીં થોડી ચર્ચા કરી લઈએ.

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ એટલે મુખ્યપણે આત્માને લગતી બાબતોની વિચારણા અને વ્યાવહારિક એટલે મુખ્યપણે આત્મેતર તત્ત્વોની વિચારણા યાગવેષણા. પહેલી દૃષ્ટિમાં આધ્યાત્મિક અને વ્યાવ- આત્માનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ, તેને સ્પષ્ટ પ્રતીત હારિક જ્ઞાનની મર્યાદા કરવાનાં અને પ્રગટાવવાનાં સાધનો તેમજ અંતિમ સાધ્ય આદિનો વિચાર મુખ્યપણે થાય છે, જ્યારે બીજીમાં આત્મા સિવાયનાં તત્ત્વો કયાં છે, તેમનો પરસ્પર સંબંધ શો છે, અને દુન્વયી જીવનમાં એમનું સ્થાન શું છે વગેરે બાબતોનો વિચાર થાય છે. બંને દૃષ્ટિઓ એકબીજીથી સ્વતંત્ર હોવા છતાં તદ્દન પરસ્પર-નિરપેક્ષ નથી. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ પ્રગટે, તેનો વિકાસ થાય ત્યારે ઘણી વાર એમ પણ બને છે કે એના પ્રાકટ્ય અને વિકાસના પ્રમાણમાં વ્યાવહારિક જ્ઞાન બહુ ઓછું પણ હોય છે અને કેટલીક વાર ભ્રાન્ત અને સંશયાત્મક પણ હોય છે. તેથી જીલદું, મોટે ભાગે એ પણ જોવામાં આવે છે કે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિની મર્યાદામાં સમાતા અનેક વિષયના જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો વિકાસ પુષ્કળ પ્રમાણમાં હોય ત્યારે પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનું પ્રાકટ્ય હોતું જ નથી. આ રીતે બંને દૃષ્ટિની મર્યાદામાં સમાવેશ પામતાં જ્ઞાનો કે વિદ્યાઓ નિયમથી સાથે જ હોય એમ સામાન્ય રીતે નથી બનતું; તેમ છતાં કોઈ એવી વિરલ વ્યક્તિ પણ સંભવે ખરી કે જેમાં બંને દૃષ્ટિઓ સાથે કામ કરતી હોય, અને બંને

લગતી વિદ્યાઓ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વિકસી હોય. આ બધું કેમ બને છે એનો ખુલાસો આધ્યાત્મિક ચિંતકોએ અંતર્મુખ-નિરીક્ષણ દ્વારા કર્યો છે. પરિભાષાનો ભેદ બાદ કરતાં એ બાબત વિશે ભિન્ન ભિન્ન આધ્યાત્મિક પરંપરાઓમાં કશો જ મતભેદ નથી. અહીં એ વિચાર મુખ્યપણે જૈન પરિભાષાને અવલંબી દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

કોઈ પણ પ્રકારના જ્ઞાનને આવિર્ભાવ પામતાં રોકે તે કર્મ' યા સંસ્કાર જ્ઞાનાવરણ યા પ્રકાશાવરણ કહેવાય છે. આત્માની પ્રતીતિ કે તેનાં સ્વરૂપનાં દર્શનને આવિર્ભાવ પામતાં જે કર્મ' રોકે છે તે દર્શનમોહ યા અવિદ્યા કહેવાય છે. આત્મપ્રતીતિ થયા પછી પણ એ પ્રતીતિને અનુસરી વર્તન કરવા કે ચારિત્ર ઘડવામાં જે સંસ્કારો આડે આવે છે તે ચારિત્રમોહ છે. દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહનું બળ પૂરેપૂરું હોય ત્યારે પણ જ્ઞાનાવરણનું અર્થાત્ વસ્તુતઃ અજ્ઞાનાવરણનું બળ ઘણી વાર ઘટે છે, તેથી કરીને અનેક સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ વિષયોને લગતાં નાનાવિધ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનો પણ મનુષ્ય મેળવી શકે છે. આવાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનો તે તે વિષયની મર્યાદામાં ચોક્કસ અને અબાધિત હોઈ પ્રમાણભૂત સંભવે છે, તેમ છતાં એની સાથે આધ્યાત્મિક દષ્ટિનું પ્રાકટ્ય ન હોય તો એવાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનો આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ અજ્ઞાન કોટિમાં પડે છે. તે એટલા માટે નહિ કે એ ખોટાં છે અથવા એનું કશું જ મૂલ્ય નથી, પણ એટલા માટે કે આધ્યાત્મિક દષ્ટિ પ્રગટેલી ન હોવાથી તેવાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનોના આત્મશુદ્ધિના વિકાસમાં ઉપયોગ થતો નથી. જીલટું, ઘણી વાર તે આત્માની અશુદ્ધિને પોષે છે. તેથી કરીને આધ્યાત્મિક દષ્ટિવિહીન જ્ઞાન-વિજ્ઞાનો જે જ્ઞાનાવરણના હાસથી ઉદય પામે તેને અજ્ઞાનાવરણનો હાસ કહે છે, એટલે કે એ આવરણહાસથી આવરણ ન રહે ત્યારે પણ પ્રગટેલાં જ્ઞાનો વ્યવહારદષ્ટિએ ગમે તેટલાં મહત્વનાં હોય છતાં આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ અજ્ઞાન જ છે.

ચારિત્રમોહની તીવ્રતમ શક્તિ જેને જૈન પરિભાષામાં અનં-
તાનુબંધી કહે છે તે કાંઈક નબળી પડતાં દર્શનમોહ નબળો પડે
છે અને આત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ કે દર્શન પ્રગટે છે. જ્યારે આત્મ-
દર્શન પ્રગટે છે ત્યારે જ્ઞાનાવરણના ઓછા કે વધુ ગમે તેવા
હાસથી પ્રગટ થતું જ્ઞાન, એ માત્રા અને પ્રકારમાં ગમે તેટલું
ઓછું હોય અગર વ્યાવહારિક-દુન્યવી વિષયોમાં અચોક્કસ પણ
હોય છતાં, તે જ્ઞાન લેખાય છે. એટલા માટે નહિ કે તે વ્યાવહારિક
વિષયોમાં ખીજ કોઈના ચડિયાતા જ્ઞાન કરતાં વધારે છે. આ
વધારે પ્રમાણભૂત છે, પણ એટલા માટે કે તેના દ્વારા આત્મ-
શુદ્ધિના વિકાસમાં કશી જ બાધા પડતી નથી. ઊલટું, તે પ્રકાર
અને માત્રામાં સામાન્ય હોવા છતાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિના ઉદયને
લીધે આત્મશુદ્ધિનું પોષક જ બને છે, અર્થાત્ તેના દ્વારા રાગ,
દ્વેષ યા સંકલેશ કદી પોષાતા નથી; તેથી કરીને તે જ્ઞાન જે
આવરણહાસને લીધે પ્રગટ્યું હોય તેને જ્ઞાનાવરણહાસ કહેવામાં
આવે છે. અજ્ઞાનાવરણના હાસથી પ્રગટ થયેલાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનો
અજ્ઞાનકોટિનાં છે ત્યારે જ્ઞાનાવરણના હાસથી પ્રગટેલાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનો
જ્ઞાન કોટિનાં છે. આ તફાવત માત્ર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિના અપ્રાકટ્ય
કે પ્રાકટ્યને લીધે છે.

દર્શનમોહ કે અવિદ્યા નિર્જળ થયા પછી આત્મદર્શન
પ્રગટ્યું હોય અને તદનુસાર આધ્યાત્મિક વર્તન ઘડવામાં કે તેવું
જીવન જીવવામાં આડે આવતા ચારિત્રમોહનાં બળો પણ હાસ
પામ્યાં હોય ત્યારે જ્ઞાનાવરણના હાસને લીધે પ્રગટ થતું ગમે તેવું
અને ગમે તેટલું જ્ઞાન પણ સજ્ઞાન-કોટિનું લેખાય છે. તે માત્ર
એની ગુણવત્તાને લીધે, નહિ કે માત્રા યા પ્રકાર ને લીધે, કેમ
કે તે ભૂમિકામાં આવિર્ભાવ પામતું વ્યાવહારિક યા આધ્યાત્મિક
વિષયને લગતું જ્ઞાન ગમે તેટલું અને ગમે તેવું ઓછુંવતું યા ચડતું
ઊંચતરતું હોય તોપણ તે આધ્યાત્મિક ચારિત્રનિર્માણમાં કશો જ

પ્રત્યવાય નથી કરતું. ઊલટું, તે જ્ઞાન રાગ, દ્વેષ જેવા મળોની મંદતા યા અભાવને ક્ષીધે ચારિત્રશુદ્ધિમાં અત્યંત ઉપકારક અને છે. આ રીતે આપણે અજ્ઞાન, જ્ઞાન અને સજ્ઞાન એવી જે જ્ઞાનની ત્રણ કક્ષાઓ વિચારી તે સામાન્ય રીતે જ્ઞાનાવરણહાસને આભારી હોવા છતાં મુખ્યપણે દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહના હાસ કે ક્ષયને આભારી છે. આ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનું ધોરણ થયું.

ઉપર જે વસ્તુ ચર્ચી છે તેને ગ્રંથકારી^{૧૨} પોતે જ અને તદ્દનુ-ગામી ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ^{૧૩} વિષયપ્રતિભાસ, આત્મપરિણામી અને તત્ત્વસંવેદન એવાં ત્રણ સાર્થક નામોથી દૃશાન્ત દ્વારા સમજાવી છે. તેઓ કહે છે કે મતિ આદિ અજ્ઞાનાવરણના હાસથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન જે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ અજ્ઞાન છે તે વિષયપ્રતિભાસ કહેવાય છે, કારણ કે એ જ્ઞાન પોતપોતાના વિષયનો ગમે તેટલો અને ગમે તેવો પ્રતિભાસ કરાવે છતાં તે જ્ઞાન પોતાના વિષયોનું આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ કશું જ મૂલ્ય અંકાવતું નથી; એટલે કે તે જ્ઞાન દ્વારા અવગત થતા પદાર્થોમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ શું હેય, શું ઉપાદેય અને શું ઉપેક્ષણીય છે એવી કોઈ પ્રતીતિ તે જન્માવતું નથી, બહુ તો માત્ર વસ્તુની ભૌતિક બાજુનો બોધ કરાવે છે. મતિ આદિ જ્ઞાનાવરણના હાસથી આવિર્ભાવ પામેલું જ્ઞાન આત્મપરિણામી કહેવાય છે, કેમ કે તે જ્ઞાન પોતાના વિષયના સ્વરૂપપ્રતિભાસ માત્રમાં પર્યાવસાન ન પામતાં તે વિષયનું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય પણ અંકાવે છે અર્થાત્ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તેની હેયતા, ઉપાદેયતા કે ઉપેક્ષણીયતાના નિર્ણયમાં તે પરિણમે છે. સજ્ઞાનાવરણના હાસથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન તત્ત્વસંવેદન કહેવાય છે, કેમ કે તે પોતાના વિષયમાં હેયત્વ, ઉપાદેયત્વ આદિના થયેલા નિર્ણય પ્રમાણે તેમાં સમ્યક્

૧૨. જ્ઞાનાષ્ટક, નં. ૯.

૧૩. બત્રીશી ૬—શ્લોક ૨ થી ૫.

નિવૃત્તિ યા પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રેરે છે. આ ત્રિવિધ જ્ઞાનનું તારતમ્ય નીચેના દાખલામાં સ્પષ્ટ થાય છે.

કોઈ અપરીક્ષક પણ નિર્માળ-દૃષ્ટિસંપન્ન વ્યક્તિ હીરાને જોઈ ‘આ હીરા છે’ એમ તો કદાચ જાણે, પણ એનું વ્યાવહારિક મૂલ્ય તે આંકી નથી શકતો. તેનું આ જ્ઞાન હીરા પૂરતું વિષય-પ્રતિભાસિ કહેવાય. ખીજી પરીક્ષકશક્તિવાળી વ્યક્તિ એ જ હીરાને હીરા સમજી તેનું વ્યાવહારિક મૂલ્ય પણ આંકે કે આ વસ્તુ આટલા માટે ગ્રાહ્ય છે, તો તેનું જ્ઞાન હીરા પૂરતું આત્મ-પરિણામી કહેવાય, કેમ કે પ્રથમ વ્યક્તિ કરતાં આ વ્યક્તિની સમજણમાં મૂલ્યાંકન કરવા પૂરતું ઊંડાણ છે. ત્રીજી કોઈ વ્યક્તિ પરીક્ષકશક્તિ ઉપરાંત પુરુષાર્થશક્તિ પણ ધરાવતી હોય, તે હીરાને હીરા તરીકે જાણે અને એનું મૂલ્યાંકન કરી ખેસી ન રહે, પણ જો એ ઉપાદેય હોય તો તેને પ્રાપ્ત કરવા પ્રવૃત્તિ કરે. એવી વ્યક્તિનું હીરા વિશેનું જ્ઞાન પહેલી બે વ્યક્તિઓ કરતાં વધારે ઊંડું હોવાનું, કેમ કે તે વિના એ પ્રવૃત્તિપર્યવસાયિ બની ન શકે. આ તો માત્ર સ્થૂળ દાખલો છે, પણ તે વસ્તુ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે ચોજીને સમજવાની છે. અજ્ઞાનકોટિનો જીવ બાળ કે મૂઢની પેઠે વસ્તુને કદાચ જાણે, પણ તે તેનું મૂલ્ય આંકી ન શકે. જ્ઞાનકોટિનો જીવ વસ્તુને જાણવા ઉપરાંત તેનું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય પણ આંકે જ, જ્યારે સજ્ઞાન કોટિનો જીવ પોતે આંકેલા મૂલ્ય પ્રમાણે વિવેકપૂર્વક નિવૃત્તિ યા પ્રવૃત્તિ પણ કરે. ૧૪

૧૪. શ્રી હરિમદ્દે જ્ઞાનાષ્ટક (નં. ૯)માં વિષયપ્રતિભાસ આદિ ત્રણ જ્ઞાનના સ્વરૂપની, તેનાં સૂચક લિંગોની અને તેના કાર્યની સ્પષ્ટ ચર્ચા કરી છે. એ અષ્ટકને અનુસરી શ્રી. ચરોવિજયજીએ છઠ્ઠી ખત્રીશી (સ્લોક ૨ થી ૫)માં એ જ વિષયની વધારે વિશદ ચર્ચા કરી છે. અહીં નોંધવા જેવું એ છે કે શ્રી હરિમદ્દે ત્રિવિધ જ્ઞાનની પરિભાષા પોતે રચી છે, પરંતુ એની પાછળ સમન્વયની ભૂમિકા છે. ગીતા (૧૦. ૪) માં બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને

વિવેચનના પ્રારંભમાં જે અભાવાત્મક અને ભાવાત્મક એવાં સામાયિક શુદ્ધિનાં બે કારણોનો નિર્દેશ કર્યો છે તે સમજવા

અસંમોહ એવાં ત્રણ પદો છે. એ જ પદોને તેમણે, યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં છે તેવાં જ લઈ, બોધના ત્રણ પ્રકાર આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ બતાવ્યા છે અને તેમણે પોતે જ તે પદોની વ્યાખ્યા પણ કરી છે (૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨.) એમ લાગે છે કે તેમણે એ ત્રણ પદોનો અર્થ આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ કર્યો ત્યારે જ તેમને એ વસ્તુ જૈન પરંપરાને અનુસરી નિરૂપવાનો વિચાર પણ આવ્યો હોય. ગમે તેમ હો, પણ તેમણે જે વિષયપ્રતિભાસ, આત્મ-પરિણતિમત્ અને વૃત્તવસંવેદન એ ત્રણ નામે અજ્ઞાન અને જ્ઞાનની કક્ષાઓ વર્ણવી છે તે ગીતાગત બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહ એ ત્રણ કક્ષાઓનું જ બીજી પરિભાષામાં અને વધારે વિશદતાથી નિરૂપણ છે.

ગીતા ઉપરની ઉપલબ્ધ બધી જ સંસ્કૃત વ્યાખ્યાઓ અને જ્ઞાનેશ્વરી સુધ્ધાને જોતાં એટલું તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે ગીતાનો વ્યાખ્યાકાર કેવલાદ્વૈતવાદી હોય, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી, દ્વૈતવાદી, કે દ્વૈતાદ્વૈતવાદી કે શુદ્ધાદ્વૈતવાદી હોય, પણ તે બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહ વચ્ચેનું આધ્યાત્મિક તારતમ્ય એક સરખી જ રીતે નિરૂપે છે. શ્રી હરિભદ્ર અને શંકરાચાર્ય બન્ને સમકાલીન છે. શ્રી હરિભદ્રે શંકરવ્યાખ્યા જોઈ નથી અને શંકરથી પ્રાચીન કોઈ ગીતાની વ્યાખ્યા હજી જ્ઞાત નથી; તેમ છતાં શ્રી હરિભદ્રે બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહ એ ત્રણ પદોનું વિવરણ જે યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં કર્યું છે અને વિષયપ્રતિભાસ આદિરૂપે જે ત્રણ જ્ઞાનની કક્ષાઓ જ્ઞાનાષ્ટકમાં ચર્ચી છે તે સમગ્રનું શંકરભાષ્ય આદિ સાથે તોલન કરતાં એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે આ બધા આચાર્યો મુખ્યપણે આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ જ જ્ઞાન-અજ્ઞાનના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા. તેથી જ તેઓ બધા, સાંપ્રદાયિક પરિભાષા ભિન્ન હોવા છતાં, તાત્પર્યમાં મળી જાય છે. આ રીતે શ્રી હરિભદ્રે ગીતાગત જ્ઞાનવિભાગનો પોતાના ગ્રંથોમાં તે જ નામથી અને નામાન્તરથી સમન્વય કર્યો છે, આ એક એમનાં બહુશ્રુતત્વ અને ઊંડી સૂઝનો પુરાવો છે.

પ્રસિદ્ધ અટૂંકથાકાર બુદ્ધધોષે વિશુદ્ધિમાર્ગ (૧૪. ૪. પા. ૩૦૪)માં પ્રજ્ઞાનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહ્યું છે કે કોઈ પણ વિષયનું પ્રાથમિક જ્ઞાન તે સંજ્ઞા. ત્યારબાદ થનારું તે જ વિષયનું જરા ઊંડું જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન.

પૂરતી આટલી ચર્ચા થઈ, હવે એ ગાથાગત મૂળવિષય ઉપર આવીએ. ગાથામાં ‘વિસેલ્લગાળ’ અને ‘આશરણાવગમમેય’ એ બે પદો છે. પહેલાનો અર્થ છે ‘વિશેષજ્ઞાન’ જે ભાવાત્મક છે, ને બીજાનો અર્થ છે ‘આવરણોનો વિશિષ્ટ હાસ’ જે અભાવાત્મક છે. દર્શનમોહ અને કાંઈક અંશે ચારિત્રમોહ એ બેનો હાસ થાય, અર્થાત્ એની બાધકશક્તિ નબળી પડે ત્યારે સાથેસાથે જ્ઞાનાવરણના હાસથી જ્ઞાન પણ પ્રગટે છે. એટલે દર્શનમોહ, આંશિક ચારિત્રમોહ અને જ્ઞાનાવરણ એ ત્રણેનો હાસ અને એને પરિણામે ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન જે આત્મપરિણામિ જ્ઞાન કહેવાય, એ બે કારણોને લીધે જીવમાં જે આધ્યાત્મિક શુદ્ધિ પ્રગટે છે તે શુદ્ધ સામાયિકની પ્રાથમિક સ્થિતિ છે. આ પ્રાથમિક સ્થિતિને પ્રગટવાનાં કારણો દર્શાવ્યા બાદ ગ્રંથકારે એ પણ દર્શાવ્યું છે કે એવી સામાયિક શુદ્ધિના પરિણામરૂપે જીવનમાં કેવો કેવો ફેરફાર થાય અને કેવાં લક્ષણો દૃષ્ટિગોચર થાય. ગ્રંથકારે બહુ જ દ્વંકામાં એટલો જ સંકેત કર્યો છે કે ભૂષણ અને સ્થાન આદિની પ્રાપ્તિ કે સિદ્ધિમાં એ પ્રાથમિક શુદ્ધ સામાયિક પર્યાવસાન પામે છે. હવે આ સંકેતનો અર્થ વિચારીએ.

અને સોથી પાછળ થનારું તે જ વિષયને લગતું સર્વાંગીણ જ્ઞાન તે પ્રજ્ઞા. આ રીતે સંજ્ઞા, વિજ્ઞાન અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણમાં પ્રજ્ઞા એ જ્ઞાનની સર્વોચ્ચ કક્ષા છે. આ વાતને સમજાવવા તેમણે એક દાખલો આપ્યો છે જે શ્રી હરિભદ્રે વિષયપ્રતિભાસ આદિ ત્રિવિધ જ્ઞાનને સમજાવવા આપેલા રત્ન આદિના દાખલાને મળતો છે. જેમ કે, કોઈ અવિકસિત બુદ્ધિનું બાળક સામે પડેલા સોનારૂપાના સિક્કાઓને ‘આ કાંઈક પીણું કે ઘોણું છે’ એટલું જાણે તે સંજ્ઞા; પછી બીજા ગ્રામ્યપુરુષ એ સિક્કાઓ કામમાં આવે, એની કીંમત આવે ઇત્યાદિ જાણે ત્યારે તે વિજ્ઞાન; અને કોઈ ખરેખર પરીક્ષક સુવર્ણકાર એ સિક્કાઓની બનાવટ તેમજ એને લગતું બધું જ્ઞાન ધરાવે ત્યારે તે પ્રજ્ઞા. આમ વ્યાવહારિક દાખલાથી બુદ્ધિવૈષે જ્ઞાનની ત્રણ વિકસતી કક્ષાઓ વર્ણવી છે, તેમાં પ્રજ્ઞા એ અંતિમ કક્ષા છે.

ગ્રંથકાર જે કે સંક્ષેપમાં ભૂષણ, સ્થાન આદિ એટલું જ નિર્દેશ છે, પણ એમના^{૧૫} અને ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીના^{૧૬} ગ્રંથોમાંથી તેને લગતી જે હકીકત મળે છે તેને આધારે અહીં કાંઈક વિસ્તાર કરવો ઉચિત છે. સામાયિક-શુદ્ધિનું પ્રથમ સોપાન એટલે સમ્યગ્દર્શન—વિવેકખ્યાતિનો લાભ. જ્યારે આવો લાભ થાય છે ત્યારે ખાલ જીવનમાં આચાર અને વિચારને લગતાં પણ કેટલાંક પરિવર્તનો થાય છે. એવાં પરિવર્તનોને સમ્યક્ત્વનાં સડસઠ ચિહ્ન કે લક્ષણ તરીકે ગ્રંથકારે જ સંબોધપ્રકરણ અને સમ્યક્ત્વસમ્પત્તિમાં નિર્દેશ્યાં છે. એ લક્ષણોને એક રીતે સમ્યક્ત્વને અંગે વિચાર કરવાના મુદ્દા યા પ્રશ્ન કહી શકાય, જેને ગુજરાતી ભાષામાં ‘સડસઠ બોલ’ કહે છે. એ સડસઠમાં પાંચ બાબતોને ભૂષણ તરીકે નિર્દેશી સમ્યક્ત્વનાં પાંચ ભૂષણો કહ્યાં છે. તે આ છે—કૌશલ, તીર્થસેવન, ભક્તિ, સ્થિરતા અને પ્રભાવના.

‘ભૂષણ’પદ સાથે ‘સ્થાન’પદ છે. સ્થાનનો અર્થ અહીં શો લેવો એ પ્રશ્ન છે. પણ ગ્રંથકારે પોતે જ જુદે જુદે સ્થળે ‘સ્થાન’ પદના જે અર્થો કયાં છે તે અર્થો અહીં ઘટે છે. યોગવિશિકામાં પાંચ પ્રકારના યોગ દર્શાવતાં પ્રથમ યોગ તરીકે ગ્રંથકારે સ્થાનયોગ નિર્દેશ્યો છે, તેનો અર્થ પદ્યક, આસન આદિ કાયિકયોગ છે. ‘ઠાણેણં મોણેણં જ્ઞાણેણં અપ્પાણં ઘોસિરામિ’ ઇત્યાદિ પાઠમાં આવતા ‘ઠાણ’ પદનો જે અર્થ ગ્રંથકારે જ લલિતવિસ્તરમાં કયો છે તે ઉપરના અર્થ પ્રમાણે જ છે. સંબોધપ્રકરણ (ગા. ૫૯-૬૦), સમ્યક્ત્વસમ્પત્તિ (ગા. ૪૦ થી) આદિ ગ્રંથોમાં ગ્રંથકારે ‘સ્થાન’ પદનો એક અર્થ સિદ્ધસેનદિવાકરને^{૧૭} અનુસરી કયો છે. તેમાં

૧૫. સંબોધપ્રકરણ, પા. ૩૩, સમ્યક્ત્વસમ્પત્તિ પા. ૨-૩.

૧૬. સમ્યક્ત્વના સડસઠ બોલની સજ્ઞાય—જુઓ ગૂર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ, પ્રથમ ભાગ, પા. ૩૧૮ થી.

૧૭. સન્મતિતર્ક, કાંડ ૩, ગાથા ૫૪-૫૫ (ગુજરાતી વિવેચન).

આત્મસ્વરૂપને લગતા નિર્ણયના છ મુદ્દાઓ છે, જેવા કે (૧) આત્મા છે, (૨) તે નિત્ય છે, (૩) તે કર્મના કર્તા છે, (૪) તે કર્મફળને ભોક્તા છે, (૫) નિર્વાણ છે, અને (૬) તેનો ઉપાય પણ છે. પહેલો અર્થ કાયિક વ્યાપાર સૂચવે છે જ્યારે બીજો માનસિક નિર્ણયવ્યાપાર સૂચવે છે. ભૂષણ અને સ્થાન સાથે ગાથામાં ‘આદિ’ પદ છે તેથી સમ્યક્ત્વ સાથે સંબંધ ધરાવતાં ઉપર નિર્દેશેલાં સડસડ અંગો અહીં ક્ષેવાં જોઈએ. આવાં સડસડ અંગોની પ્રાપ્તિ કે સિદ્ધિ એ આંતરિક સમ્યક્ત્વપરિણામનાં પ્રતીક માત્ર છે. એવો પરિણામ-ભાવ તે આધ્યાત્મિક માર્ગના વિકાસક્રમમાં શુદ્ધિનું પ્રથમ સોપાન યા પ્રથમ સામાયિક ક્ષેત્રવામાં આવ્યું છે. એ જ્ઞાનાવરણના હાસથી અને વિશેષજ્ઞાનથી સંભવે છે.

સમત્વયુક્ત મુનિની નિષિદ્ધ અને વિહિતમાં નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ

કિરિયા ઉ દંડજોગેણ ચક્કમમણં વ હોઈ ઇયસ્સ ।

આણાજોગા પુવ્વાણુવેહઓ ચેવ નવરં તિ ॥ ૧૯ ॥

વાસીચંદણકપ્પો સમસુહદુક્ખો મુણી સમક્ખાઓ ।

ભવમોક્ખાપઢિબદ્ધો અઓ ય પાણ સત્થેસુ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—જેમ દંડના સંબંધથી મળેલા વેગ પ્રમાણે ચક્રની ગતિ થાય છે તેમ આજ્ઞાના યોગથી કેવળ, પ્રથમ પડેલા સંસ્કાર પ્રમાણે, એ સમત્વયુક્ત સાધકની નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિરૂપ ચર્ચા થાય છે એમ સમજવું. (૧૯)

એ જ કારણથી શાસ્ત્રોમાં મુનિને વાસીચંદનસદશ, સુખ-દુઃખમાં સમ, તેમજ સંસાર અને ભોક્ષમાં અનાસક્ત કહેલો છે. (૨૦)

સમજૂતી—કોઈ પણ સાધકની જીવનચર્ચા છેવટે તો અમુક નિષિદ્ધ વસ્તુઓના ત્યાગ અને અમુક વિહિત વસ્તુઓના સ્વીકાર

દ્વારા જ ચાલે છે. પણ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે નિષિદ્ધ અને વિહિત બંને બાબતો પ્રત્યે સમભાવ પ્રગટતો જાય છે અને અણુગમા કે ગમાનું તત્ત્વ ઘટતું જાય છે ત્યારે જ વાસ્તવમાં સમત્વ કે સામાયિક-શુદ્ધિ શરૂ થાય છે. પરંતુ અહીં જ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે એક વાર સમત્વ પ્રગટ થાય અને તે નિષિદ્ધ કે વિહિત બંને બાબતોમાં ઉત્તરોત્તર સાધકના વિકાસના પ્રમાણમાં વધતું જાય તો એવી સ્થિતિમાં તેની જીવનચર્યા કેમ ચાલે ? દેહપોષણ પૂરતી, વૈયક્તિક અને સામાજિક જીવન જીવવા પૂરતી જીવનચર્યા તો દેહ ટકે ત્યાંલગી આવશ્યક જ છે. તે વિના તો ધર્મ કે યોગની સાધના પણ નથી સંભવતી અને એવી જીવનચર્યામાં તો વિધિ-નિષેધની મર્યાદાઓ હોય જ છે કે જે અણુગમા ને ગમા સાથે સંકલિત છે, જ્યારે સમત્વ એ ગમા-અણુગમાથી પર છે. એટલે સમત્વનો આવિર્ભાવ ને વિકાસ એ જીવનચર્યાના બાધક કેમ ન થાય ? ગ્રંથકાર ગાથા ૧૯ ને ૨૦માં આનો ઉત્તર આપતા લાગે છે. તેઓ કહે છે કે ઉપર ઉપરથી જોતાં અણુગમા ને ગમાના તત્ત્વ સાથે સમત્વ પરિણામનો વિરોધ લાગે છે ખરો, પણ સમત્વ આવતાં અને તેનો વિકાસ થતાં જીવનચર્યા પૂર્વવત્ ચાલુ રહે છે, પરંતુ તે શુદ્ધિની ભૂમિકા ઉપર. દૈહિક અને માનસિક બધી જ જીવનચર્યા ભલે વિધિ-નિષેધની મર્યાદામાં ચાલતી હોય, પણ તે શરૂઆતમાં પહેલા શાસ્ત્રાનુસારી વિધિ-નિષેધના સંસ્કારોને લીધે જ ચાલે છે. પ્રારંભમાં જ્યારે સાધક અપકવ દશામાં હોય ત્યારે તે સુયોગ્ય ગુરુ કે ઉત્તર-સાધકનું શરણુ સ્વીકારે છે, અગર તો શાસ્ત્રાજ્ઞાઓને વિવેકથી અનુસરે છે. તેથી એનામાં વિચાર અને આચારને લગતા ઘણા સુસંસ્કારો દૃઢમૂલ થાય છે. જ્યારે તે સાધક વિકાસમાં પરિપાક સાધતો જાય અને તેનું આત્મ-સામર્થ્ય સ્વાવલંબી બનતું જાય ત્યારે પણ પ્રથમ ઝીલેલા સુસંસ્કારો એને જીવનચર્યાનું ચક્ર ચાલુ

રાખવામાં ઉપકારક થાય જ છે. અંતર આ એ વસ્તુ દર્શાવતું દ્વારા સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે કુંભાર ચાકડો ચલાવવાનું દંડથી શરૂ કરે છે, પણ પછી તે ચાકડો ઉપર દંડને વધારે વખત નથી રાખતો, ઉઠાવી દે છે. છતાં એ દંડે આપેલી ગતિ અને તેમાંથી પ્રગટેલા વેગસંસ્કારને લીધે ચક્ર તો અમુક વખત સુધી ચાલુ જ રહે છે અને એ ચક્રગતિને લીધે જ કુંભાર ઇચ્છાનુસાર આકારો સર્જી શકે છે. તે જ રીતે સાધક ઇચ્છાયોગ ને શાસ્ત્રયોગની દશામાં ખીળને અવલંબી વિધિ-નિષેધપૂર્ણ વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક જીવનચર્યા શરૂ કરે છે, પણ તેનામાં વધારે વિકાસ થતાં અને અપ્રમતપણું વધારે સ્થિર થતાં એ શાસ્ત્રયોગકાળના સંસ્કારો એની જીવનચર્યાના નિયામક બની રહે છે. એટલે દેખીતી રીતે જીવનચર્યા એની એ લાગવા છતાં તત્ત્વતઃ એનો આત્મા ખદલાઈ જાય છે. તે એટલે સુધી કે જ્યારે વાસીચંદનકલ્પ^{૧૮} જેવી મુનિદશા પ્રાપ્ત થાય અને જ્યારે સાધકને સંસાર કે મોક્ષ, સુખ કે દુઃખ બંનેમાં એક-સરખો સમભાવ પ્રગટે ત્યારે પણ પૂર્વસંસ્કારપ્રેરિત બાહ્ય જીવનચર્યા ચાલતી હોય છે.

૧૮. ‘વાસીચંદનકલ્પ’ જેવા શબ્દ દ્વારા સૂચવાતી ભાવના તો દરેક આધ્યાત્મિક સંપ્રદાયોમાં મળવાની જ. ગીતામાં અને અન્યત્ર એ ભાવના ‘સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લામાલામૌ જયાજયૌ’ જેવા શબ્દોથી નિરૂપાઈ છે. પ્રસ્તુત ગાથામાં પણ સમસુખદુઃખ આવે જ છે, પરંતુ એ ભાવનાને વ્યક્ત કરતો ‘વાસીચંદનકલ્પ’ શબ્દ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત, પ્રાચીન અને અર્વાચીન જૈન ગ્રંથોમાં અનેક સ્થળે પ્રયોજાયો છે. ‘કલ્પસૂત્ર’ (પ્ર. આત્મા-નંદ સભા, સૂત્ર ૧૧૯, પૃ. ૧૭૫-૧) માં ‘વાસીચંદનસમાનકલ્પે’ એવું પદ છે, જ્યારે આવશ્યકનિર્મુક્તિ, ગાથા ૧૫૪૮માં આ પ્રમાણે છે:

વાસીચંદનકલ્પો જો મરણે જીવિષ્ણુ ય સમસંખો ।

દેહે ય અપહિબદ્ધો કારુસ્સગ્ગો હવદ્ધ તસ્સ ॥

ભિન્ન ભિન્ન અધિકારીઓમાં યોગનો ખુલાસો અને યોગનાં
ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો

एषं नियनियभूमिगाए उचियं जमेत्थऽणुट्ठाणं ।

आणामयसंजुत्तं तं सव्वं चेव जोगो त्ति ॥ २१ ॥

तल्लक्खणजोगाओ चित्तव्वित्तीनिरोहओ चेव ।

तह कुसलपवित्तीए मोक्खम्मि य जोअणाओ त्ति ॥ २२ ॥

અર્થ—ઉપર વર્ણિત ભિન્ન ભિન્ન અપુનર્બંધક આદિ જીવોનું
પોતપોતાની ભૂમિકાને યોગ્ય અને આજ્ઞારૂપ અમૃતથી યુક્ત
જે અનુષ્ઠાન છે તે સર્વ અહીં યોગ જ છે, (૨૧)

કારણ કે સર્વદર્શનસંમત યોગનાં લક્ષણો—જેવાં કે,
ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ, કુશલ પ્રવૃત્તિ, મોક્ષ સાથે સંબંધ

આ સામાસિક પદનો વિગ્રહ તો વ્યાખ્યાકારોએ અનેક રીતે
કર્યો છે, પણ એ બધાનો ભાવ એક જ છે, અને તે એ કે અપકાર
કરે તેનું પણ ભલું કરવું. જેમ વાંસલો ચન્દન વૃક્ષને છેદે તો એ છેદના
બદલામાં ચન્દન ઊલટું વધારે સુવાસ જ પ્રસારે છે, તેમ જ ખરો સાધક
હોય છે તે પણ અનિષ્ટ કરનાર પ્રત્યે મીઠી નજર જ રાખે છે. એ જ
રીતે એ શબ્દમાંથી માધ્યસ્થનો ભાવ પણ નીકળે છે કે કોઈ વાંસલાથી
છાલે યા કોઈ ચન્દનનો લેપ કરે તોય એ બન્ને અપકારક અને ઉપકારક
પ્રત્યે સમાનપણે વર્તે, કોઈ એક પ્રત્યે દ્વેષ ને બીજા પ્રત્યે રાગ ન સેવે,
માત્ર સમખુદ્ધિ કેળવે. જે આવો હોય તે જ ખરો મધ્યસ્થ અને સમસુખદુઃખ.
આ અર્થને દર્શાવનાર એક પદ ઉક્ત નિયુક્તિ ગાથાની વ્યાખ્યામાં શ્રી.
હરિભદ્રે ટાંક્યું છે તે આ છે :

जो चंदणेण बाहुं आलिपइ वासिणा व तच्छेइ ।

संथुगणइ जोव निंदइ महरिसिणो तत्थ समभावा ॥

આવું માધ્યસ્થ ઉચ્ચતર આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં, જૈન પરિભાષામાં
કહીએ તો એ ક્ષપકગ્રંથિમાં, આવિભાવ પામે છે.

કરાવવો—એ ઉપયુક્ત લિન્ન લિન્ન કોટિના બધા જીવોના અનુષ્ઠાનમાં ઘટે છે. (૨૨)

સમજૂતી—અપુનર્બંધકથી લઈ સર્વવિરતિ સુધી અધિકારી-ઓના મુખ્ય ચાર વર્ગ છે. દરેક વર્ગમાં પણ અધિકાર પરત્વે તારતમ્ય છે જ. એવી લિન્ન લિન્ન યોગ્યતાવાળા સમસ્ત અધિકારીઓના પોતપોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ હોય એવા બધા જ પ્રકારના ધર્મવ્યાપારને યોગ કોટિમાં ગણવાની સામાન્ય કસોટી શી ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગ્રંથકારે ગાથા ૨૧માં આપ્યો છે. તે કહે છે કે સામાન્ય કસોટી માત્ર એક જ છે અને તે શાસ્ત્રાજ્ઞાને અનુસરવાની. ભૂમિકાભેદ પ્રમાણે ચાલતા અધિકારીનો કોઈ પણ ધર્મવ્યાપાર અર્થાત્ ઉચિત અનુષ્ઠાન જો સ્વચ્છંદી ન હોય અને અનુભવી પુરુષોનાં વચનને અનુસરી વિવેકપૂર્વક ચાલતો હોય તો તે યોગ કોટિમાં લેખાય છે.

ગ્રંથકાર સામે એ પ્રશ્ન તો છે જ કે તમે વિહિત અનુષ્ઠાન કે ધર્મવ્યાપારને યોગ કોટિમાં લેખો છો તો શું એવા ધર્મવ્યાપારમાં જુદી જુદી પરંપરાઓને સંમત એવાં યોગનાં બધાં જ લક્ષણો ઘટે છે કે માત્ર જૈનપરંપરાસંમત ? એનો ઉત્તર ગ્રંથકાર આપે છે કે જૈન-જૈનેતર પરંપરાઓમાં યોગનાં લક્ષણો જુદાં જુદાં છે, પણ તે બધાં જ લક્ષણો ઉપરસૂચિત ધર્મવ્યાપારમાં ઘટે છે. આમ કહી ગ્રંથકાર મુખ્યપણે યોગનાં ત્રણ લક્ષણો નિર્દેશી છે : પહેલું સાંખ્ય-યોગપરંપરાસંમત પાતંજલયોગનું, બીજું બૌદ્ધ પરંપરાસંમત, ત્રીજું જૈન પરંપરાસંમત. ચિત્તવૃત્તિનિરોધ એ પાતંજલ લક્ષણ છે, કુશળ પ્રવૃત્તિ એ બૌદ્ધ લક્ષણ છે અને મોક્ષનો સંયોગ એ જૈન લક્ષણ છે. શાબ્દિક રચના બેતાં લક્ષણોમાં ભેદ દેખાય છે, પણ લક્ષણ એ લક્ષ્ય યા લક્ષિત વસ્તુનું સ્વરૂપ હોઈ સ્વરૂપના એક યા બીજા પાસાને દર્શાવનારું હોય છે, તેથી તેમાં શબ્દભેદ અનિવાર્યપણે આવી જાય છે, છતાં તેના અંતિમ તાત્પર્યમાં

કસો ભેદ નથી હોતો. પાતંજલસૂત્ર ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધને યોગ કહે છે ત્યારે તે મુખ્યપણે ચિત્તવૃત્તિગત કલેશોના નિરોધને યોગ કહી સંપ્રજ્ઞાતયોગને સંગૃહીત કરે છે અને જ્યારે તે કલેશના બીજ રહિત એવી સર્વવૃત્તિઓના નિરોધને પણ યોગ કહે છે ત્યારે તે અંતિમ કોટિના અસંપ્રજ્ઞાતયોગને સંગૃહીત કરે છે. સર્વવૃત્તિના નિરોધની અંતિમ સ્થિતિ એ ચિત્તને કારણમાં પ્રતિ-પ્રસવ કે પ્રલય છે, જે વિદેહમુક્તિનું સાધન છે. બૌદ્ધ પરંપરા કુશલ પ્રવૃત્તિને યોગ તરીકે વર્ણવે છે, ત્યારે તે પાતંજલ લક્ષણ-સૂચિત વિશુદ્ધ ચિત્તસ્થિતિમાંથી ઉદ્ભવતા કુશલ — સર્વ હિતકારી ને વિવેકી જીવનધર્મને દર્શાવે છે. પહેલા લક્ષણમાં મુખ્યપણે ભૂમિ-શુદ્ધિ અભિપ્રેત છે, જ્યારે બીજામાં એવી ભૂમિશુદ્ધિમાંથી નીપજતું પરિણામ અભિપ્રેત છે. જૈનસંમત લક્ષણ ઉપરનાં બન્ને અભાવ ને ભાવાત્મક લક્ષણોને સમાવતાં એટલું જ કહે છે કે જે મોક્ષ સાથે જોડે તે યોગ. આનો અર્થ એ થયો કે ચિત્તશુદ્ધિ કે ચિત્તશુદ્ધિમાંથી નીપજતો જીવનધર્મ એ બન્ને છેવટે તો મોક્ષ-પર્યવસાયી જ છે. જે જીવનવ્યાપાર જીવને મોક્ષ ભણી લઈ જાય તેના મૂળમાં અકિલબટપણું તો હોવું જ જોઈએ અને જ્યાં કલેશો ગયા ત્યાં કદી અકુશળ પ્રવૃત્તિ સંભવે જ નહિ. આ રીતે એકમાં કારણ, બીજામાં કાર્ય ને ત્રીજા લક્ષણમાં ઉભયનો સમાવેશ છે. એટલે સિત્ત સિત્ત શબ્દોમાં ગૂંથાયેલાં લક્ષણો પણ તત્ત્વતઃ એક જ લક્ષ્યને દર્શાવે છે. આ રીતે પ્રથકારે વ્યાપક દૃષ્ટિએ બધા જ યોગાધિકારીઓના સમુચિત અનુષ્ઠાનને યોગ કોટિમાં ગણી તેમાં જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓથી બંધાયેલાં જુદાં જુદાં લક્ષણો કેવી રીતે સંવાદ પામે છે તે ૨૨ મી ગાથામાં દર્શાવ્યું છે.

પ્રવૃત્તિની શુદ્ધિનો ખુલાસો

एएसिं पि य पायंऽपज्ज्ञाणाजोगओ उ उचियम्मि ।

अणुद्वाणम्मि पविच्छी जायइ तह सुपरिसुद्धि त्ति ॥ २३ ॥

અર્થ—એ લિન્ન લિન્ન અધિકારીઓની પ્રવૃત્તિ, મોટે ભાગે અપધ્યાનનો યોગ ન હોવાથી, ઉચિત કાર્યમાં જ થાય છે તેમજ તે વધારે શુદ્ધ પણ હોય છે. (૨૩)

સમજૂતી—સાધારણ લોકોમાં અને કેટલીક વાર શિક્ષિત હોય એવા લોકોમાં એક માન્યતા પ્રવર્તે છે કે કોઈ યોગ સાથે કે યોગની દિશામાં આગળ વધે ત્યારે એને કાંઈ કરવાપણું નથી રહેતું યા બહુ ઓછું રહે છે, કેમકે કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવી એ યોગ સાથે સંગત નથી. જાણે આ ભ્રમ નિવારવા જ અંતકારે રડમી ગાથા રચી હોય એમ લાગે છે. તેઓ એમાં કહે છે કે તમામ જાતના યોગાધિકારીઓને પ્રવૃત્તિ તો હોય જ છે, પણ તે સમુચિત કર્તવ્યને લગતી હોય છે. તેઓ કદી અનુચિત કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત નથી થતા, કારણ કે તેમનામાં ઘણે ભાગે દુષ્ટ્યાન કે કલેશ-સંસ્કારોનો અભાવ જ હોય છે. કોઈ પણ કાર્યની અનુચિતતાનું પ્રેરક તત્ત્વ એ તો કલેશવાસના જ છે. જ્યાં એવી વાસના ન હોય યા જ્યાં ઓછામાં ઓછી હોય ત્યાં સહેજે ઉચિત કાર્યમાં જ પ્રવૃત્તિ થવાની અને તેથી તે વિશેષ શુદ્ધ પણ હોવાની. આ રીતે અંતકાર સૂચવે છે કે યોગનો પ્રવૃત્તિ સાથે વિરોધ નથી, પણ કલેશવાસના સાથે વિરોધ છે. એટલે કલેશવાસનાઓથી નિવૃત્ત થવું એ યોગની નિવૃત્તિ બાજુ છે, અને તેમાંથી ફક્ત થતી સમુચિત પ્રવૃત્તિ એ યોગની પ્રવૃત્તિ બાજુ છે. આ રીતે નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ ઉભયસ્વરૂપી યોગ એ જ ખરો યોગ છે અને એ જ જીવનને ઊર્ધ્વગામી બનાવે છે.

યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપદેશ

ગુરુણા લિંગોર્હિં તઓ ણસિં ભૂમિગં મુનેઝ્ઞં ।

ઉવણ્સો દાયવ્વો જહોચિયં ઓસહાહરણા ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—તેથી જ લિન્ન લિન્ન યોગ્યતાવાળા સાધકોની

ભૂમિકા લિંગ - લક્ષણો વડે બાણીને, ગુરુએ ઔષધના દષ્ટાન્તને અનુસરી યથાયોગ્ય ઉપદેશ આપવો. (૨૪)

સમજૂતી—ગાથા ૨૪ થી ૩૫ સુધીમાં ગ્રંથકારે મુખ્યપણે એ મુદ્દા ચર્ચ્યા છે. પહેલો મુદ્દો એ છે કે ગુરુએ લિંગ યા લક્ષણથી યોગાધિકારીને ઓળખી તેના અધિકાર પ્રમાણે ઉપદેશ આપવો. બીજા મુદ્દામાં ચારે યોગાધિકારીઓને ઉદ્દેશી જે જે ઉપદેશ આપવો ઘટે તેનું દ્વંદ્વ નિરૂપણ છે. પાછળ ૧૩ થી ૧૬ સુધીની ચાર ગાથાઓમાં ચારે પ્રકારના યોગાધિકારીઓને ઓળખવાનાં લક્ષણો સૂચવાયાં છે. તે લક્ષણો ઉપરથી યોગાધિકારી કઈ કોટિનો છે એમ ખરાખર ગુરુ બાણી લે, અને પછી જ તેની કક્ષા પ્રમાણે ઉપદેશ આપે. ગ્રંથકાર કહે છે કે અધિકારાનુસાર ઉપદેશ આપવામાં આવે તો જ તે ઔષધની જેમ સાર્થક નીવડે. ઔષધનો દાખલો ગ્રંથકારે પોતે જ અનેક સ્થળે ટાંક્યો છે.^{૧૯} તેનો સાર એ છે કે ગમે તેવું ઉત્તમ અને ગુણકારી ઔષધ પણ અવસ્થાભેદ પ્રમાણે વપરાય તો જ હિતકર નીવડે. યુવાન અને પ્રૌઢને આપવાના ઔષધની માત્રા બાળકને હાનિકારક નીવડે. એ જ રીતે શ્લેષ્મણ ઔષધ ગમે તેવું હોય છતાં તે વાતવ્યાધવાળાને આપવાથી વિપરીત પરિણામ લાવે. વળી ઋતુભેદ પણ ઔષધના ઉપયોગમાં ધ્યાનમાં લેવાય છે. તે જ રીતે યોગના અધિકારીઓને તેમની કક્ષા પ્રમાણે ઉપદેશ આપવાથી અસરકારક નીવડે છે; અને તેઓ ક્રમેક્રમે એ જ ઉપદેશના પરિણામે આગળ વધે છે.

પ્રથમ કક્ષાના સાધકને ઉપદેશ

પદમસ્સ લોકધમ્મે પરપીઢાવજ્જણાઙ્ગ ઓહેણં ।

ગુરુદેવાતિહિપૂયાઙ્ગ દીણદાણાઙ્ગ અહિગિચ્છ ॥ ૨૫ ॥

एवं चिय अवयारो जायइ मग्गम्मि हंदि एयस्स ।

रण्णे पहपब्भट्ठो वट्ठाए वट्ठमोयरइ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—પ્રથમ કેટિના (અપુનર્જન્ધક જેવા) સાધક યોગીને સામાન્યપણે લોકધર્મનેા ઉપદેશ આપવો — જેમ કે, ખીજાનું દુઃખ દૂર કરવું વગેરે; ગુરુ, દેવ તેમજ અતિથિની પૂજા કરવી વગેરે; દીનને દાન આપવું વગેરે. (૨૫)

જેવી રીતે અરણ્યમાં માર્ગભ્રષ્ટ વ્યક્તિ કેડી બતાવવાથી માર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે, તે જ રીતે લૌકિક ધર્મને આધારે એ પ્રથમાધિકારીનેા મોક્ષમાર્ગમાં અવશ્ય પ્રવેશ થાય છે. (૨૬)

સમજૂતી—ગાથા ૧૩ થી ૧૬ સુધીમાં જે ચાર યોગાધિકારીઓની ચર્ચા છે તે દરેક યોગાધિકારીને અનુક્રમે આપવાન ઉપદેશનેા સંકેત કરતાં ગ્રંથકાર પ્રથમ યોગાધિકારી લેખે અપુનર્જન્ધકને લઈ તેને આપવાના ઉપદેશના કેટલાક વિષયો અહીં સૂચવે છે. તેમાં તે કહે છે કે પરપીડાપરિહાર આદિ, મજ દેવ-ગુરુ અને અતિથિ જેવા વિશિષ્ટ પુરુષોના પૂજા-સત્કાર આદિ અને દીનનેા દાન આદિ જેવા લોકધર્મનેા ઉદ્દેશી અપુનર્જન્ધકને •કર્તવ્યાકર્તવ્યનેા ઉપદેશ આપવો. ગ્રંથકાર ભારપૂર્વક કહે છે કે અરણ્યમાં ભૂલો પડેલો મુસાફર કેડી મળવાથી જેમ મુખ્ય માર્ગે ક્રમે આવી પહોંચે છે તેમ અપુનર્જન્ધક પણ લોકધર્મોનું યથાવત્ પાલન કરતાં કરતાં સુસંસ્કાર અને વિવેક વધવાથી સમ્યગ્દષ્ટિરૂપ મોક્ષ-માર્ગમાં પ્રવેશે છે.

સમ્યગ્દષ્ટિરૂપ ખીજી કક્ષાના યોગીને ઉપદેશ

वीयस्स उ लोगुत्तरधम्मम्मि अणुव्वयाइ अहिगिच्च ।

परिसुद्धाणाजोगा तस्स तद्वाभावमासज्ज । ૨૭ ॥

તરસાડસન્નત્તળઓ તમ્મિ દઢં પવ્વલ્લવાયજોગાઓ ।

સિગ્ધં પરિણામાઓ સમ્મં પરિપાલણાઓ ય ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—ખીજી કક્ષાના યોગીને વિશુદ્ધ આશાયોગને આધારે તેનો યથાવત્ પરિણામ—ભાવ સમજીને આણુવત વગેરેને ઉદેશી લોકોત્તર—આધ્યાત્મિક—મોક્ષગામી ધર્મનો ઉપદેશ આપવો, (૨૭)

કારણ કે, એ જ ઉપદેશ એને નજીક છે અને તેમાં જ એને દઢ રુચિ સંભવે છે; એમાંથી જ પરિણામ યા ફળ ત્વરિત લાધે છે અને તે સરળતાથી પાળી પણ શકે છે. (૨૮)

સમજૂતી—પહેલા અપુનર્જન્ધક અધિકારી કરતાં ખીજે, ત્રીજે અને ચોથા અધિકારી ઉત્તરોત્તર વધારે આધ્યાત્મિક વિકાસ-વાળો હોય છે. તેથી પહેલા અધિકારી કરતાં લૌકિક અને લોકોત્તર પછીના ત્રણ અધિકારીઓને આપવાનો ઉપદેશ ધર્મદષ્ટિનું પૃથક્કરણ ઉત્તરોત્તર વધારે અંતર્લક્ષી હોવાનો. તેથી જ ગ્રંથકારે એ ત્રણ અધિકારીઓને આપવાના ઉપદેશના વિષયોની ગણના લોકોત્તર-ધર્મમાં કરી છે.

અહીં સંક્ષેપમાં લૌકિક અને લોકોત્તર ધર્મનું અંતર જણવું જરૂરી છે. અમુક આચાર લૌકિક જ છે ને ખીજે લોકોત્તર જ છે એમ કંઈ તેના બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપરથી નક્કી નથી થતું, પણ એ તો તે આચારની પ્રેરક દષ્ટિ પરથી નક્કી થાય છે. જ્યારે કોઈ પણ આચાર સકામપણે પાળવામાં આવે ત્યારે તે બાહ્ય દષ્ટિએ ગમે તેવો ગણાતો હોય છતાં લૌકિક જ છે. તેથી ભલદ્રું, જ્યારે કોઈ સદાચાર નિષ્કામપણે અનુસરાતો હોય ત્યારે તે મોક્ષલક્ષી હોવાથી લોકોત્તર છે એમ સમજવું. પરપીડાપરિહાર કે દીનદયા જેવા સાર્વજનિક મહત્વના આચારો અને ધર્મોને

લૌકિક તરીકે ગ્રંથકારે ગણાવ્યા છે ત્યારે એનો અર્થ એ જ છે કે એવા ધર્મોનું સકામપણે અનુસરણ કરવું તે પણ, જેમ લોક-હિતની દૃષ્ટિએ આવશ્યક છે તેમ, આચરણ કરનાર પ્રથમાધિકારીને પણ નિષ્કામ-ભૂમિકા તરફ આગળ વધવામાં ઉપકારક નીવડે છે. લૌકિક અને લોકોત્તર આચાર વચ્ચેનું અંતર ખીજી રીતે પણ દર્શાવી શકાય; જેમકે, લૌકિક લેખાતા આચારો જીવનમાં યથાવત્ ક્રિતર્યા હોય તો જ લોકોત્તર આચારની યોગ્યતા આવે છે, તે વિના નહિ. જે વ્યક્તિ પરપીડા જાણી કે ટાળી ન શકે કે જે દરેક પરંપરાના ઇષ્ટદેવોનો આદર કરી ન જાણે; જે માતા, પિતા, શિક્ષક, અન્ય વડીલ અને કળાચાર્યો જેવા ગુરુવર્ગનું હાર્દિક ખડ્ડમાન કરી ન જાણે; જે અતિથિ કે અભ્યાગતની યોગ્ય પ્રાત્નપત્તિ કરી ન જાણે યા જે દીનદુઃખી જેવા સેવાયોગ્ય વર્ગ પ્રત્યે અનુકંમ્પા દાખવી ન જાણે, તેવી વ્યક્તિ લોકોત્તર ધર્મનો અધિકાર મેળવી જ ન શકે. તેથી કોલદ્રુ, જે વ્યક્તિ લોકોત્તર ધર્મનું યથાવત્ પાલન ન પણ કરતી હોય તેય લૌકિક ધર્મનું પાલન ખરાખર કરી શકે. એટલું ખરું કે ખરા અર્થમાં જેણે લોકોત્તર ધર્મનો અધિકાર મેળવ્યો હોય તેવી વ્યક્તિના લૌકિક ગણાતા ધર્મો પણ લોકોત્તર કોટિમાં જ આવવાના. •

જેને આત્માની — પોતાના સ્વરૂપની સાચી અને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થઈ છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ નામનો ખીજો અધિકારી છે. એ અધિકારી સમ્યગ્-વિવેકવાળો હોવા છતાં હિંસા, લોભ આદિ ક્લેશપ્રેરિત વાસનાઓથી વિરમ્યો ન હોઈ તેને આગળ વધવામાં સહાયક થાય એ હેતુથી ગુરુ તેની શક્તિ અને રાચને ધ્યાનમાં રાખી હિંસા, અસત્ય, ચોરી જેવા દોષોથી થોડી પણ નિવૃત્તિ સધાય એવાં અણુવ્રતોનો ઉપદેશ આપે. ભોગવાસનામાં રત એવા જીવને એકસાથે સર્વથાનિવૃત્તિનો ઉપદેશ ભાગ્યે જ રહે. તેથી ગ્રંથકારે પ્રથમ અણુવ્રત જેવા આંશિક વિરતિધર્મનો

ઉપદેશ આપવાની વાત સૂચવી છે, કારણ કે એવી આંશિક વિરતિ આદરવી જેમ સહેલી છે તેમ તે વિશેના દૃઢ પક્ષપાત સ્થિર થતાં તે જલદી ગુણકારી પણ નીવડે છે.

ચારિત્રીરૂપ ત્રીજી કક્ષાના યોગીને ઉપદેશ

તદ્યસ્સ પુણ વિચિત્તો તદુત્તરસુજોગસાહળો મણિઓ ।

સામાય્યાઈવિસઓ નયનિઝળં ભાવસારો ત્તિ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—ત્રીજી કક્ષાના યોગીને સામાયિક આદિ વિશે અનેક પ્રકારનો ભાવપ્રધાન — પરમાર્થલક્ષી અને સૂક્ષ્મ અપેક્ષા-યુક્તિપૂર્વક ઉપદેશ આપવો, કેમકે એવો ઉપદેશ જ તેને ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ યોગભૂમિકા માટે સાધક મનાયેલ છે. (૨૯)

સમજૂતી—જે કલેશપ્રેરિત ભોગવાસનાથી અદ્યપાંશે પણ વિરમ્યો હોય અને જેણે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ જેવાં મૌલિક વ્રતો અદ્ય પ્રમાણમાં પણ ધારણ કર્યાં હોય તે દેશવિરતિ નામક ત્રીજી અધિકારી છે. એવા અધિકારીને ઉદ્દેશી ઉપદેશ આપવાના વિષયો ગણાવતાં ગ્રંથકાર અનેક એવા આચારોની યાદી આપે છે જે એની પરિભાષાને લીધે માત્ર જૈનપરંપરામાં જાણીતા છે. ગ્રંથકાર એવા વિષયોમાં પ્રથમ સામાયિક આદિને નિર્દેશે છે. સામાયિક, પૌષધ જેવાં શિક્ષાવ્રતો અને અનર્થદ્વંડવિરમણ^{૨૦} જેવાં ગુણવ્રતો એ એકંદરે મૌલિક અણુવ્રતોનાં પોષક હોઈ ગ્રંથકાર એ બધાંને ઉત્તર-યોગના સાધન તરીકે વર્ણવે છે.

ગૃહસ્થને ઉપદેશવાના વિષયોની વિગત

સદ્ધમ્માણુવરોહા વિત્તી દાણં ચ તેણ સુવિસુદ્ધં ।

જિણપૂય-મોયણવિહી સંજ્ઞાનિયમો ય જોગં તુ ॥ ૩૦ ॥

૨૦. સામાયિક, પૌષધ આદિ શબ્દોના અર્થ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૭, ૧૬ અને તેનું પાંડિત સુખલાલજી કૃત. ગુજરાતી વિવેચન.

ચિયવંદણ-જહ્વિસ્સામણા ય સવળં ચ ધમ્મવિસયં તિ ।
 ગિહિણો હમો વિ જોગો કિં પુણ જો ભાવણામગો ॥ ૩૧ ॥
 एमाइ वत्थुविसओ गहीणमुवएसमो मुण्येयव्वो ।
 जइणो पुण उवएसो सामायारी तहा सव्वा ॥ ३२ ॥

અર્થ—સદ્ધર્મમાં બાધા ન આવે એ રીતે ગૃહસ્થે આજીવિકા કરવી, નિર્દોષ દાન આપવું, વીતરાગ પૂજા, વિધિ-પૂર્વક ભોજન, સંધ્યાનો નિયમ, ચૈત્યવંદન, ત્યાગીને સ્થાન-પાત્ર આદિની મદદ આપવી, ધર્મવિષયનું શ્રવણ-આ બધું ગૃહસ્થ માટે યોગ જ છે. તો પછી ભાવનામાર્ગ યોગ છે એમાં તો કહેવું જ શું ? અર્થાત્ એ તો અવશ્ય યોગ જ છે. (૩૦-૩૧)

ઉપર્યુક્ત બાબતોમાં અપાનારો ઉપદેશ ગૃહસ્થ માટે બાણવો. તે જ રીતે મુનિને આપવાના ઉપદેશમાં બધી સામાન્યારી આવી બાય છે. (૩૨)

સમજૂતી—દેશવિરતિ ગૃહસ્થ અધિકારીને સદ્ધર્મનું પાલન કરવામાં બાધ ન આવે એવી રીતે આજીવિકા કરવાનો અને દાન દેવાનો ઉપદેશ અંથકારે સૂચવ્યો છે. આગળ વધી તેમણે જૈનપરંપરામાં પ્રચલિત એવા જિનપૂજા, ભોજનવિધિ, સંધ્યા-સમયનું આવશ્યક કર્મ પ્રતિક્રમણાદિ, ચૈત્યવંદન, ધર્મશ્રવણ અને સાધુજનને સંયમમાં ઉપકારક થાય એવી ઉચિત સેવારૂપ ક્રિયા-યોગનો ઉપદેશ આપવાની સૂચના પણ કરી છે.

ગાથા ૩૧માં જ ભાવનામાર્ગ વિશે કહ્યું છે એમાં આગળ ગાથા ૭૯માં આવતી મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓનો તેમજ જૈન-પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ બાર ભાવનાઓનો સમાવેશ થાય છે. સમભાવ

ઉત્પન્ન કરવા માટે ભાવવાની બાર ભાવનાઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે: ૧. અનિત્યત્વ, ૨. અશરણુત્વ, ૩. સંસાર, ૪. એકત્વ, ૫. અન્યત્વ, ૬. અશુચિત્વ, ૭. આસ્રવ, ૮. સંવર, ૯. કર્મનિર્જરા, ૧૦. ધર્મસ્વાખ્યાતત્વ, ૧૧. લોક, અને ૧૨. બોધિદુર્લભત્વ. (વિસ્તાર માટે જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૯, ૭ ઉપરનું પં. સુખલાલજી કૃત ગુજરાતી વિવેચન પા. ૩૫૩ થી ૩૫૫.)

સામાચારીનું વિસ્તારથી કથન

ગુરુકુલવાસો ગુરુતંતયાઁ ઉચિયવિણયસ્સ કરણં ચ ।

વસહીપમજ્જણાઇસુ જત્તો તહ કાલવેક્ષાઁ ॥ ૩૩ ॥

અણિગૂહણા બલમ્મી સઁવત્થ પવત્તણં પસંતીઁ ।

નિયલાભચિંતણં સહ અણુગ્ગહો મે ત્તિ ગુરુવયણે ॥ ૩૪ ॥

સંવરનિચ્છિદ્ધુત્તં સુદ્ધુચ્છાજીવણં^{૨૧} સુપરિસુદ્ધં ।

વિહિસજ્ઞાઓ મરણાદવેક્ષણં જહ્જણુવણસો ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—ગુરુને અધીન રહી ગુરુકુલમાં વાસ કરવો, યથાયોગ્ય વિનય કરવો, અને નિયતકાળનું ધ્યાન રાખીને નિવાસસ્થાનની પ્રમાર્જના વગેરેમાં પ્રયત્ન કરવો; પોતાની શક્તિ ગોપવ્યા સિવાય બધાં જ કાર્યમાં શાંતપણે પ્રવર્તવું અને ગુરુવચન પાળવામાં મારું શ્રેય જ છે એમ હંમેશાં પોતાના લાભનું ચિંતન કરવું; સંવર અર્થાત્ ત્યાગમાં નિર્દોષપણું, શુદ્ધ ભિક્ષાવૃત્તિથી શુદ્ધ જીવન ગાળવું, શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે સ્વાધ્યાય કરવો અને મૃત્યુ વગેરે સંકટોનો સામનો કરવાની

૨૧. પ્રતિમાં 'સુદ્ધુચ્છાજીવણ' પાઠ છે. માત્રામેળની દૃષ્ટિએ 'સુદ્ધુચ્છા-જીવણ' પાઠ શાખ્યો છે.

તૈયારી - આ બધા ત્યાગી સાધકને ઉપદેશવાના વિષયો છે.
(૩૩, ૩૪, ૩૫)

સમજૂતી—ગ્રંથકારે ચોથા અધિકારી સર્વવિરતિના કર્તવ્ય ક્ષેત્રે જે નીચેના વિષયોનો ઉપદેશ સૂચવ્યો છે તે યોગ્ય જ છે, કેમકે એ કર્તવ્યોનું યથાવત્ જાગૃતિપૂર્વક પાલન થાય તો જ મુનિપણું સુરક્ષિત રહે, અને તો જ મુનિપણુની ઉત્તરોત્તર વિકસિત સ્થિતિ સાધી શકાય. એ કર્તવ્યોમાં મુખ્ય છે સામાચારી. સામાચારી એટલે રાત-દિવસના સળંગ જીવનક્રમને સ્પર્શિતો વિવેકી સદાચાર, જે શાસ્ત્રમાં સંક્ષિપ્તી દશ પ્રકારે નિરૂપવામાં આવ્યો છે.^{૨૨} સાધક યતિએ ગુરુને અધીન રહી ગુરુ-કુળમાં વસવું અને ગુરુજનનો ઉચિત વિનય કરવો એ પણ યતિજન માટે એટલું જ ઉપયોગી છે, નિયત સમયનું ધ્યાન રાખી યોતાની વસતિનું પ્રમાજન અર્થાત્ નિરીક્ષણ-પ્રતિલેખન કરવું, યોતાની છતી શક્તિને જરાય ગોપવ્યા વિના બધાં જ ઉચિત કર્તવ્યોમાં પ્રશાંતપણે પ્રવૃત્તિ કરવી, ગુરુ કાંઈ કહે તે તો મારા ઉપર તેમનો અનુગ્રહ જ છે એવા ભાવથી હંમેશાં એમનાં વચનો-

૨૨. સાધુપણાને યોગ્ય એવી જીવનચર્યા તે સામાચારી. ઉત્તરાધ્યયનના પ્રથમ અધ્યયનમાં વિનયની જે શિક્ષા વર્ણવી છે તેમજ તેના ૨૬ મા અધ્યયનમાં જે દશ પ્રકારની સામાચારીનું વર્ણન છે એ બધું સામાચારીમાં સમાય છે. આવશ્યકનિર્ધારિત ગા. ૬૬૬-૬૬૭ માં એ દશવિધ સામાચારીનો નિર્દેશ છે. તે આ પ્રમાણે—

इच्छा मिच्छा तहाकारो आवस्रिया य निसीहिया ।

आपुच्छणा य पडिपुच्छा छंदणा य निमंतणा ॥

उवसंपया य काले सामायारी भवे दसहा ।

एसिं तु पयाणं पत्तेय परूवणं वोच्छं ॥

આ દશવિધ સામાચારીનું રુપરત્ન વ્યાખ્યાન હ. યશોવિજયજીએ ‘સામાચારીપ્રકરણ’માં કર્યું છે, જે વિશેષાર્થીએ જોવા જેવું છે.

માંથી પોતાના હાસની જ વાત તારવવી અને અણુગમે ન કેળવવો, કેઈ પણ શુદ્ધ પ્રવૃત્તિને કલંક લાગવા ન દેવું, શિક્ષા દ્વારા આજીવિકા કરવી અને તે પણ શાસ્ત્રવિહિત શુદ્ધ ઉગ્ધ-વૃત્તિથી, રૂઝ યથાવિધિ સ્વાધ્યાય એટલે અધ્યાત્મપોષક શાસ્ત્રનું પકન-ચિંતન-મનન કરવું, જેનાથી પ્રાણીમાત્ર ડરે છે એ મૃત્યુના સ્વરૂપનો તત્ત્વદષ્ટિએ વિચાર કરવો, જેથી નિર્ભયપણું આવે અને પોષાય, ઇત્યાદિ.

આ સ્થળે સહેજે જ એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે અને તે સામાન્ય રીતે જિજ્ઞાસુને મૂંઝવે તેવો પણ છે. તે પ્રશ્ન એ છે કે પહેલા અપુનર્જન્મક અધિકારી કરતાં ખીજે, ત્રીજે ચંદ્રિયાતા અધિકારી-ને ચોથો અધિકારી ઉત્તરોત્તર વધારે વિકાસ-ઓના સાંપ્રદાયિક શીલ અને આધ્યાત્મિક શુદ્ધિવાળો હોવાનો, આચારોમાં દેખાતી જ્યારે તેમને આપવાના ઉપદેશનો વિષય ઉત્તર-સંકુચિતતાનો ખુલાસો રોત્તર વધારે સંકુચિત અને સાંપ્રદાયિક દેખાય છે. દા. ત. પરપીડાપરિહાર કે સર્વ

૨૩. ઉગ્ધવૃત્તિ એટલે ગૃહસ્થોના ખાનપાન પણ તેમાંથી કાંઈ શેષ વધવા પામ્યું હોય તેને તેઓ ભાવથી આપવા ઇચ્છે, ને તે લેવું કદખ્ય લાગે તો જ લેવું એ. આવી ઉગ્ધવૃત્તિ જેમ જૈનપરંપરામાં ભિક્ષુઓ માટે ઉપદેશાયેલી છે તેમ મહાભારત (૩૬૩, ૨) ને મનુસ્મૃતિ (૧૦, ૧૧૨) જેવા સ્માર્ત ગ્રંથોમાં બ્રાહ્મણ માટે પણ નિરૂપાઈ છે.

શિલોઽસ્થમપ્યાદદીત વિપ્રોજીવન્યતસ્તતઃ ।

પ્રતિગ્રહાચ્છિલ્લઃ શ્રેયાંસ્તતોઽપ્યુચ્છઃ પ્રશસ્યતે ॥

—મનુસ્મૃતિ ૧૦, ૧૧૨.

ટીકાકાર કુલ્લૂક 'ઉગ્ધ'નો અર્થ દર્શાવે છે કે એકએક ખીજવાળા ચણાના પોપટા જેવા ધાન્યના કણસલાને વીણવા (ઝૂંઝવા) તે-એકૈકધાન્યા-દિગુહકોઽચયનમુચ્છઃ ।

પ્રકારના દેવ, ગુરુ કે અતિથિનો આદર અને દીનદયા વગેરે લૌકિક ધર્મ તરીકે ગણાવેલાં (૨૫-૨૬) કર્તવ્યો જટલાં વ્યાપક અને સાર્વજનિક છે, તેટલા પ્રમાણમાં સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિના લોકોત્તરરૂપે ગણાવેલા (ગા. ૨૭-૩૫) કર્તવ્યધર્મો નથી વ્યાપક કે નથી સાર્વજનિક. હોલદું, પાછલા ત્રણ અધિકારીઓ માટે ઉપદેશાયેલાં કર્તવ્યો સાંપ્રદાયિક પ્રણાલિકાનાં હોઈ બહુ તો માત્ર જૈન સંપ્રદાયને સ્પર્શે છે. તો આ શું અસંગતિ નથી ? ખરી રીતે જમ જમ ચિત્તશુદ્ધિ અને આધ્યાત્મિક વિકાસ થાય તેમ તેમ તેનાં કર્તવ્યોનું ક્ષેત્ર વધારે વિશાળ થવું જોઈએ, જ્યારે અહીં તેમ દેખાતું નથી.

પ્રથમ ખરેખર મહત્ત્વનો છે તેથી તેનો ઉત્તર જરા ઊંડાણથી વિચારીએ. જ્યારે કોઈ સાધક ચિત્તશુદ્ધિની દિશામાં આગળ વધે છે અને તે, તે ભૂમિકામાં સ્થિર થઈ નવી નવી ચડિયાતી ભૂમિકામાં જવા ઇચ્છે છે ત્યારે તે અંતરશુદ્ધિ સાચવવા ને વધારવાની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ એક સંપ્રદાયના સદાચારોને અનુસરી તે દ્વારા પોતાના સુસંસ્કારોને પોષે ને વિકસાવે છે. જ્યારે તે પોતાને રુચતા કે સહજપ્રાપ્ત સંપ્રદાયના બાહ્ય આચારોને અનુસરે છે ત્યારે તે આચારો કોઈ ખાસ સંપ્રદાય કે પ્રણાલિકાના હોઈ સંકુચિત દેખાય, છતાં તે આચારને અનુસરનાર પેલા સાધકનું ચિત્ત એટલું બધું સાત્ત્વિક અને વિશાળ હોય છે કે તેને ગમે તે પરંપરાના બાહ્ય સદાચારો પ્રત્યે પણ તેટલો જ સમભાવ રહે છે. જે જિજ્ઞાસુ મુખ્યપણે શબ્દગ્રાહી હોય તેના કરતાં આવા વિકાસશીલ જિજ્ઞાસુની અંતર્દષ્ટિ જુદી જ બની જાય છે. તે માત્ર શબ્દગ્રાહી ન રહેતાં તાત્પર્ય ને વસ્તુગ્રાહી બની જાય છે, તેથી ઉપર ઉપરથી દેખાતા સાંપ્રદાયિક પ્રણાલીના આચારો અને વિધિઓ તેને મન માત્ર એક પ્રતીક જેવાં બની જાય છે. તે તો તેવા આચારોનો આશ્રય લઈ પોતાનું અંતર સ્થિર કર્યું જાય છે

ને વિકસાવ્યે જાય છે. તે સાંપ્રદાયિક પરિભાષાના કે સાંપ્રદાયિક બાહ્ય આચારોના ખોખાથી પર થઈ જાય છે. પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં પણ સાધકની રુચિ અને શક્તિને અનુસરી અનેક પ્રકારના આચારો એવા દર્શાવાયા છે કે જેમાંથી કોઈને એક તો કોઈને બીજે વધારે અનુકૂળ પડે. દા. ત. જ્યારે પતંજલિ તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન જેવા ક્રિયાયોગનો નિર્દેશ કરે છે ત્યારે તે સાંખ્ય-યોગ સંપ્રદાયની પરિભાષા વાપરી તેનો અર્થ સૂચવે છે, પરંતુ એ સાંપ્રદાયિક પરિભાષામાં જ બંધાઈ નથી રહેતા. એ વસ્તુ યોગશાસ્ત્રનું પહેલું ને બીજું પાદ ખરાખર સમજીને વાંચનારના ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહે તેમ નથી. પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર જૈન પરંપરાના હોઈ તેમણે જૈન પરિભાષામાં આચારોની યાદી આપી છે, પણ એ તો સાંપ્રદાયિક પરિભાષા માત્ર છે. એ પરિભાષાનું હાઈ અને એનો અર્થ બંને આધ્યાત્મિક વિકાસની કક્ષાને સંગત હોય ને તેને પોષક તેમજ આગળ વધારનાર હોય એવાં લેવાનાં છે. તેથી જ ગ્રંથકારે પોતે યોગખિંદુમાં સમ્યગ્દષ્ટિ અને બોધિસત્ત્વ એ બંનેને એક લેખ્યાં છે. બૌદ્ધ પરંપરામાં બોધિસત્ત્વની મનાતી યોગ્યતા એ જ જૈન પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ એવા સમ્યગ્દષ્ટિની યોગ્યતા છે. આ જ યુક્તિ આગળના અધિકારીઓ માટે પણ સમજવી. ખરો દેશવિરતિ ને ખરો સર્વવિરતિ એ કાંઈ જૈન પરંપરાના સ્થૂળ ખોખામાં કે બીજી કોઈ પણ ધર્મપરંપરાના સ્થૂળ ખોખામાં નથી સમાતો. એ કોઈ એક પરંપરાને સ્થૂળ રીતે અનુસરતો હોય તો પણ તે બધી પરંપરા માટે આંતરિક રીતે એકસરખો જ છે, એટલે ગ્રંથકારે બીજાથી ચોથા સુધીના અધિકારીઓને જે જે સદાચારો માટે સૂચના કરી છે તે માત્ર પરિચિત ને સ્થૂળ પ્રણાલિકાને અનુસરીને. મનુસ્મૃતિમાં ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીને પાળવાના જે જે આચારો વર્ણવ્યા છે તે પણ, જે સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિની આંતરિક યોગ્યતા

હોય તો, લોકોત્તર ધર્મ તરીકે ક્ષેપાવા બેઈએ. એ જ ન્યાય કોઈ પણ સંપ્રદાયના આચારો વિશે લાગુ પડે.

અંથકારે યોગર્ષિદુ અને યોગદષ્ટિસમુચ્ચયની પેઠે પ્રસ્તુત અંથમાં પણ મુખ્યપણે આંતરિક શુદ્ધિને જ લક્ષમાં રાખી ક્રિયા-માર્ગનું અને બાહ્ય આચારોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી જ તેઓ જ્યારે સાંપ્રદાયિક પ્રણાલીના આચાર અને વિધિઓની વાત કરે છે ત્યારે પણ સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે આ બધા આચારો છેવટે તો સાવસાર જ છે, એટલે કે બધા જ વિધિ-નિષેધનો સાર ચિત્ત-શુદ્ધિરૂપ સાવને ઉપબવો એ છે. બે એવો સાવ ન હોય તો એ વિધિ-નિષેધો માત્ર નિષ્પ્રાણ છે. એ જ રીતે અંથકારે જ્યારે પરિશુદ્ધ આજ્ઞાને આધારે ઉપદેશ કરવાની વાત કહી ત્યારે પણ એમ જ સૂચવ્યું છે કે જે શાસ્ત્ર કે વચન રાગદ્વેષ ને મોહને પોષનાર ન હોય તે જ પરિશુદ્ધ શાસ્ત્રાજ્ઞા કહેવાય અને એવા જ શાસ્ત્રને અનુસરી ગુરુએ કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરવો. અંથકારની આ સૂચનામાં તાર્ત્વિક રીતે બધાં જ શુદ્ધિપોષક શાસ્ત્રોનો સમાસ થઈ જાય છે, કોઈની અવજ્ઞા કે ઉપેક્ષા થતી નથી.

યથાયોગ્ય ઉપદેશ પણ બંધક બની શકે

ઉવણ્સો વિસયમ્મી વિસણ વિ અણીહ્સો અણુવણ્સો ।

બંધનિમિત્તં નિયમા જહોહ્ઓ પુણ ભવે જોગો ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—અધિકારીને યોગ્ય વિષયમાં ઉપદેશ આપ્યો હોય, પણ તે જ વિષયમાં પ્રતિકૂળ કે બાધક હોય એવી નિષિદ્ધ બાબતોનો ઉપદેશ કરવામાં ન આવે તો તેવો — ઉપર કહેલો—યોગ પણ અવશ્ય બંધનું નિમિત્ત બને. (૩૬)

સમજૂતી—ગાથા ૨૪ થી ૩૫ સુધીમાં અધિકારીની યોગ્યતા પ્રમાણે તે તે વિષયમાં ગુરુએ આપવાના ઉપદેશની કાંઈક વિગતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેના ઉપસંહારમાં ઉપદેશ પણ કેવી

રીતે હાનિકારક નીવડે છે તે દર્શાવતાં ગ્રંથકાર સ્પષ્ટ કરે છે કે તે તે આધિકારીને તે તે વિષયનો ઉપદેશ આપવો એ તો આવશ્યક છે જ, છતાં તે તે અધિકારીને તેના વિષયમાં પણ જ નિષિદ્ધ હોય તે સ્પષ્ટ ઉપદેશવું જોઈએ. જો નિષિદ્ધ વસ્તુનો એકાગ્રજીવે ઉદાસીનતાને લઈ ઉપદેશ કરવામાં ન આવે તો અધિકૃત વિષયમાં કરાયેલો ઉપદેશ પણ બંધનું કારણ બને છે, કેમકે નિષિદ્ધ બાબતોનો ખ્યાલ ન આવવાથી સાધક કટોકટીને પ્રસંગે મૂંઝવણમાં મુકાય છે ને આડે રસ્તે પણ ફંટાય છે, જેથી માર્ગ-દર્શક ગુરુનું ધર્મ્યું સિદ્ધ થતું નથી. માટે જ ગ્રંથકાર કહે છે કે કર્તવ્યના ઉપદેશની પેઠે અકર્તવ્યનો પણ ઉપદેશ કરવો જરૂરી છે કે અમુક અમુક બાબતો તો પરિહરવી જ જોઈએ.

અપાત્રને યોગ આપવાથી થતાં અનિષ્ટો

ગુરુણો અજોગિજોગો અચ્ચંતવિવાગદારુણો નેઓ ।

જોગિગુણહીલણા-નદ્વનાસણા-ધમ્મલાઘવઓ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—ઉપદેશક ગુરુ અપાત્ર કે અયોગ્યને યોગ આપે તો તે અત્યંત કટુક ફળ આપનારો સમજવો, કારણ કે એમાં યોગીઓના ગુણની અવહેલના સંભવે છે, પોતે નષ્ટ થઈ બીજાને નષ્ટ કરવાનો સંભવ છે તેમજ ધર્મની હીણપત પણ સંભવે છે. (૩૭)

સમજૂતી—પાછલી ગાથામાં યોગાધિકારી હોય એવાને પણ એનો અધિકાર જોઈ અધિકારાનુરૂપ વિધિ-નિષેધનો ઉપદેશ આપવાની વાત કહેવામાં આવી છે, જ્યારે પ્રસ્તુત ગાથામાં યોગ-માર્ગનો કોઈપણ પ્રકારનો અધિકાર ન ધરાવનાર એવા અપાત્રને ગુરુએ યોગ ન જ આપવો એ વાત એનાં અનિષ્ટ પરિણામો દર્શાવી કહેવામાં આવી છે. ગ્રંથકાર કહે છે કે જો સર્વથા અપાત્રને

ગુરુ યોગ શીખવે કે એના સંગમાં આવે તો એનું પરિણામ અતિ વિરસ-કટુ આવે છે. એક બાબુથી કુપાત્ર શિષ્ય યોગીઓના ગુણની કદર ન હોવાથી તેને વગોવે અને બીજી બાબુથી પોતે તો નષ્ટ થાય પણ બીજા ઘણાને ભ્રમણામાં નાખી નષ્ટ કરે, એટલું જ નહિ, પણ સામાન્ય જનતામાં સાચા ધર્મનું ગૌરવ થવાને બદલે લાઘવ થાય.

પરિપક્વ ભૂમિથી ઉપરની ભૂમિકામાં પ્રવર્તનાર માટે
સાધારણ નિયમો

एयम्मि परिणयम्मी पवत्तमाणस्स अहियठाणेषु ।

एस विही अइनिउणं पायं साहारणो नेओ ॥ ३८ ॥

નિયયસહાવાલોચન-જળવાયાવગમ-જોગસુદ્ધેહિં ।

उच्चियत्तं नाऊणं निमित्तओ सय पयट्टेज्जा ॥ ३९ ॥

અર્થ—આ બાબત જીવનમાં પરિપક્વ થયા બાદ ઉપરના ચડિયાતા ગુણસ્થાનની ભૂમિકામાં પ્રવર્તનાર સૌને માટે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી કહેલા આગળના નિયમો પ્રાયઃ સાધારણ સમજવા. (૩૮)

પોતાના સ્વભાવના અવલોકનથી, લોકવાયકાના જ્ઞાનથી અને શુદ્ધ યોગના વ્યાપારથી પ્રવૃત્તિનું ઔચિત્ય જાણીને શકુનાદિ નિમિત્તથી તેમાં સદા પ્રવૃત્ત થવું. (૩૯)

સમજૂતી—અધિકારાનુરૂપ મળેલો ઉપદેશ જીવનમાં હિતરે ન એકરસ થાય ત્યારબાદ ઉપરની ભૂમિકાએ ચડવું હોય તો તે માટે પ્રવૃત્ત થયા પહેલાં દરેક અધિકારીએ પોતે સાધેલી ભૂમિકાની સ્થિરતાની ખાતરી કરવા શું શું તપાસવું જોઈએ અને શું શું

કરવું જોઈએ એ દર્શાવવા અંતકાર એક કસોટીરૂપે કેટલાક સર્વસાધારણ નિયમો ગાથા ૩૮-૩૯માં વર્ણવે છે, જેનું સાધકે સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી અનુકરણ કરવું આવશ્યક છે. એવા નિયમો અત્રે મુખ્યપણે ચાર છે : જેમ કે, (૧) સાધકે પોતાના સ્વભાવનું પ્રત્યવ-
લોકન કરવું જેથી બરાબર સમજાય કે પોતે પ્રાપ્ત કરેલી ભૂમિકામાં કેટલેટું અંશે સ્થિર છે યા કેટલી કચાશ છે. વળી એ પણ સમ-
જાય કે ઉપરની ભૂમિકા માટેની પોતાનામાં લગની કેવી છે. જેમ વિજયકાંક્ષી નવા પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કર્યા પહેલાં વિજિત પ્રદેશની સ્થિરતા તપાસીને જ આગળ પગલું ભરે તો તે સફળ થાય તેમ સાધકની બાબતમાં પણ છે. આ મુદ્દો વ્યાસે^{૨૪} પણ પોતાના ભાષ્યમાં શબ્દાન્તરથી સ્પષ્ટ કર્યો છે. (૨) જેમ સાધક અંતર્નિરીક્ષણથી પોતાનું ચિત્ત તપાસે તેમ તેણે પોતાના વિશે આસપાસના લોકોમાં જે વાયકા ચાલતી હોય તેથી પણ માહિતગાર રહેવું. ઘણી વાર પોતાના વિશે લોકોમાં થતી ચર્ચાઓ પણ પોતાની ભૂલ સમજવામાં ને પોતાની સ્થિતિ વિશે ચોક્કસાઈ કરવામાં મદદગાર નીવડે છે. (૩) અન્તર્મુખ નિરીક્ષણ અને બહિર્મુખ પરિચય કરવા ઉપરાંત સાધકે એ પણ જોવું જોઈએ કે પોતાની માનસિક, વાચિક અને કાયિક પ્રવૃત્તિ સહજભાવે શુદ્ધ થતી જાય છે કે નહિ અને તે કેટલા પ્રમાણમાં શુદ્ધ થઈ છે. (૪) ઉપર સૂચિત પ્રવૃત્તિની શુદ્ધિને

૨૪. યોગસૂત્ર ૩, ૯. ભાષ્ય—તસ્ય સંયમસ્ય જિતભૂમેર્થાડનન્તરા ભૂમિ-
સ્તત્ર વિનિયોગઃ, ન હિ અજિતાધરભૂમિરનન્તરભૂમિં વિલક્ષ્ય પ્રાન્તભૂમિષુ
સંયમં લભતે । આમાં ભૂમિકાક્રમથી સંયમ સાધવાની વાત કહી છે.
જ્યારે અધર—પૂર્વ ભૂમિનો જય સિદ્ધ થાય ત્યારે જ તે યોગીએ ઉત્તર
ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરવો. તે ભૂમિકાનો જય થાય ત્યારે જ તેથી ચડતી
ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરવો; અને સૌથી ચરમભૂમિકામાં તો અંતે જ સંયમનો
અર્થાત્ દારણા, ધ્યાન અને સમાધિનો પ્રયોગ કરવો.

યથાર્થપણે પારખવાના કેટલાંક બાદ્ય નિમિત્તો—લિંગો પણ છે, જે દ્વારા સાધક પોતાની પ્રવૃત્તિ—શુદ્ધિનો કયાસ કાઢી શકે. ગ્રંથકાર તેવાં નિમિત્તોને નામનિર્દેશથી નથી ગણાવતા, પણ માત્ર નિમિત્ત-મદથી સૂચવે છે. એમના અન્ય ગ્રન્થોના^{૨૫} પરિશીલન દ્વારા અને કાંઈક અંશે ચાલી આવતી પરંપરા દ્વારા આપણે એવાં નિમિત્તો કયાં કયાં મનાય છે તે બાણી શકીએ છીએ. સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે અનેક પ્રકારે મનાતા શુભ શકુન દ્વારા, ઇષ્ટ સ્વર-નાદી દ્વારા, શુભ અંગસ્કુરણ દ્વારા અને ઉદાત્ત દેખાતાં સ્વપ્નો દ્વારા વિચારક એ સમજી શકે કે પોતાની માનસિક, વાચિક અને કાયિક ચેષ્ટા કઈ કાટિની છે. જો તે શુદ્ધ હોય તો નિમિત્તો સારાં જીપજે છે અને અશુદ્ધ હોય તો અશુભ નિમિત્તો ઉપસ્થિત થાય છે.

ઉક્ત ચાર નિયમોની કસોટી દ્વારા સાધક પોતાની યોગ્યતા સમજીને આગળની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખે; એટલે કે જો એને એ કસોટી દ્વારા પોતે પ્રાપ્ત કરેલી ભૂમિકા સ્થિર લાગે, ઉપરની ભૂમિકામાં ચડવા માટેનો આવશ્યક તલસાટ પણ પોતામાં અનુ-ભવાય તો એણે એમ સમજવું કે હવે તે આગળ વધવા માટે જે પ્રવૃત્તિ કરવા ધારે છે તે ઉચિત છે.

યોગસિદ્ધિ અને સાધુસિદ્ધિ

गमणाइएहिं कायं निरवज्जेहिं वयं च भणिएहिं ।

सुहचिंतणेहिं य मणं सोहेज्जा जोगसिद्धि त्ति ॥ ४० ॥

सुहसंठाणा अन्ने कायं वायं च सुहसरेणं तु ।

सुहसुविणेहिं च मणं जाणेज्जा साहुसिद्धि त्ति ॥ ४१ ॥

અર્થ—દોષરહિત ગમન આદિ ક્રિયા વડે શરીરને,

૨૫. જુઓ યોગબિન્દુ શ્લોક ૩૫૩ થી.

નિસ્વદ્ય વચ્ચનોથી વાણીને અને શુભ ચિંતનથી મનને શુદ્ધ કરવાં એ યોગસિદ્ધિ છે. (૪૦)

બીજા કેટલાક એમ માને છે કે શુભ આકાર વગેરેથી શરીરને, મધુર સ્વરથી વાણીને ને શુભ સ્વપ્નથી મનને સાધુ-સિદ્ધિરૂપ સમજવાં. (૪૧).

સમજૂતી—અંતરિક્ષ પ્રસ્તુત એ ગાથામાં અનુક્રમે દર્શાવે છે કે મન, વચન અને કાયાને કઈ રીતે શુદ્ધ કરવાં તેમજ એની સિદ્ધિ કઈ રીતે સમજવી. સાધક નિર્દોષ અમન-આગમન, ખાનપાન આદિ દ્વારા શરીરને શુદ્ધ રાખે; નિષ્પાપ ભાષા દ્વારા વચનની શુદ્ધિ કેળવે અને શુભ ચિંતન દ્વારા મનને શુદ્ધ કરે. આ ત્રિવિધ શુદ્ધીકરણ એ જ યોગસિદ્ધિ છે.

અન્ય આચાર્યના મન્તવ્યનો નિર્દેશ કરતાં અંતરિક્ષ કહે છે કે શુભસંસ્થાન એટલે કે સુંદર આકાર યા રચના દ્વારા શરીરની, શુભ સ્વર દ્વારા વચનની અને શુભ સ્વપ્ન દ્વારા મનની શુભ સિદ્ધિ અથવા ઉત્તમ સિદ્ધિ છે એમ સાધક સમજે.

ઉપરની ભૂમિકામાં પ્રવેશવા માટે જરૂરી એવી
વિધિનું વર્ણન

एतथ उवाओ य इमो सुहृदव्वाइसमवायमासज्ज ।

आसज्जइ^{२६} गुणठाणं सुगुरुसमीवम्मि विहिणा उ ॥ ४२ ॥

वंदणमाई उ विही निमित्तसुद्धीपहाणमो नेओ ॥

सम्मं अवेक्खियव्वो एसा इहरा विही न भवे ॥ ४३ ॥

૨૬. પ્રતિમાં '...इ' એલું વંચાય છે. એ પહેલાનાં અક્ષરો નથી. અર્થ-
દૃષ્ટિએ 'આસજ્જઈ,' શબ્દ રાખ્યો છે.

અર્થ—અહીં આ ઉપાય શુભ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર વગેરેના સમૂહને અવલંબીને અને સદ્ગુરુ સમીપ વિધિપૂર્વક દેવામાં આવ્યો હોય તો જ તે ગુણુસ્થાન પ્રાપ્ત કરાવે છે. (૪૨)

વંદન આદિની વિધિમાં નિમિત્તની શુદ્ધિ પ્રધાન છે, માટે એનું સમ્યક્ પ્રકારે ચિંતન કરવું. અન્યથા એ વિધિ શુદ્ધ ન બને. (૪૩)

સમજૂતી—પ્રાપ્ત કરેલા ગુણુસ્થાન - ભૂમિકાથી ઉપરના ગુણુસ્થાનમાં પ્રવેશ કરવા જેટલી લાયકાત અને તત્પરતા દેખાયા પછી સાધકે તે તે ઉપરની ભૂમિકા ગ્રહણ કરવી. પણ અત્રે ગ્રંથકાર કહે છે કે તે નવી ભૂમિકા વિધિપૂર્વક સ્વીકાર્યા પછી જ તેને સ્થિર કરવી અને એમાં અરતિ ઊપજે કે મન ન ચોંટે તો તે અરતિ નિવારવા પણ યત્ન કરવો. આ બધું નવી - ચાડયાતી ભૂમિકા સ્વીકારવાના ઉપાય તરીકે ગાથા ૪૨ થી ૫૦ સુધીમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત ૪૨-૪૩મી ગાથામાં ભૂમિકા સ્વીકારવા વખતની આવશ્યક વિધિનું વર્ણન છે. જ્યારે પણ નવું ગુણુસ્થાન ગ્રહણ કરવું હોય ત્યારે તે આધ્યાત્મિક ગુરુની પાસે, તેની સાક્ષીએ અને તે પણ શુભ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, સાવ બેઈ ગ્રહણ કરવું. વિધિમાં ગુરુ તેમજ વડીલને વંદન - નમસ્કાર કરવા આદિનો સમાસ થાય છે. શકુન, સ્વરનાડી, અંગસ્કંદરણ જેવાં નિમિત્તોની તેમજ દિવસ, નક્ષત્ર આદિ નિમિત્તોની શુદ્ધિ એ પણ મુખ્યપણે યથાવત્ તપાસવી. એવી નિમિત્તશુદ્ધિ સિવાય ઉક્તવિધિ અવિધિ જ બને. આ સ્થળે ગ્રંથકારે વંદન, નમસ્કાર જેવા આંતરિક સાવગુણની પેઠે બાહ્ય નિમિત્તશુદ્ધિ તપાસવાની જે વાત કહી છે તે ઉપાદાન અને નિમિત્ત બન્નેનો વિધિમાં સમાવેશ સૂચવે છે.

સ્થિરીકરણ સાધવાના ઉપાયો

ઉઢું અહિયગુણેહિં તુલ્લગુણેહિં ચ નિચ્ચસંવાસો ।

તગ્ગુણઠાણોચ્ચિયકિરિયપાલણા સહસમાઉત્તા ॥ ૪૪ ॥

ઉત્તરગુણવહુમાણો સમ્મં ભવરૂવચિન્તણં ચિત્તં ।

અરઈં ય અહિગયગુણા તહા તહા જત્તકરણં તુ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ—ત્યારપછી પોતાના કરતાં વધારે ગુણવાળા તેમજ સમાન ગુણવાળા સાથે સદા સહવાસ કરવો અને પોતાના ગુણસ્થાનને ઉચિત એવી ક્રિયાનું પાલન સ્મૃતિ-સંપન્ન થઈ કરવું. (૪૪)

ઉત્તર ગુણોનું બહુમાન કરવું, સંસારના સ્વરૂપનું સમ્યક્ રીતે અનેક પ્રકારે ચિંતન કરવું અને પ્રાપ્ત ગુણોમાં અરુચિ-અરતિ થાય તો તેને નિવારવા તથા પ્રકારે પ્રયત્ન કરવો. (૪૫)

સમજૂતી—નવા ગુણસ્થાનમાં પ્રવેશ્યા બાદ તેને સ્થિર રાખવા તેમજ તેમાં શુદ્ધિ આણવા સાધકે કઈ કઈ રીતે વર્તવું એની સામાન્ય સૂચના પ્રસ્તુત એ ગાથામાં છે. પોતે જે ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી હોય તેથી ચડિયાતી ભૂમિકાવાળા અને સમાન ભૂમિકાવાળા સાથે સદા વાસ કરવો અને જે ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ હોય તેને સંગત હોય એવી જ જીવનચર્યા સ્મૃતિસંપન્ન થઈ હંમેશાં આચરવી.

જે જે સદ્ગુણો પોતે સ્વીકારેલા મૂળ નિયમોને^{૨૭} ઉપકારક

૨૭. મૂળ અને ઉત્તરગુણ : અહિંસા-સત્યાદિ પાંચ આણુવ્રતો એ ગૃહસ્થનાં મૂળ વ્રતો છે, જ્યારે ત્યાગીનાં મૂળ વ્રતો એ જ પાંચ મહા-

હોય તેવા ઉત્તર - શ્રેષ્ઠ ગુણો પ્રત્યે આદર ધરાવવો, તેમજ સંસારનું યથાવત્ અનેક રીતે ચિંતન કર્યા કરવું. એટલું જ નહિ, પણ ક્યારેક પ્રાપ્ત કરેલા ગુણોમાં અરતિ, કંટાળો કે ખેદ જીવળે તો તેને નિવારવા ઘટતો પ્રયત્ન કરવો.

અરતિ નિવારવાના ઉપાયો

અક્કસલકમ્મોદયપુવ્વરૂવમેસા જઓ સમક્ખાયા ।

સો પુણ ઉવાયસજ્જો પાપણ મયાહસુ પસિદ્ધો ॥ ૪૬ ॥

પ્રતો છે. આવાં અણુપ્રતો અને મહાપ્રતો મૂળ ગુણ કહેવાય છે. તેનું કારણ એ છે કે જીવનની શુદ્ધિ અને વિકાસમાં એ ગુણો પાયારૂપ છે. અણુપ્રતોને પાળવામાં ઉપકારક થાય એવાં અન્ય સાત પ્રતો જૈન પરંપરામાં જાણીતાં છે. ત્રણ ગુણપ્રત ને ચાર શિક્ષાપ્રત એ સાત ગૃહસ્થના ઉત્તરગુણ છે. (ગુણપ્રત તેમજ શિક્ષાપ્રત માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ ૭, ૧૧ અને તેનું વિવેચન) એ જ રીતે પાંચ મહાપ્રત આદિ ચરણસિત્તરિના મૂળ ગુણોને સાચવવા ને પોષવામાં સહાયક થનાર કરણસિત્તરિ રૂપે ગણાવેલા સિત્તેર નિયમો ત્યાગીના ઉત્તરગુણ કહેવાય છે.

વય ૫ સમણધમ્મ ૧૦ સંજમ ૧૭ વેયાવક્કં ૧૦ ચ બંમગુત્તીઓ ૧ ।

નાણાહતિયં ૩ તવ ૧૨ કોહનિગ્ગહાર્હ ૪ ચરણમેયં ॥ ૧ ॥

પિંહવિસોહી ૪ સમિર્હ ૫ માવણ ૧૨ પહિમા ચ ૧૨ હૂંદિયતિરોહો ૫ ।

પહિલેહ્ણ ૨૫ ગુત્તીઓ ૩ અભિગ્ગહા ૪ ચેવ કાળં તુ ॥ ૨ ॥

(ઓધનિર્યુક્તિ ભાષ્ય પા. ૫-૬.)

પાંચ પ્રત, દશ શ્રમણધર્મ, સત્તર પ્રકારે સંયમ, દશ પ્રકારે વૈયા-વૃત્ત્ય, નવ અક્ષગુપ્તિ, જ્ઞાન આદિ ત્રણ, બાર પ્રકારે તપ અને ચાર પ્રકારે ક્રોધ આદિ નિગ્રહ - આ સર્વે ચરણસિત્તરિ (સિત્તેર મૂળ-ગુણો) કહેવાય છે. (૧)

ચાર પ્રકારે પિંડવિશુદ્ધિ, પાંચ સમિતિ, બાર ભાવના, બાર પ્રતિમા, પાંચ પ્રકારે ઇન્દ્રિયનિરોધ, પચીસ પ્રકારે પ્રતિલેખના, ત્રણ ગુપ્તિ અને ચાર પ્રકારે અર્થાત્ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી અભિગ્રહ - આ સર્વે કરણસિત્તરિ (સિત્તેર ઉત્તરગુણ) કહેવાય છે. (૨)

સરણં ભણે ઉવાઓ રોગે કિરિયા વિસમ્મિ મંતો ત્તિ ।

એણે વિ પાવકમ્માવક્કમમેયા ઉ તત્તેણ ॥ ૪૭ ॥

સરણં ગુરુ ઉ એત્થં કિરિયા ઉ તઓ ત્તિ કમ્મરોગમ્મિ ।

મંતો પુણ સજ્ઞાઓ મોહવિસવિનાસણો પયરો ॥ ૪૮ ॥

એણે જત્તકરણા તસ્સોવક્કમણભાવઓ પાયં ।

નો હોઈ પચ્ચવાઓ અવિ ય ગુણો એસ પરમત્થો ॥ ૪૯ ॥

ચઉસરણગમ્મણ-દુક્કડગરિહા સુકયાણુમોયણા ચેવ ।

એસ ગણો અણવરયં કાયન્વો કુસલહેઉ ત્તિ ॥ ૫૦ ॥

અર્થ—કારણ કે, અરતિ એ લયાદિરૂપ અકુશલ - અશુભ-કર્મોદયનું કારણ (પૂર્વરૂપ) છે એમ કહ્યું છે. અને સાધારણ રીતે આવા અકુશલ કર્મોદયનું નિવારણ પણ ઉપાયથી સાધ્ય છે. આ ઉપાયો લય, રોગ આદિમાં જાણીતા છે. જેમ કે — (૪૬)

લયમાં શરણુ, રોગમાં ક્રિયા ને વિષમાં મંત્ર ઉપાય છે. આ બધા પાપકર્મને નિવારવાના તાત્ત્વિક પ્રકારો પણ છે. (૪૭)

અહીં ગુરુ એ શરણુ છે, તપ કરવું એ કર્મરોગ મટાડવાની ક્રિયા છે અને સ્વાધ્યાય એ મોહરૂપ વિષને નાશ કરનાર શ્રેષ્ઠ મંત્ર છે. (૪૮)

આ ઉપાયોમાં પ્રયત્ન કરવાથી અને પાપકર્મનું બળ ઘટવાથી મોટે ભાગે તેમાં કોઈ પ્રત્યવાય-વિક્ષેપ આવતો નથી. વધારામાં એ પ્રયત્ન પારમાર્થિક રીતે લાભરૂપ પણ છે. (૪૯)

ચાર શરણુ સ્વીકારવાં, કુકૃત્યની નિન્દા કરવી અને સત્કર્મની અનુમોદના કરવી — આ કર્તવ્યસમુદાય, શ્રેયનું કારણુ સમજીને સતત આચરવો. (૫૦)

સમજૂતી—અરતિ નિવારવા જે ઘટતો પ્રયત્ન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તેની સ્પષ્ટતા કરવા માટે ગ્રંથકાર અરતિ અને તેનાં પરિણામોનો આધ્યાત્મિક કાર્યકારણુભાવ સૂચવી એ અરતિજન્ય પરિણામો નિવારવાના કેટલાક આધ્યાત્મિક ઉપાયો દર્શાવે છે.

જ્યારે પણ અકુશળ કર્મ યા અશુભ સંસ્કારોનો ઉદય થવાનો હોય ત્યારે એના પૂર્વચિન્ત્ર યા પૂર્વલક્ષણુ રૂપે અરતિ કે બેચેની અનુભવાય છે. જ્યારે એવી બેચેની પ્રાપ્ત સદ્ગુણુ વિશે થાય ત્યારે તો ખાતરીથી સમજવું કે કોઈ પૂર્વકૃત પાપકર્મનો ઉદય આવવાનો છે. આ રીતે અરતિ અને અશુભકર્મોદય એ બંનેનો આંતરિક સંબંધ છે. એટલે એમ કહી શકાય કે અરતિ એ ભાવી પાપકર્મના ઉદયને રોકવા માટે કાંઈક ઉપાય લેવાની આગાહીરૂપ છે. હવે આવા અશુભકર્મોદયને નિવારવાના ઉપાયો પણ ગ્રંથકારે સૂચવ્યા છે; જેમકે, બાહ્ય ભયની પેઠે આંતર ભય ઉપસ્થિત થાય ત્યારે શરણુ અર્થાત્ સદ્ગુરુનું શરણુ લેવું, શારીરિક રોગની જેમ બાધક કર્મની પીડા આવે ત્યારે ઉપચાર અર્થાત્ કોઈને કોઈ જાતના તપનું અનુષ્ઠાન કરવું, જેરી જતુના જેરની પેઠે જ્યારે મોહનું જેર વ્યાપે ત્યારે ઉત્તમ ગ્રંથના સ્વાધ્યાયરૂપ મંત્રનો આશ્રય લેવો. ૨૮

આ પ્રમાણે તે તે ઉપાયોનો આશ્રય લેવાથી પાપકર્મનો ભાવી ઉદય અટકાવી શકાય છે અને તેનું બળ મોટે ભાગે ઘટાડી શકાય

૨૮. આ જ વસ્તુ યોગસૂત્ર (૨. ૧) માં નિર્દેશી છે—તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વર-
પ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ ।

છે, જેથી યોગમાર્ગના વિકાસમાં કોઈ પ્રત્યવાય કે વિઘ્ન ન આવે. એટલું જ નહિ, પણ કેટલીક વાર તેવા ઉપાયો પોતે જ એક વાસ્તવિક ગુણરૂપ બની રહે છે. ૨૯

ઉપાયના અવલમ્બન વિશે અંતકારે પોતે ઉપર જે કાંઈ કહ્યું તેના સમર્થનમાં તેમણે એક પ્રાચીન ‘ચંડિસરણુપયત્ના’ અંતમાંથી ગાથા પણ ઉદ્ધૃત કરી છે. તેનો સાર એ છે કે અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને ધર્મ એ ચાર શરણા સ્વીકારવાં, જે જે અપકૃત્ય હોય તેની ગર્હા-નિંદા કરવી અર્થાત્ તેના પ્રત્યે અણુગમે કેળવવો અને સત્કૃત્યની અનુમોદના કરવી. આટલી બાબતો કુશલનું કારણ છે એમ સમજી એમાં સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું.

નવશિખાઉ ઉન્નેદવારની પ્રધાન જીવનચર્યા

૩૦ ચરમાણપવત્તાણં જોગીણં જોગસાહજોવાઓ ।

एसो पहाणतरओ नवरपवत्तस्स विन्नेओ ॥ ૫૧ ॥

૨૯. એ જ વસ્તુ કાંઈક શબ્દાન્તરથી અને કાંઈક પ્રકારાન્તરથી યોગસૂત્ર (૧. ૨૭ થી ૩૨) માં દર્શાવવામાં આવી છે. એનો સાર એ છે કે ચિત્તમાં વિક્ષેપ કરે તેવા અંતરાયોના સહચારી બીજા દોષોનું નિવારણ ઇષ્ટમંત્રના જપથી થાય છે. તેથી મંત્રાર્થનો ચિંતનાત્મક જપ કરવો અને સાથે સાથે ચિત્તવિક્ષેપો નિવારવા કોઈ એક જ તત્ત્વમાં ચિત્તને સ્થિર રાખવાનો અભ્યાસ પણ કરવો. તે સૂત્રો આ પ્રમાણે છે:—

(૧) તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ (૧. ૨૭) । (૨) તજ્જપસ્તદર્થમાવનમ્ (૧. ૨૮) । (૩) તતઃ પ્રત્યક્ષચેતનાધિગમોડપ્યન્તરાયામાવશ્ચ (૧. ૨૯) । (૪) વ્યાધિસ્ત્યાનસંશયપ્રમાદાલસ્યાવિરતિશ્રાન્તિદર્શનાલબ્ધભૂમિકત્વાનવસ્થિતત્વાનિ ચિત્તવિક્ષેપાસ્તેડન્તરાયાઃ (૧. ૩૦) । (૫) દુઃસ્વદૌર્મનસ્યાજ્ઞમેજયત્વશ્વાસપ્રશ્વાસાવિક્ષેપસહભુવઃ (૧. ૩૧) । (૬) તત્પ્રતિષેધાર્થમેકતત્ત્વભ્યાસઃ (૧. ૩૨) ।

૩૦. મૂળ પ્રતિમાં ‘ચરમાણ’ પાઠ વંચાય છે, પણ એવું ૩૫ સંસ્કૃત

ભાવળ-સુયપાઠો તિથ્ય સવળમસયં તયત્થજાળમ્મિ ।

તત્તો ય આયપેહળમહ્નિઝળં દોસવેક્ખાણ ॥ ૫૨ ॥

અર્થ—ચરમાવર્તમાં પ્રવર્તનાર યોગીએ માટે ઉપર કહેલ બાબતો યોગસાધનનો ઉપાય છે, પણ એ દિશામાં માત્ર પ્રવૃત્ત થયેલ માટે તો નીચે બતાવેલ બાબતો પ્રધાન ઉપાય તરીકે સમજવી. (૫૧)

ભાવના—વિચારણા, શાસ્ત્રનો પાઠ, તીર્થસેવન અને વારંવાર શાસ્ત્રશ્રવણ; તેના અર્થનું જ્ઞાન થયા બાદ તેની મદદથી દોષનિરીક્ષણ દ્વારા અત્યંત સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી આત્માનું અવલોકન કરવું. (૫૨)

સમજૂતી—યોગાધિકારીના સામાન્ય રીતે અપુનર્બંધક આદિ ચાર પ્રકારો અગાઉ (ગાથા ૧૩, ૧૪, ૧૫ માં) વર્ણવ્યા છે. તેને અનુસરી ગ્રંથકાર પ્રસ્તુત બે ગાથામાં યોગસાધનાના ઉપાયોનું પૃથક્કરણ કરતાં સૂચવે છે કે પાછળ ગાથા ૪૨ થી ૫૦ સુધીમાં યોગસાધનાના બાહ્ય કે આંતર ઉપાયરૂપ જે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રધાનપણે ચરમપ્રવૃત્ત એવા યોગીએને લાગુ પડે છે અને જે નવરપ્રવૃત્ત યોગી હોય તેને લક્ષી ગાથા બાવનમાં યોગસાધનાના ઉપાયો પ્રધાનપણે સમજવા.

ગાથા ૪૨ થી ૫૦ સુધીમાં યોગસાધનાના જે ઉપાયો નિરૂપાયા છે, તે કરતાં ગાથા ૫૨ માં નિરૂપાયેલ ઉપાયો સ્થૂળ કોટિના,

કે પ્રાકૃતમાં સંભવવું નથી. અમે એના સ્થાનમાં ‘ચરમાળ’ પાઠ કહી ‘પ્રવૃત્ત’ પદના વિશેષણ તરીકે અર્થ કર્યો છે. ‘ચરમાળ’ની પેઠે ‘તરમાળ’, ‘ધરમાળ’ અને ‘સરમાળ’ એવા પણ પાઠો કહી શકાય. એનો અર્થ અનુક્રમે ‘ત્વરમાળ’, ‘ધ્રિયમાળ’ કે ‘સ્મરન’ એવા કરીએ તોય ફલિતાર્થ ચરમાવર્તસ્થિત જેવો જ થાય છે.

કાંઈક ઉપરચોટિયા યા કાંઈક બહિર્લક્ષી ભાસે છે. તે ઉપરથી તે તે ઉપાયના અધિકારીઓની કક્ષાના તોલ ખાંધીએ તો જ ચરમપ્રવૃત્ત અને નવરપ્રવૃત્ત એ બે શબ્દનો અર્થ કરવાનું સહેલું પડે. સૂક્ષ્મ કોટિના અને અન્તર્લક્ષી ઉપાયોના અધિકારી યોગીઓ ઉચ્ચ કક્ષાના હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેથી ચરમપ્રવૃત્ત-યોગી એટલે સૂક્ષ્મ કોટિના અને હિર્વગામી યોગીઓ એવો અર્થ સહેજે ફલિત થાય છે, પણ એવા હિર્વગામીઓ અત્રે કયા સમજવા એ પ્રશ્ન તો રહે જ છે. જો કે ગાથામાં એનો ખુલાસો નથી તો પણ યોગર્ષિદ્વ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, પંચાશક આદિ તથા પાતંજલ યોગસૂત્ર જેવા ગ્રંથોના સંદર્ભને આધારે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે ચરમપ્રવૃત્તયોગી શબ્દથી અપુનર્બન્ધક સિવાયના ત્રણે યોગ-ધિકારીઓ સમજવા, તેમાંય વિશેષ કરી દેશવિરતિ અને સર્વ-વિરતિ. એ બંનેમાં પણ વિશેષરૂપે સર્વવિરતિને લઈએ તો ચરમ વિશેષણ વધારે સાર્થક બને છે. યોગર્ષિદ્વ (શ્લોક ૩૮૦ થી ૪૦૪)માં અધ્યાત્મયોગની શરૂઆત દેશવિરતિથી દર્શાવાઈ છે. એ જ અધ્યાત્મનિરૂપણમાં અહીં ગાથા ૩૯ થી વર્ણવાયેલો વિષયક્રમ આવે છે. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય (શ્લોક. ૨૧૨)માં કુલચક્ર અને પ્રવૃત્તચક્ર એવા બે અધિકારી - યોગીઓ પૈકી પ્રવૃત્તચક્ર યોગીનાં લક્ષણમાં જ 'પ્રવૃત્તચક્ર' પદ છે તે પણ આ સ્થળે ચરમપ્રવૃત્ત-યોગીનો અર્થ કરવામાં કાંઈક સૂચક છે. પાતંજલ યોગસૂત્ર(૧, ૨૮-૨૯)ના વિજ્ઞાનલિક્ષ્કૃત વાર્તિકમાં અનેક પ્રકારના યોગીઓ દર્શાવતાં ઉત્તમ કોટિના યોગી માટે ચરમ વિશેષણ વાપરેલું છે. ચરમ-યથાપ્રવૃત્તકરણ, ચરમાવર્ત, ચરમદેહ ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં આવતું 'ચરમ'પદ તે તે વસ્તુના વર્ગમાં આવતો અંતિમ દરજ્જે સૂચવે છે. તેથી આ સ્થળે ચરમપ્રવૃત્તયોગી એટલે વિરતિવાળો કે સર્વવિરતિવાળો યોગી એવો અર્થ કરીએ તો તે સૂક્ષ્મ કોટિના અને અન્તર્લક્ષી ઉપાયોના સંદર્ભમાં બંધ-બેસતું લાગે છે.

હવે પ્રશ્ન રહે છે ‘નવરપ્રવૃત્ત’ શબ્દના અર્થનો. ‘નવર’નો અર્થ ‘કેવળ’^{૩૧} કે ‘અનન્તર’ એવો છે. તેથી નવરપ્રવૃત્તનો કેવળ પ્રવૃત્ત કે અનન્તર પ્રવૃત્ત એવો અર્થ થાય. એનું તાત્પર્ય તો એટલું જ છે કે જે હજી યોગમાર્ગમાં નવો જ દાખલ થયો હોય અગર શિખાઉ હોય. આવા નવશિખાઉ ઉમેદવાર યોગીને અવલંબવાનો માર્ગ પ્રધાનપણે સ્થૂળ જ હોવાનો. તેથી અંતકાર પ્રથમ એવો સ્થૂળ-માર્ગ દર્શાવતાં તેણે શું શું કરવું એની કાંઈક યાદી આપે છે. તે કહે છે કે યોગ ભણી પ્રવૃત્ત નવશિખાઉએ ભાવનાઓ ભાવવી; એટલે કે સદ્વિચાર સેવવા, શ્રુત કે શાસ્ત્રનો પાઠ કરવો, પવિત્ર ગણાતાં તીર્થસ્થાનાનું સેવન કરવું, યોગ્ય ગુરુ પાસે વારંવાર શાસ્ત્રશ્રવણ કરવું. આવી સ્થૂળ ચર્યા પાળતાં પાળતાં શાસ્ત્રના અર્થોનું જ્ઞાન થયા બાદ તેણે અન્તર્ગત દોષોને લક્ષમાં રાખી આત્મ-નિરીક્ષણ કરવું.

દોષોને લગતો સામાન્ય વિચાર

રાગો દોસો મોહો એણે એથાડડયદૂસણા દોસા ।

કમ્મોદયસંજણિયા વિન્નયા આયપરિણામો ॥ ૫૩ ॥

અર્થ—આત્માને કલુષિત કરનારા હોવાથી રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ અહીં દોષો કહેવાય છે. તે આત્મપરિણામરૂપ છે અને કર્મોદયજનિત છે. (૫૩)

સમજૂતી—ગાથા બાવનમાં અન્તર્ગત દોષોને લક્ષમાં રાખી આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું કહ્યું છે. તેથી હવે એ દોષો કયા, તે શા માટે દોષ કહેવાય છે, તેનું કારણ શું અને તેનું સ્વરૂપ શું એ ચાર બાબતો અંતકાર અહીં નિરૂપે છે. (૧) રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રણ દોષો અત્રે મુખ્ય છે. (૨) આત્માને દૂષિત કરતા હોવાથી

તે દોષ કહેવાય છે. (૩) તે કર્મોદયથી એટલે કે પૂર્વકૃતકર્મ-સંસ્કારના વિપાકથી ઉદ્ભવે છે. (૪) એ દોષો કર્મના નિમિત્તથી ઉદ્ભવે છે ખરા, પણ તે એક પ્રકારનો વૈભાવિક આત્મપરિણામ છે, અર્થાત્ દોષો એ ચૈતન્ય સ્વરૂપની નિમિત્તજન્ય વિક્રિયામાત્ર છે.

કર્મને લગતા પ્રાસંગિક પ્રશ્નો

કમ્મં ચ ચિત્તપોગ્ગલરૂવં જીવસ્સડ્ઢાઇસંબદ્ધં ।
 મિચ્છત્તાઇનિમિત્તં નાણમર્હયકાલસમં ॥ ૫૪ ॥
 અણુભૂયવત્તમાણો સંવોવેસો પવાહઓડ્ઢાઇ ।
 જહ તહ કમ્મં નેયં કયકત્તં વત્તમાણસમં ॥ ૫૫ ॥
 મુત્તેણમમુત્તિમઓ ઉવઘાયાણુગ્ગહા વિ જુજ્જંતિ ।
 જહ વિન્નાણસ્સ ઇહં મરૂપાણોસહાર્હિં ॥ ૫૬ ॥
 એવમણાઈ एसो સંબંધો કંચણોવલાણં વ ।
 એયાણમુવાણં તહ વિ વિઓગો વિ હવહ્ ત્તિ ॥ ૫૭ ॥
 એવં તુ બંધમોક્ખા વિણોવયારેણ દો વિ જુજ્જંતિ ।
 સુહદુક્ખાઈ ય વિટ્ઠા ઇહરા ણ કયં પસંગેણ ॥ ૫૮ ॥

અર્થ—કર્મ એ વિવિધ પુદ્ગલરૂપ છે અને જીવ સાથે અનાદિકાળથી સંલગ્ન છે. મિથ્યાત્વ વગેરે દોષો એનાં કારણો છે અને યુક્તિ કે દષ્ટાંતથી તે અતીત-ભૂતકાલ તુલ્ય છે. (૫૪)

જેવી રીતે વર્તમાનતા અનુભવી હોય એવો બધોય કાલપ્રવાહથી અનાદિ છે, તેવી રીતે કૃતક-જન્ય હોવાને કારણે વર્તમાનકાળ જેવું સાદિ હોવા છતાં કર્મ પણ (પ્રવાહથી) અનાદિ સમજવું. (૫૫)

જેમ મધ્યાન, - ઔષધ વગેરે દ્વારા વિજ્ઞાન-ચેતન પર ઉપધાત-અનુગ્રહ અર્થાત્ સારી-માઠી અસર થાય છે તેમ મૂર્ત કર્મ દ્વારા અમૂર્ત આત્મા પર પણ ઉપધાત-અનુગ્રહ ઘટે છે. (૫૬)

આ રીતે આ બન્નેનો અર્થાત્ આત્મા અને કર્મનો સંબંધ સુવર્ણ અને મૃત્તિકાની જેમ અનાદિ છે, છતાંય ઉપાયથી એ બેનો વિયોગ પણ સાધ્ય છે એમ સમજવું. (૫૭)

આ રીતે બંધ ને મોક્ષ બન્નેય ઉપચાર કે આરોપ વિના જ ઘટે છે; અન્યથા અનુભવસિદ્ધ સુખ-દુઃખ વગેરે આત્મામાં નહિ ઘટે. અહીં આટલી પ્રાસંગિક ચર્ચા પૂરતી છે. (૫૮)

સમજૂતી—ગાથા ૫૪ થી ૫૮ સુધીમાં ગ્રંથકારે પ્રસંગવશ મુખ્યપણે છ મુદ્દા ચર્ચ્યા છે તેમાંથી ત્રણ તો મોક્ષ અને પુનર્જન્મ

માનનાર અર્થાત્ આત્મવાદી એવાં બધાં જ પુનર્જન્મ, કર્મ અને દર્શનોમાં સાધારણ છે, કેમકે બધાં જ દર્શનો મોક્ષ આદિ વિશે છ એ ત્રણ મુદ્દાઓ વિશે એક જ પ્રકારની માન્યતા મુદ્દાઓની દાર્શનિક ધરાવે છે. ખીબ બે મુદ્દા એવા છે કે જે

તુલના

ગ્રંથકારે માત્ર જૈન પરંપરાની દૃષ્ટિએ ચર્ચેલ છે. જ્યારે એક મુદ્દા વિશે સાંખ્ય-યોગ તેમજ વિવર્તવાદી કેવલાદ્વૈતી સિવાય બધા એકમત છે. સર્વ-દર્શનસાધારણ ત્રણ મુદ્દા આ છે: (૧) આત્મા અને કર્મનો અનાદિ સંબંધ, (૨) અનાદિ છતાં એની કારણકૃત યા નૈમિત્તિક ઉત્પત્તિ, (૩) અનાદિકર્મનો પણ યોગ્ય ઉપાયથી વિયોગ. માત્ર જૈન-પરંપરાને માન્ય એવા બે મુદ્દા આ છે. (૧) કર્મનું પૌદ્ગલિકત્વ અર્થાત્ મૂર્તત્વ, (૨) અમૂર્ત આત્મા ને મૂર્ત કર્મનો સંબંધ અને

બંનેની પરસ્પર અસર. જે એક મુદ્દા વિશે કેટલાંક દર્શનો એકમત છે અને તેમાં કોઈનો મતભેદ છે તે મુદ્દા બંધ-મોક્ષ આદિના અનુપચરિતપણા - વાસ્તવિકપણાનો છે.

ઉપર્યુક્ત સર્વસાધારણ ત્રણ મુદ્દા વિશે કાંઈક વિગતે વિચાર કરીએ તે પહેલાં એ મુદ્દાઓ વિશે સમાન માન્યતા ધરાવનાર એવાં પુનર્જન્મ અને મોક્ષ માનનાર દર્શનોના મૌલિક તફાવત જાણી લેવો જરૂરી છે. આત્મવાદી દર્શનોના મુખ્ય બે ભાગ પડે છે. એક ભાગ એવો છે કે જે જીવો—આત્માઓને સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વતઃ સિદ્ધ સિદ્ધ માને છે. સાંખ્ય-યોગ, ન્યાય-વૈશેષિક, બૌદ્ધ-જૈન તેમજ પૂર્વમીમાંસા અને મધ્વ જેવાં વેદાન્તી દર્શનો આ ભાગમાં આવે છે. બીજો ભાગ એવો છે જે જીવોનો ભેદ વાસ્તવિક પારિણામિક માને કે વિવર્તરૂપ અર્થાત્ માત્ર આભાસિક કે ઔપાધિક માને, છતાં તેની ઉપપત્તિ મૂળમાં સાહજિક અને સ્વતઃસિદ્ધ એવા એક ચેતન—બ્રહ્મ તત્ત્વમાંથી કરે છે. આ ભાગમાં વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત અને કેવલાદ્વૈત જેવાં દર્શનો આવે છે. જીવોનો પરસ્પર ભેદ અને પ્રત્યેક જીવનો પોતાનો અવસ્થાભેદ એ સર્વસાધારણ અનુભવનો વિષય છે. પણ એ ભેદની ઉપપત્તિ દાર્શનિક ચિંતકોએ જુદી જુદી રીતે દર્શાવી છે. પહેલા વિભાગમાં આવનાર દાર્શનિકો એમ કહે છે કે પ્રત્યેક જીવાત્માને બીજા જીવાત્માઓથી પોતામાં જે ભેદ અનુભવાય છે તે આગન્તુક કે ઉપાધિકૃત નથી, પણ સાહજિક છે. આ માન્યતાના મૂળમાં મુખ્યપણે સ્વાનુભવ છે, જ્યારે બીજા વિભાગમાં આવતા દાર્શનિકો સ્વાનુભવ કરતાં પરંપરાપ્રાપ્ત શાસ્ત્રોના આધાર વધારે લે છે અને એ શાસ્ત્રીય વાક્યોના અર્થની તારવણી પ્રમાણે પોતાના અનુભવને ઘટાવે છે. મૂળમાં સાહજિક અને સ્વતઃસિદ્ધ એવું એક જ બ્રહ્મતત્ત્વ છે એવા મતલબના વેદાન્તવાક્યો અનેક છે. તેની જુદી જુદી રીતે અર્થઘટના કરનાર આચાર્યોના

વિચારોમાં એક બાબત તો સમાન છે કે તે બધા સ્વતઃસિદ્ધ એક જ બ્રહ્મતત્ત્વમાંથી જીવ-જડનો અને જીવ-જીવનો ભેદ ષોતપોતાની ઢબે ઘટાવે છે. શંકરાચાર્ય અને તેમના અનુયાયીઓ માયા કે અવિધાને આધારે એવો ભેદ ઘટાવી તે ભેદને પણ વાસ્તવિક કે પારિણામિક ન માનતાં માત્ર આભાસિક યા વિવર્ત-સ્વરૂપ ઘટાવે છે, તો રામાનુજ અને વલ્લભ જેવા અકલ્પ્ય શક્તિ કે લીલાને આધારે તેવા ભેદને વાસ્તવિક (નહિ કે વિવર્તરૂપ) માને છે.

અવિધા, માયા, શક્તિ, લીલા, વાસના, મળ, પાશ, પ્રકૃતિ, કર્મ, મોહ, અજ્ઞાન અને મિથ્યાદર્શન ઇત્યાદિ શબ્દો પરંપરા-ભેદને લીધે તેમજ આચાર્યોના વ્યાખ્યાનભેદને લીધે કેટલીક વાર જુદા જુદા અર્થોના સહેજ ભાસ કરાવે છે, છતાં તે બધા મૂળે એક જ તાત્પર્યવાળા હોઈ પર્યાય જેવા છે. ચેતનના ખરા સ્વરૂપને આવરી તેમાંથી કાંઈક વિકૃતિ અનુભવાવનાર જે કાંઈ વસ્તુ છે તેને સૂચવવાના ઇરાદાથી ઉક્ત અવિધા આદિ શબ્દો પ્રચારમાં આવ્યા છે. મૂળમાં એક બ્રહ્મ-તત્ત્વ હતું અને ક્યારેક તે ભેદ પામ્યું એમ માનનાર વેદાન્તીઓ હોય કે પ્રથમથી જ જીવો સ્વતઃ સિદ્ધ છે એમ માનનાર અન્ય દાર્શનિકો હોય, પણ એ બધા એટલું તો માની જ લે છે કે બ્રહ્મ-તત્ત્વ સ્વાભાવિક રીતે વિશુદ્ધ જ છે અને સ્વતઃસિદ્ધ એવા જીવાત્માઓ પણ સ્વભાવે તો શુદ્ધ જ છે.^{૩૨} એવી સ્વાભાવિક શુદ્ધિ છતાં જે કાંઈ અજ્ઞાન કે રાગ-દ્વેષ આદિની વિકૃતિ દેખાય છે તે આગનુક હોઈ કારણકૃત છે. અહીં જ દરેક દાર્શનિક સામે પ્રશ્ન એ છે કે જો મૂળમાં બ્રહ્મ-તત્ત્વ કે જીવાત્મ-તત્ત્વ શુદ્ધ હતું તો એને કર્મ કે

૩૨. સરખાવો—

एषो अणाइमं चिय सुद्धो य तमो अणाइसुद्धत्ति ।

जुत्तो य पवाहेण, न अन्नहा सुद्धया सम्मं ॥

—વિશિકા ૨, ૧૨.

અવિદ્યા જેવી ઉપાધિ વળગી ક્યારે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બધાએ એક જ રીતે આપ્યો છે અને બીજી રીતે કહીએ તો બધાએ એ બાબતમાં મૌન જ સેવ્યું છે. પ્રશ્ન કાળની આદિનો છે. પ્રશ્ન પૂછનાર અને જવાબ આપનાર એ બધા જ કાળપ્રવાહપતિત હોઈ તેમનું ગમે તેટલું જ્ઞાનસામર્થ્ય પણ એ પ્રવાહના આદિ કે અન્તની સીમાનો નિર્દેશ કરવા અપૂરતું છે. તેથી જ તે બધા એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એકસરખી રીતે એટલો જ આપી દે છે કે બ્રહ્મ કે જીવાત્મા સાથે અવિદ્યા કે કર્મનો સંબંધ અમુક ક્ષણે પ્રથમ થયો અને તે પહેલાં ન હતો એમ ન કહી શકાય. આનો અર્થ સૌને મતે એટલો જ થાય છે કે ચેતન અને કર્મનો આદિસંબંધ અજ્ઞેય છે. આ જ વસ્તુ દરેક દર્શનમાં ‘અનાદિ’ કે ‘અવ્યાકૃત’ શબ્દથી કહેવામાં આવી છે.

પ્રથકારે ગાથા ૫૪ ને ૫૫ માં કારણજન્ય એવા સાદિ કર્મનું પ્રવાહની દૃષ્ટિએ અનાદિત્વ સમજાવવા બુદ્ધિથી સમજાય એવું એક દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. તે કહે છે કે જેમ ભૂતકાળ અનાદિ છે, ભૂતકાળની આદિ શોધી કે બતાવી શકાતી નથી, એટલે કે કોઈ એવો ભૂતકાળનો અંશ નથી કે જે ક્યારેક વર્તમાન ન હોય, તેમ છતાં એ વર્તમાન અંશ પહેલો ક્યારે શરૂ થયો તે કલ્પનામાં પણ આવી શકતું નથી; તેમ આત્મા અને કર્મનો સંબંધ પણ પ્રવાહની દૃષ્ટિએ અનાદિ છે, ભક્ષે તે મિથ્યાત્વ આદિ કારણજન્ય હોઈ વૈયકિતકરૂપે વર્તમાન ક્ષણની પેઠે સાદિ હોય. યોગસૂત્ર ૩, ૧૩ ના ભાષ્યમાં વ્યાસે ધર્મનું અર્થાત્ પર્યાયનું ત્રૈલક્ષણ્ય કે ત્રૈકાલિકત્વ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે કોઈ પણ પર્યાય જ્યારે વર્તમાન સ્વરૂપ પામે છે ત્યારે તે તેનું અનાગતપણું છોડીને જ તે સ્વરૂપ પામે છે; પછી તે જ પર્યાય જ્યારે અતીત બને છે ત્યારે તે તેનું વર્તમાન સ્વરૂપ ત્યજીને જ. આમ પ્રત્યેક પર્યાય કે ધર્મ અનુક્રમે અનાગત, વર્તમાન અને અતીત એ ત્રણ કાળનો અનુભવ કરે છે.

વ્યાસનો આ જ ભાવ આ. હરિભદ્રે અહીં ગાથા પપ માં ગૂંથ્યો છે, અને તેમણે તે જ ભાવ અનેક સ્થળે નિરૂપ્યો પણ છે.૩૩

દરેક આધ્યાત્મિક ચિંતકે અવિદ્યા, કર્મ કે મોહને અનાદિ તો કહ્યાં, પણ તેથી મોક્ષનો પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી. જે વસ્તુના આદિ, મૂળ કે પ્રારંભ નથી તે વસ્તુ સ્વાભાવિક અર્થાત્ સ્વતઃસિદ્ધ હોવી જોઈએ અને જે સ્વતઃસિદ્ધ હોય તેનો નાશ અસંભવ છે. આ રીતે અનાદિ કર્મસંબંધનો અંત ન આવે તો મોક્ષ પણ ન સંભવે અને જે મોક્ષ ન સંભવે તો મોક્ષને ઉદ્દેશી આધ્યાત્મિક ચિંતકોએ જે વિચારો કર્યા છે કે આચારો યોજ્યા છે તે સઘળા નિરુદ્દેશ ને નિરર્થક જ ઠરે. આધ્યાત્મિક ચિંતકોની સામે આ એક સમસ્યા છે. તેનો ઉકેલ પણ સમસ્ત આધ્યાત્મિકોએ એક સરખો જ સૂચવ્યો છે. તે એ કે અવિદ્યા, કર્મ કે મોહ જે અનાદિ કહેવાય છે તે માત્ર પ્રવાહની દૃષ્ટિએ. ચેતન અને અવિદ્યાનો સંબંધ સર્વ-પ્રથમ પ્રવાહની દૃષ્ટિએ કઈ ક્ષણે થયો એ જાણવું અને કહેવું અશક્ય હોવા છતાં અનુભવગત કાળસીમાની દૃષ્ટિએ એ જાણવું અને કહેવું શક્ય છે કે તે તે અવિદ્યા અને તે તે કર્મનો સંબંધ અમુક કારણોથી અમુક ક્ષણે થયો. આનો સાર એ છે કે પ્રવાહની દૃષ્ટિએ અનાદિ મનાતી વસ્તુ પણ તેના પર્યાય, અંશ કે ખંડની દૃષ્ટિએ સાદિ અર્થાત્ અનુભવગત કાળસીમાની અંદર આવે છે.

૩૩. 'અણુભૂઅવત્તમાણો બંધો કયગોષિડનાઈમં કહ જુ ।

જહ ઉ અઈઓ કાલો તહાવિહો તહ પવઃહેણ ॥'

—પંચવસ્તુ ગા. ૧૧૦૭.

પ્રવાહતોડનાદિમાનિતિ । ૨-૫૦

કૃતકત્વેડયતીતકાલવદુપપત્તિરિતિ । ૨-૫૧

વર્તમાનતાકલ્પં કૃતકત્વમિતિ । ૨-૫૨

—ધર્મખિંદુ

આ જ ભાવ વિશિકા ૨-૧૩ માં પણ નિરૂપાયો છે.

જે દષ્ટિએ તે સાદિ છે તે જ દષ્ટિએ તે સકારણુ પણું છે; એટલે કે, તે તે જાણે અમુક નિમિત્તો મળતાં ચેતન અને કર્મના નવો નવો સંબંધ થાય છે. આધ્યાત્મિકો માને છે કે ચેતન અને કર્મના સંબંધ વ્યક્તિરૂપે સાદિ તેમજ કારણુજનિત હોવાથી તેનાં વિરોધી કારણો મળતાં તે સંબંધ નાશ પણુ પામે છે. એનું જ બીજું નામ મોક્ષ છે.

અહીં એક પ્રશ્ન વિચારવો પ્રાપ્ત થાય છે. તે એ કે પર્યાય દષ્ટિએ સાદિ અને સકારણુ વસ્તુનો વિરોધી સામગ્રીથી નાશ સંભવે, તો પણુ જે સંતતિ કે પ્રવાહ અનાદિ છે તેનો અંત કેવી રીતે આવે ? એનો અંત માનવા જતાં અનાદિનો અંત મનાઈ જાય છે, જે સામાન્ય રીતે અકલ્પ્ય છે. આનો જવાબ કાંઈક આ રીતે આપવામાં આવે છે. અનાદિનો નાશ ન સંભવે એનો અર્થ એ છે કે જે મૂળ દ્રવ્ય છે તેનો નાશ થતો જ નથી. અહીં તો જીવ-કર્મના સંબંધની સંતતિ યા પ્રવાહની વાત છે. સંબંધ એ કાંઈ મૂળ દ્રવ્ય નથી. એ તો દ્રવ્યોની એક પ્રકારની અવસ્થા છે, જે મૂળ દ્રવ્યરૂપ ન હોતાં નિમિત્ત પ્રમાણુ બદલાયા કરે છે. તેથી અનાદિનો નાશ ન સંભવે એ સિદ્ધાંત દ્રવ્યને લાગુ પડતો હોઈ સંબંધ-સંતતિને લાગુ પાડવાનો નથી; એટલે કે, જે અનાદિ છતાં દ્રવ્ય ન હોય તેનો નિમિત્ત મળતાં નાશ થાય પણુ ખરો. આ દષ્ટિએ આત્મા અને કર્મના સંબંધની અનાદિ સંતતિ પણુ યોગ્ય ઉપાયથી વિલય પામે છે. પણુ આ એક જવાબ થયો. એનો તર્ક દષ્ટિએ બીજો જવાબ એ છે કે જીવ અને કર્મના સંબંધની સંતતિ અનાદિ હોવાથી નાશ નથી પામતો એ માની લઈએ તો પણુ મોક્ષસ્થિતિને બાધ આવતો નથી, કારણુ કે મુક્તિદશામાં જીવ અને વિજાતીય કર્મદ્રવ્યના સંબંધનો પ્રતિષેધ નથી. જ્યારે કાંઈ વિદેહમુક્ત થાય છે ત્યારે પણુ જેમ જીવન્મુક્તને શરીર સાથે સંબંધ હોય છે તેમ તેને પણુ કર્મ દ્રવ્યો સાથે સંબંધ રહેવાનો.

ફેર પડે છે તે એટલો જ કે મુક્ત આત્માનું દર્શન બદ્ધ આત્માના દર્શન કરતાં તદ્દન બદલાઈ જાય છે. બદ્ધ આત્મા કર્મ-દ્રવ્ય કે તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યોથી આવૃત થઈ સ્વરૂપાનુભવ વિનાનો બની જાય છે, જ્યારે મુક્ત આત્મા માત્ર સ્વરૂપાનુભવ કરતો હોઈ કર્મ-દ્રવ્ય કે તેના કાર્યોની અસરથી અલિપ્ત રહે છે; એટલે કે, કર્મદ્રવ્યની સંનિધિ હોવા છતાં તે તેના પર કોઈ પણ જાતની વિકૃત અસર ઉપજાવવા અસમર્થ છે એટલું જ.

ઉપર સૂચવેલ છ મુદ્દા પૈકી ચોથો અને પાંચમો મુદ્દો ગ્રંથકારે જૈન પરંપરાની દૃષ્ટિએ ચર્ચેલ છે, એમ અમે પ્રથમ કહ્યું છે. તેના સીધો અર્થ એટલો જ છે કે દાર્શનિકોના વર્તુળમાં દરેક દાર્શનિક જૈનપરંપરાગત દ્રવ્ય-કર્મ—પૌદ્ગલિક કર્મના વિશિષ્ટ અને અતિવિસ્તૃત વર્ણન પરથી એવી માન્યતા સેવે છે કે જૈનદર્શન-સંમત કર્મ તો પૌદ્ગલિક હોઈ મૂર્ત છે અને જૈનદર્શનસંમત આત્મા તો તેથી વિજાતીય હોઈ અમૂર્ત છે. બે આમ છે તો અમૂર્ત આત્મા સાથે મૂર્ત કર્મનો કંઈ પણ અસર ઉપજાવે એવો સંબંધ કેવી રીતે ઘટે ? બે વાસના, સંસ્કાર યા ગુણરૂપ કર્મ હોય અને તે અમૂર્ત આત્માનો ધર્મ હોય તો તો તેના ઉપર તેની કાંઈક અસર ઉપજાવવાની વાત કલ્પનામાં પણ આવી શકે, બીજી રીતે નહિ. આવી ઇતર દાર્શનિકોની જૈનદર્શન વિશેની ધારણાને સામે રાખી ગ્રંથકારે તેના જવાબમાં દાખલો આપી સમજાવ્યું છે કે મૂર્તની અમૂર્ત ઉપર પણ ઉપઘાત-અનુગ્રહરૂપ જે અસર થાય છે તે અનુભવસિદ્ધ છે. મધ એ મૂર્ત વસ્તુ છે. ઔષધ પણ મૂર્ત છે. એવાં મૂર્ત દ્રવ્યના ઉપભોગની અસર વિજ્ઞાન જેવા અમૂર્ત ભાવ ઉપર થાય છે. કેફી પીણાથી વિજ્ઞાન અને તેની શક્તિ આવૃત થઈ ઉપઘાત પામે છે, તો સાત્ત્વિક ઔષધ આદિના સેવનથી વિજ્ઞાન અને તેની શક્તિને પુષ્ટિ પણ મળે છે. બે આવો અનુભવ છે તો અમૂર્ત આત્મા ઉપર મૂર્ત દ્રવ્ય-કર્મની અસર

થવા વિશે સંદેહને અવકાશ જ નથી. આ રીતે ગ્રંથકારે જૈન-દર્શનની અમૂર્ત આત્મા અને મૂર્ત કર્મના સંબંધ વિશેની માન્યતા અને પરસ્પર થતી અસર વિશેની માન્યતાનો ખુલાસો કર્યો છે.

પરંતુ જો આપણે આત્મવાદી પ્રત્યેક દર્શનની માન્યતાના મૂળ સુધી જઈ સ્વતંત્રપણે વિચારીએ તો જણાયા વિના નહિ રહે કે વસ્તુતઃ દરેક દર્શનમાં અમૂર્ત આત્મા અને મૂર્ત દ્રવ્ય-કર્મસ્થાનીય કોઈ ને કોઈ વિજાતીય દ્રવ્ય યા તત્ત્વનો સંબંધ જૈનદર્શન જેવો જ સ્વીકારાયેલો છે. ભાષામેદ, પ્રક્રિયામેદ હોવા છતાં દરેક આત્મવાદી દર્શનના મૂળમાં ચેતન અમૂર્ત અને અચેતન મૂર્તનો પરસ્પર પ્રભાવકારી સંબંધ સ્વીકારાયો જ છે; કેમકે, તે વિના કોઈ દર્શન આગળ વધી શકતું જ નથી. દા. ત. પ્રથમ વેદાંતદર્શન લઈએ. મૂળે એક બ્રહ્મનું નાનારૂપે સર્જન કે નાનારૂપે પ્રતિભાસ માનનાર પરિણામવાદી વેદાન્તીઓ કે વિવર્તવાદી વેદાન્તીઓ બ્રહ્મની શક્તિ, લીલા, અવિદ્યા કે માયા રૂપે જે વસ્તુ સ્વીકારે છે અને જેને તેઓ અનિર્વચનીય કે વિલક્ષણ કહી દ્વંકમાં પતાવે છે તે માયા કે અવિદ્યા ચેતન બ્રહ્મથી વિજાતીય હોઈ અચેતન જ છે; એટલું જ નહિ, પણ તે એક પ્રકારનું દ્રવ્ય છે. તેથી જ તે જીવ-અજીવરૂપ સમગ્ર સૃષ્ટિનું ઉપાદાન યા નિમિત્ત બને છે અને તેને લીધે સૃષ્ટિ ઇન્દ્રિયગમ્ય પણ બને છે. એ જ વિજાતીય તત્ત્વ મૂલાવિધાને નામે જાણીતું છે, જે ખરી રીતે ભાવાત્મક એક વસ્તુ જ છે.

સાંખ્ય-યોગદર્શનનું પ્રકૃતિ-દ્રવ્ય પ્રધાન તરીકે જાણીતું છે. તે અમૂર્ત અને ચેતન એવા પુરુષ કરતાં વિજાતીય તેમજ ત્રિગુણાત્મક હોઈ મૂર્ત છે. પ્રધાનનું કાર્ય બુદ્ધિ-તત્ત્વ એ પણ સાત્ત્વિક મૂર્ત-દ્રવ્ય છે. પ્રત્યેક પુરુષનો પ્રધાન સાથે અને બુદ્ધિ-તત્ત્વ સાથે સંબંધ અનિવાર્ય છે. એટલે સાંખ્ય-યોગદર્શનને પણ મૂર્ત અને અમૂર્તનો સંબંધ અનિવાર્યપણે માનવો જ પડે છે.

ન્યાય-વૈશેષિકદર્શન પણ પ્રત્યેક અમૂર્ત જીવ સાથે મૂર્ત મનનો સંબંધ માન્યા સિવાય કોઈ ઉપપત્તિ કરી શકતાં નથી. એ જ સ્થિતિ પૂર્વમીમાંસકની છે. હવે રહ્યું ખૌદ્ધર્શન. તે અમૂર્ત નામ એટલે ચિત્ત અને મૂર્ત એવા રૂપનો વાસ્તવિક સંબંધ સ્વીકારીને જ આધ્યાત્મિક ચર્ચા કરે છે. આ રીતે પ્રત્યેક જૈનેતર દર્શનની આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયાનું ઊંડું નિરીક્ષણ કરતાં એટલી વસ્તુ સર્વસામાન્યપણે ફલિત થાય છે કે દરેક આધ્યાત્મિક ચેતન એવા અમૂર્ત તત્ત્વ સાથે અચેતન એવા મૂર્ત દ્રવ્યનો સંબંધ સ્વીકારે જ છે, જે જૈનદર્શનસંમત પૌદ્ગલિક કે મૂર્ત કર્મ અને અમૂર્ત આત્માના સંબંધ જેવો જ છે.

આ પ્રમાણે બધાં જ આત્મવાદી દર્શનોમાં મૂર્તામૂર્ત (જડ-ચેતન) સંબંધની માન્યતા કોઈ ને કોઈ રૂપે સમાન હોવા છતાં બાણે માત્ર જૈનદર્શન જ પૌદ્ગલિક મૂર્ત કર્મનો અમૂર્ત આત્મા સાથે સંબંધ સ્વીકારતું હોય અને બીજું કોઈ તેમ ન માનતું હોય એવી માન્યતા રૂઢ થવાનું કારણ એ છે કે જૈનદર્શને પૌદ્ગલિક કર્મનું સ્વરૂપ એટલા લંબાણથી અને એટલી વિવિધતાથી તેમજ એટલી સ્થૂળ દલીલોથી વર્ણવ્યું છે કે તેને વાંચનાર હરકોઈના મન ઉપર મુખ્ય છાપ એ જ પડે કે જૈનદર્શન મૂર્ત કર્મની માન્યતામાં જ રચ્યુંપચ્યું છે. તેથી કોલદ્રું, બીજાં દર્શનોના કર્મસંબંધી વર્ણનમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં એક જ આશય તરતો જણાશે કે કર્મ એટલે વાસના, સંસ્કાર કે અજ્ઞાન જેવા અમૂર્ત ભાવો. જ્યાં જ્યાં દર્શનાન્તરના વર્ણનમાં એવા અમૂર્ત ભાવોની ઉપપત્તિ માટે કોઈને કોઈ દ્રવ્યની કે સ્વતંત્ર પદાર્થની કલ્પના કરવી પડી છે ત્યાં ત્યાં તેમણે એવા પદાર્થને કર્મ નામે ન ઓળખાવતાં બીજા જ કોઈ મૂલાવિધા, માયા, શક્તિ, લીલા, પ્રધાન, બુદ્ધિ, મન કે રૂપ જેવાં નામોથી ઓળખાવેલ છે. આથી બધાં દર્શનોની એક પ્રકારે સમાન માન્યતા હોવા છતાં એની સમજણ

અધૂરી રહે છે. એ જ અધૂરી સમજણને ધ્યાનમાં રાખી ગ્રંથકારે ગા. ૫૬ માં સમાધાન કર્યું છે.

અત્યાર લગી મૂર્ત કર્મ અને અમૂર્ત આત્માના સંબંધની વાત થઈ, પણ કર્મના વિચારમાં એ એક સ્થૂળ બાજુ છે. એની સૂક્ષ્મ બાજુ એ ભાવ-કર્મ છે. અજ્ઞાન, મોહ, અવિદ્યા અને તેમાંથી નીપજતા રાગ-દ્વેષ એ બધા પરિણામો ભાવ-કર્મ છે. આવાં ભાવ-કર્મ દરેક દર્શને સ્વીકાર્યો છે. એ જુદી વાત છે કે કોઈ એને આત્મગત કહે, કોઈ બુદ્ધિગત કહે, કોઈ અન્તઃકરણગત કહે કે કોઈ ચિત્તગત કહે. આ તો તે તે દર્શનની પરિભાષાનો અને વિચારસરણીનો પ્રશ્ન છે. તેથી જ્યારે ગ્રંથકારે એમ કહ્યું કે કર્મના સંબંધ મિથ્યાદૃષ્ટિ અને કષાય આદિથી થાય છે ત્યારે તેમણે સર્વદર્શનસાધારણ માન્યતા જ રજૂ કરી છે એમ સમજવું.

છટ્ટા મુદ્દા વિશે કાંઈક વિગતે ખુલાસો કરવો જરૂરી છે. ગાથા ૧૧ની સમજૂતીમાં બંધ-મોક્ષના ઉપચરિત-અનુપચરિતપણા બાબત થોડીક દાર્શનિક ચર્ચા તો કરવામાં આવી જ છે. અત્રે તેના સહેજ વિસ્તાર કરી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ચેતનના કૂટસ્થનિત્યત્વ અર્થાત્ અપરિણામિત્વને મક્કમપણે વળગી રહેનાર એક તો છે પુરુષબહુત્વવાદી સાંખ્ય-યોગદર્શન અને બીજું છે પુરુષ-બૈકલ્ય તથા બ્રહ્મૈકલ્યવાદી કેવલાદ્વૈતદર્શન. આ બંને દર્શનની વિચાર-ધારા એવી છે કે તે બંધ અને મોક્ષના સ્વરૂપનો તથા તેનાં કારણોનો પૂરો અને સ્પષ્ટ વિચાર તો કરે છે, પણ એ બંધ-મોક્ષનો તથા તેનાં કારણોનો પુરુષ તથા બ્રહ્મ સાથે કશો જ વાસ્તાવિક સંબંધ ઘટાવવાની વિરુદ્ધ છે. તેથી તેમને પોતપોતાની વિચાર-સરણી મુજબ બંધ-મોક્ષ અને તેનાં કારણ કાં તો પ્રધાનગત તથા બુદ્ધિગત અને કાં તો માયિક અન્તઃકરણગત માનવાં પડે છે. તે જ સાથે પુરુષ અને બ્રહ્મમાં બે બંધ-મોક્ષ વ્યવહારાતા હોય તો તેને ઔપચારિક કે અવાસ્તવિક કહી હરકોઈ રીતે તેના અલિપ્તપણાને

યુક્તિથી સાચવી લે છે. જો કે ન્યાય-વૈશેષિકદર્શન પણ આત્માને કૂટસ્થનિત્ય તો કહે છે, છતાં તેમાં બંધ-મોક્ષ અને તેનાં કારણોનું અસ્તિત્વ અનુપચરિત અર્થાત્ વાસ્તવિકરૂપે માને છે. કૂટસ્થનિત્યપણું માનવું અને બંધ-મોક્ષ આદિ અનુપચરિત માનવા એ દેખીતા કે શાળિદક વિરોધનો પરિહાર તે દર્શન ગુણ-ગુણી કે ધર્મ-ધર્મીના ભેદ સ્વીકારીને કરે છે. તે કહે છે કે મિથ્યાજ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ આદિ તેમજ સમ્યજ્ઞાન આદિ ગુણો એ આત્માના છે, પણ તેનાથી જુદા છે. એટલે તેના ઉત્પાદ-વિનાશને લીધે કાંઈ આત્માની કૂટસ્થનિત્યતામાં બાધ આવતો જ નથી. વેદાન્તદર્શનની જે રામાનુજ, મધ્વ કે વલ્લભ આદિ શાખાઓ છે તે બધી કેવલાદ્વૈતની પેઠે કૂટસ્થનિત્યતાને કદરપણે વળગી નથી રહેતી, એટલે ભેદ કે પરિણામનો આશ્રય લઈ છેવટે જીવોમાં બંધ-મોક્ષ અને તેનાં કારણોનાં અસ્તિત્વને ઉપચરિત ન માનતાં જૈનદર્શનની પેઠે અનુપચરિત જ માને છે. બૌદ્ધદર્શન કૂટસ્થનિત્યત્વ તેમજ પરિણામિનિત્યત્વનો વિરોધ કરે છે અને ક્ષણ-વાદ સ્વીકારે છે. તેમ છતાં તે સંતતિનિત્યત્વવાદી છે. એટલે તેને પણ સંતતિમાં બંધ-મોક્ષ અને તેનાં કારણોની વાસ્તવિકતા સ્વીકારવામાં કશો જ બાધ આવતો નથી.

પ્રસ્તુત દોષોનું સ્વરૂપ અને તે વિશેના ચિંતનની

વિધિ વગેરે

તત્થાભિસ્સંગો खलु रागो अप्पीइलक्खणो दोसो ।

अन्नाणं पुण मोहो को पीडइ मं दढमिमेसिं ॥ ५९ ॥

नाऊण तओ तव्विसय-तत्त-परिणय-विवाग-दोसे त्ति ।

चित्तेज्जाऽऽणाइ दढं पइरिक्के सम्ममुवउत्तो ॥ ६० ॥

गुरु-देवया पमाणं काउं पउमासणाइठाणेणं ।

दंसमसगाइ काए अगणंतो तग्गयऽज्झप्पो ॥ ६१ ॥

ગુરુદેવયાહિ જાયઙ અણુગ્ગહો અદ્વિગયસ્સ તો સિદ્ધી ।
 एसो य तन्निमित्तो तहाऽऽयभावाओ विन्नेओ ॥ ૬૨ ॥
 જહ ચેવ મંતરયણાદ્દહિં વિહિસેવગસ્સ ભવ્વસ્સ^{૩૪} ।
 उवगाराभावम्मि वि तेसिं होइ त्ति तह एसो ॥ ૬૩ ॥
 ઠાણા કાયનિરોહો તક્કારીસુ બહુમાણભાવો ય ।
 दंसा य अगणणम्मि वि वीरियजोगो य इट्ठफलो ॥ ૬૪ ॥
 તમ્મયચિત્તસ્સ તહોવઓગઓ તત્તમાસણં હોઙ ।
 एयं एत्थं पहणं अंगं खलु इट्ठसिद्धीए ॥ ૬૫ ॥
 એયં સુ તત્તનાણં અસપ્પવિત્તિ-વિણિવિત્તિસંજણગં ।
 थिरचित्तगारि लोगदुगसाहगं बिंति समयन्नू ॥ ૬૬ ॥
 થીરાગમ્મી તત્તં તાસિં ચિંતેજ્જ સમ્મબુદ્ધીએ ।
^{૩૫}कलमलगमंससोणियपुरीसकंकालपायं ति ॥ ૬૭ ॥
 રોગજરાપરિણામં નરગાઙ્ગવિવાગસંગયં અહવા ।
 चलरागपरिणयं जीयनासणविवागदोस त्ति ॥ ૬૮ ॥
 અત્થે રાગમ્મિ ડ અઙ્ગણાદ્દુક્ખસયસંકુલં તત્તં ।
 गमणपरिणामजुत्तं कुगइविवागं च चिंतेज्जा ॥ ૬૯ ॥
 દોસમ્મિ ડ જીવાણં વિભિન્નયં એવ પોગ્ગલાણં ચ ।
 अणवट्ठियं परिणइं विवागदोसं च परलोए ॥ ૭૦ ॥

૩૪ ‘ ભવસ્સ ’ પાઠ પ્રતિમાં છે, જે અર્થદૃષ્ટિએ અરાબર નથી.

૩૫. સાંખ્યકારિકા (૪૩)ની પેઠે જૈન પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં ‘ કલમલ ’ શબ્દ તો પ્રયોજાયેલો છે જ, પરંતુ તે ઉપરાંત ‘ કલમલ ’ શબ્દ પણ જૈન પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં પ્રયુક્ત છે. (જુઓ પાઠઅસદ્ભદ્રણુવો તથા અર્ધભાગધી કોષ)

ચિંતેજ્ઞા મોહમ્મી ઓહેળં તાવ વત્થુળો તત્તં ।
 ઉત્પાય-વય-ધુવજુવં અણુહવજુત્તીએ સમ્મં તિ ॥ ૭૧ ॥
 નાભાવો ચ્ચિય ભાવો અહ્પસંગેણ જુજ્જહ કયા વિ ।
 ન ય ભાવોઽભાવો સ્વલુ તહાસહાવત્તભાવાઓ ॥ ૭૨ ॥
 એયસ્સ ઉ ભાવાઓ નિવિત્તિ-અણુવિત્તિજોગઓ હોંતિ ।
 ઉત્પાયાઈ નેયં અવિકારી અણુહવવિરોહો ॥ ૭૩ ॥
 આણાએ ચિંતણમ્મી તત્તાવગમો નિઓગઓ હોહ ।
 ભાવગુણાગરવહુમાણઓ ય કમ્મક્કઓ પરમો ॥ ૭૪ ॥
 પહરિક્કં વાઘાઓ ન હોહ પાણ જોગવસિયા ય ।
 જાયહ તહા પસત્થા હંદિ અણબ્ભત્થજોગાણં ॥ ૭૫ ॥
 ઉવઓગો પુણ એત્થં વિન્નેઓ જો સમીવજોગો ત્તિ ।
 વિહિયકિરિયાગઓ સ્વલુ અવિતહભાવો ઉ સન્વત્થ ॥ ૭૬ ॥
 એવં અભાસાઓ તત્તં પરિણમય ચિત્તથેજ્ઞં ચ ।
 જાયહ ભાવાણુગામી સિવસુહસંસાહગં પરમં ॥ ૭૭ ॥

અર્થ—તેમાં (દોષોમાં) રાગ એ આસક્તિ છે, દ્વેષ
 અપ્રીતિરૂપ છે અને મોહ એ અજ્ઞાન છે. ‘ આમાંથી મને
 દૃઢપણે કયો પીડે છે ’ એ જાણી — સમજી તે દોષોના વિષયોનું
 સ્વરૂપ, પરિણામ અને વિપાકદોષોનું એકાંતમાં એકાગ્ર થઈને
 શાસ્ત્રાનુસાર સમ્યક્પ્રકારે ચિંતન કરવું. (૫૯-૬૦) તે
 આ રીતે :—

ચિંતનીય વિષયોમાં મન પરોવીને અર્થાત્ અંતર્મુખ
 થઈને શુરુ તથા દેવતાની સાક્ષીએ શરીર પર થતા ઠાંસ,

મચ્છર વગેરેના ઉપદ્રવોને ગણકાર્યા સિવાય તેમજ પક્ષાસન વગેરે આસન લઈ ચિંતન કરવું. (૬૧)

ગુરુ ને દેવતા થકી અનુગ્રહ થાય છે ને તેથી આરંભેલ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. એ અનુગ્રહ ગુરુ-દેવતાના નિમિત્તથી તેમજ આત્માના પરિણામથી થાય છે એમ સમજવું. (૬૨)

જેવી રીતે મંત્ર, રત્ન વગેરેને પોતાને લાલ ન થવા છતાં વિધિપૂર્વક તેની સેવા કરનાર લબ્ધ - યોગ્ય જીવને ઉપકાર થાય છે, તેવી રીતે અહીં સમજવું; અર્થાત્ ગુરુ-દેવતાને પોતાને ઉપકાર ન થવા છતાં તેના નિમિત્તે તેના યોગ્ય ઉપાસકને લાલ થાય જ છે. (૬૩)

સ્થાન અર્થાત્ આસનબંધથી શરીરની ચેષ્ટાનો અવરોધ થાય છે, તે કાયનિરોધ કરનાર પ્રત્યે બહુમાન પ્રગટે છે અને જીવજંતુના ડંખને ન ગણકારવામાં ઇષ્ટ ક્ષણ આપનાર વીર્યયોગ અર્થાત્ શક્તિનો ઉદ્ભાસ પ્રગટે છે. (૬૪)

ચિંતનીય વિષયમાં દત્તચિત્ત હોય તેને તેવા એક જ પ્રકારના ઉપયોગને લીધે વસ્તુનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ભાસે છે. એ જ સત્ય ભાન આ યોગમાર્ગમાં ઇષ્ટસિદ્ધિનું મુખ્ય અંગ છે. (૬૫)

એ જ તત્ત્વજ્ઞાન મિથ્યાપ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ કરાવનારું, ચિત્તને સ્થિર કરાવનારું તેમજ આ અને પર બન્ને લોકમાં ઉપકારક છે એમ શાસ્ત્રો કહે છે. (૬૬)

સ્ત્રીમાં રાગ હોય તો ધ્યાતા સમ્યગ્બુદ્ધિથી એ રીતે

ચિંતવે કે સ્ત્રીકલેવર ઉદરમળ, માંસ, રુધિર, પુરીષ ને હાડપિંજરનું બનેલું છે. (૬૭)

એ જ રીતે તે કલેવર રોગ ને જરામાં પરિણામ પામનારું, નરક આદિ કટુક વિપાકને આપનારું ને ચંચળ રાગમાં પરિણામ પામે એવું છે; એટલું જ નહિ, પણ અંતે જીવનનો નાશ કરાવનાર વિપાકદોષ પણ એમાંથી સંભવે છે. (૬૮)

જો અર્થમાં રાગ થાય તો તેનું તત્ત્વ એ રીતે ચિંતવવું કે તે ઉપાર્જન-રક્ષણ આદિ અનેક દુઃખોથી સંકુલ, વિનાશપર્યવસાયી ને દુર્ગતિરૂપ ફળ આપનાર છે. (૬૯)

જો દ્વેષલાવ હોય તો ધ્યાતા ચિંતવે કે જડ ને ચેતન ભિન્ન છે, તેમનું પરિણામ અસ્થિર છે અને પરલોકમાં એ દ્વેષનો વિપાક અનિષ્ટ છે. (૭૦)

મોહના વિષયમાં ધ્યાતા પ્રથમ વસ્તુનું સ્વરૂપ સમ્યક્-પણે અનુભવ અને યુક્તિથી સામાન્ય રીતે એમ ચિંતવે કે તે ઉત્પાદ, વિનાશ ને દ્રૌન્યયુક્ત છે. (૭૧)

અતિપ્રસંગને લીધે અલાવ એ લાવરૂપ ઘટી શકે નહિ. તે જ રીતે લાવ પણ અલાવરૂપ ન જ ઘટી શકે, કારણ કે વસ્તુનો સ્વભાવ જ તે પ્રકારનો છે. (૭૨)

વસ્તુમાં પારમાર્થિકરૂપે નિવૃત્તિ અને અનુવૃત્તિનો સંબંધ હોવાથી અર્થાત્ દરેક વસ્તુમાં કાંઈક ફેરફાર થતો હોવા છતાં કાંઈક તત્ત્વ કાયમ રહેતું હોવાથી ઉત્પાદ-વિનાશ-સ્થિરતા એ ત્રણ હોય જ છે. કેવળ અવિકારી એટલે

કે કોઈ પણ ફેરફાર વિનાની એવી ફૂટસ્થ વસ્તુ માનવી એ તો અનુભવવિરુદ્ધ છે. (૭૩)

શાસ્ત્રાનુસાર ચિંતન કરવાથી તત્ત્વનો યોગ્ય અવશ્ય થાય છે અને ગુણસમુદાયનું ભાવથી બહુમાન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ કર્મક્ષય થાય છે. (૭૪)

જે યોગના અભ્યાસી ન હોય એવાઓને એકાંતમાં ચિંતન કરવાથી મોટે ભાગે કોઈ વ્યાધાત — વિશેષ આવતો નથી. ઊલટું; એથી તો પ્રશસ્ત એવા યોગ પર ખરેખર કાળુ લાઘે જ છે. (૭૫)

અહીં ‘ઉપયોગ’ પદનો ‘ઉપ = સમીપ અને યોગ = વ્યાપાર’ એવો અર્થ લેતાં શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયામાં અને સર્વત્ર અવિતથ — સાચો ભાવ રાખવો એમ ક્ષિત થાય છે. (૭૬)

આ રીતે અભ્યાસથી ભાવાનુસારી તત્ત્વપરિણતિ અને ઉત્કૃષ્ટ ચિત્તસ્થૈર્ય પ્રાપ્ત થાય છે, જે પરમ મોક્ષસુખનાં સાધક અને છે. (૭૭)

સમજૂતી—ગા. ૫૪ થી ૫૮ સુધીમાં પ્રાસંગિક ચર્ચા કરી ગ્રંથકારે યોગમાર્ગના ઉમેદવાર માટે એની સાધનાના પ્રકાર લેખે એ તરેહની ભાવના—વિચારણા—ચિંતનનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. તેમાંથી પહેલા પ્રકારની ભાવનાને લગતું વક્તવ્ય ગાથા ૫૬ થી ૭૭ સુધીમાં આવે છે, જ્યારે બીજા પ્રકારની ભાવનાને લગતું વક્તવ્ય ૭૮ થી ૮૦ સુધીમાં આવે છે. પહેલા પ્રકારની ભાવનાનું નિરૂપણ કરતાં ગ્રંથકાર પ્રથમ રાગ, દ્વેષ અને મોહનું સ્વરૂપ દર્શાવી કહે છે કે સાધકે એ દોષોમાંથી કયો દોષ સખળપણે કે પ્રધાનપણે પોતાને દબાવે છે એ સમજી લેવું અને ત્યારબાદ જ તેણે એ દોષો

વિશે જાહેર ચિંતન કરવું. એ ચિંતન કઈ કઈ રીતે કરવું એનું તાદૃશ ચિત્ર સાધક સમક્ષ રજૂ કરવાની દૃષ્ટિથી ગ્રંથકારે તેને લગતા અગત્યના મુદ્દાઓનું વિવરણ કર્યું છે જે ૭૭મી ગાથા સુધી ચાલે છે. તે આ પ્રમાણે: ગુરુ ને દેવતાની સાક્ષીએ પદ્માસન આદિમાંથી કોઈ પણ આસન વાળી એકાંતમાં બેસવું અને ડાંસ, મચ્છર જેવાં જંતુઓના ઉપદ્રવને ગણકાર્યા સિવાય ચિંત્ય વિષયમાં લીન થઈ અને યથાવત્ ઉપયોગ રાખી શાસ્ત્રાનુસાર રાગ, દ્વેષ અને મોહના વિષયોનું સ્વરૂપ, તેના પરિણામો અને તેના વિપાકદોષો એ બધાંનું સ્થિર અને યથાવત્ ચિંતન કરવું.

ગુરુ કે દેવતાને સાક્ષી રાખવાથી શો લાભ અને તે લાભમાં સાધકનું પોતાનું કર્તૃત્વ કેટલું અને ગુરુ-દેવતાનું કર્તૃત્વ કેટલું એ વસ્તુ ગ્રંથકારે ગાથા ૬૨-૬૩માં નિરૂપી છે. તે કહે છે કે સાધક ચિંતન કરતી વખતે ગુરુ કે દેવતાને સાક્ષીરૂપે સામે રાખે તો તેઓના અનુગ્રહ પામે અને તેથી ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય. આ મુદ્દાનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે સાધક ઉપર અનુગ્રહરૂપ જે અસર થાય છે તેમાં ગુરુ ને દેવતા તો માત્ર નિમિત્ત - બહિરંગ કારણ છે, જ્યારે એ અસરનું મુખ્ય - અંતરંગ કે ઉપાદાન કારણ તો એની પોતાની સમુચિત ભાવશુદ્ધિ છે. જેમ કોઈ યોગ્ય માણસ મંત્ર કે ચિંતામણિ રત્ન જેવી ક્ષણપ્રદ મનાતી વસ્તુઓની વિધિપૂર્વક ઉપાસના કરે છે ત્યારે એ ઉપાસક દ્વારા તે મંત્ર આદિને કશો લાભ નથી થતો, તેમ છતાં તે મંત્ર આદિ દ્વારા યોગ્ય ઉપાસકને ઈષ્ટ લાભ થાય જ છે. તેમ ધ્યાનપરાયણ વ્યક્તિ ગુરુ કે દેવતાને સાક્ષી રાખી ચિંતન કરે તો તેના દ્વારા ગુરુ-દેવતા પર કશો ઉપકાર નથી થતો, છતાં ઉપાસકને તો તેનાથી લાભ થાય જ છે; અર્થાત્ ગુરુ-દેવતાને સાક્ષી રાખી ચિંતન કરનારના આત્મામાં કોઈ એવો સાત્ત્વિક યા શુભ ભાવ પ્રગટે છે કે તેનાથી તે પોતાના ઇષ્ટની સિદ્ધિ નજીક જલદી

પહેંચે છે. પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં ઇશ્વરના જપથી વિન્ન દ્વર થવાની તેમજ સ્વરૂપલાભ થવાની જે વાત કહી છે તે જ અત્રે ગ્રંથકારે શુરુદેવતાને નામે કહી છે. ૩૬

ધ્યાન કે ચિંતન કરતી વખતે આસન વાળી બેસવું અને ત્યારે પણ ડાંસ જેવાં જંતુઓના ઉપદ્રવોને ન ગણકારવા એમ જે ધ્યાનવિધિરૂપે કહ્યું છે તે શા માટે યા તેનાથી શો લાભ એ દર્શાવતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે અનેક આસનો પૈકી જે આસન સાધકને વધારે માફક હોય યા જે આસને ધારેલ વખત સુધી બેસી રહેવામાં કંટાળો આવતો ન હોય તેવા સાધેલ અને સ્થિર-સુખ આસને બેસવામાં પહેલો લાભ કાયનિરોધ છે; એટલે કે, સાધક પોતાના શરીરની હિલચાલ ઉપર કાબૂ મેળવી શકે છે ને અડગપણું સધાય છે. શરીરનું અડગપણું સિદ્ધ કરવું એ મુશ્કેલ છે. એ સિદ્ધ થતાં એને મુશ્કેલીના વિજયનું મૂલ્ય સમજાય છે. આથી સાધકના મનમાં આસન સિદ્ધ કરી અડગપણે ધ્યાન કરનાર પ્રત્યે ખડુમાનનો ભાવ પણ પ્રગટે છે. એ જ રીતે અડગપણું સધાતાં જે જંતુઓના ઉપદ્રવમાં પણ અશ્વુબ્ધ રહેવાની વૃત્તિ પ્રગટે છે તે સાધકનો એક વીર્યયોગ છે. વીર્યયોગ એટલે પુરુષાર્થ દ્વાખવવો ને તેમાં ગમે તેવાં વિન્ન આવે છતાં પાછાં ન પડવું તે. આવી સ્થિરતા અનેક ધારેલ પરિણામો નિપજાવે છે. તેથી જ યોગીઓની પરંપરા આસનસિદ્ધિ અને પરીપહજય ઉપર ભાર આપતી આવી છે. એની નોંધ પતંજલિએ (સૂત્ર ૨. ૪૬-૪૮) પણ લીધી છે.

ધ્યાન સમયે ચિંત્ય વિષયમાં લીન થઈ ચિંતન કરવું એમ જે પ્રથમ સામાન્ય સૂચના કરી છે તેની ખાસ અગત્ય સમજાવવા ગ્રંથકાર તેનાથી થતા લાભનો અને ખીજ લાભોની સર-

૩૬. 'તજ્જપસ્તદર્થમાવનમ્ ।' 'તતઃ પ્રત્યક્ષેતનાધિગમોડ્વ્યન્તરાયા-માવશ્ચ ।' (૧. ૨૮-૨૯)

ખામણીમાં તે લાભની મુખ્યતાનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે કે સાધક ધ્યાન વખતે પોતાનું ચિત્ત માત્ર ચિંત્ય કે ધ્યેય વિષયમાં જ પરાવી રાખે કે એકાગ્ર કરે તો એનો ઉપયોગ—જગૃતિ એ જ વિષયમાં રહે છે અને એથી સાધકને ચિંતનીય વિષયના ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન ઉદય પામે છે. આધ્યાત્મિક સાધનાના ક્રમમાં બે કોઈ મુખ્ય, પ્રધાન કે અનિવાર્યપણે આવશ્યક એવું ઉપકારક અંગ કે સાધન હોય તો તે તત્ત્વના ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું એ જ છે. સાંસારિક વેદનાઓની ઘટમાળ મૂળે તો તત્ત્વના મિથ્યા-જ્ઞાન કે અજ્ઞાનને આભારી છે. એવા મૂળગત આધ્યાત્મિક મિથ્યા-જ્ઞાન, વિપર્યાસ કે ભ્રમને નિવારવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ તત્ત્વના યથાર્થસ્વરૂપના જ્ઞાનમાં છે, અને આવું જ્ઞાન ચિંત્ય તત્ત્વમાં ક્ષીન કે એકાગ્ર થયા સિવાય કદી લાધતું નથી. એકાગ્રતા એ જ તે તે વિષયની જગૃતિ છે. જ્યારે ચિત્ત એકાગ્રતાથી ચિંત્ય વિષયમાં જગૃત થાય ત્યારે તેના ઉપરનું મિથ્યા-આવરણ આપોઆપ સરવા લાગે છે. એને ક્ષીધે સાધક ચિંત્ય વિષયના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરવા પામે છે.

વસ્તુસ્વરૂપના યથાર્થ જ્ઞાનથી જે ત્રણ મુખ્ય લાભો થાય છે તે ત્રણ ગ્રંથકાર દર્શાવે છે. જ્યારે ચેતના અને જીવ જેવી આધ્યાત્મિક વસ્તુનું ખરું જ્ઞાન પ્રગટે ત્યારે તે નિંદ કે હાનિકારક કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરતાં સાધકને રોકે છે. તત્ત્વજ્ઞાનનું આ પ્રથમ અને સ્વાભાવિક પરિણામ છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી ખીબે લાભ એ થાય છે કે તેનાથી સાધકનું મન ‘આ સાચું કે તે સાચું, આ ઠીક કે તે ઠીક’ એવી વિકલ્પજનક યા ડામાડોળ સ્થિતિ છોડી કર્તવ્ય-વિષયમાં સ્થિર અને સુનિશ્ચિત બને છે. સ્થિરતાને ક્ષીધે ચિત્તની શક્તિ નિરર્થક ન વેડફાતાં સુરક્ષિત રહે છે ને તેનો વિનિયોગ વ્યવહાર કે પરમાર્થ બંને ક્ષેત્રમાં તેમજ જન્મ-જન્માન્તરમાં એક-સરખો ઉપકારક બને છે.

૬૦મી ગાથામાં રાગ, દ્વેષ અને મોહના વિષયોનું સ્વરૂપ, તેના પરિણામો તથા તેના વિપાકદોષો સાધકે એકાંતમાં એકાગ્ર-પણે ચિંતવવા એમ સામાન્ય રીતે સૂચવેલું છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે ગ્રંથકાર ઉદાહરણો આપી તે બધું કેવી કેવી રીતે ચિંતવવું એ દર્શાવતાં પ્રથમ રાગના વિષય તરીકે બાળ્મીતી બે બાબતો લઈ તે વિશે કહે છે—(૬૭-૬૮). ત્યાર બાદ દ્વેષના અને પછી મોહના વિષયને લઈ તે બાબત પણ ચર્ચે છે.

આપણો સર્વસામાન્ય અનુભવ એ છે કે પ્રાણીમાત્ર, વિશેષ કરી મનુષ્ય, કામસંજ્ઞા અને પરિગ્રહસંજ્ઞાથી મૂર્છિત બને છે. આ બે સંજ્ઞાઓ વારસાગત રીતે એટલી બધી પ્રબળપણે કામ કરતી હોય છે કે તેના વેગમાં માણસ જે વસ્તુમાં રાગી કે અનુ-રક્ત બન્યો હોય તેનું ખરું સ્વરૂપ, તેના પરિણામો અને અંતે ભોગવવાના વિપાકો એ બધું ભૂલી જાય છે. તેથી જે વસ્તુમાં કામ-સંજ્ઞા અને અર્થ-સંજ્ઞા ઉદ્ભવે છે તે જ વસ્તુ દાખલા તરીકે લઈ ગ્રંથકાર તે બાબતમાં કેમ ચિંતવવું એ એક પદાર્થપાકરૂપે સાધક સમક્ષ રજૂ કરે છે,

ગ્રંથકાર કહે છે કે યોગમાર્ગના ઉમેદવાર પુરુષ હોય ને તેનું મન પૂર્વસંસ્કારવશ યા પરિસ્થિતિવશ કામાકુળ બને અને સ્ત્રી કે તેના બીજા કોઈ પણ કામવૃત્તિના સાધન લાણી આકર્ષાય તો તે વખતે સાધકે આકર્ષણના એ વિષયની બાબતમાં સમખુદ્ધિથી - વિવેકખુદ્ધિથી ત્રણ બાબત ચિંતવવી : એક તો એ આકર્ષક વિષયનું સ્વરૂપ, બીજું તેનું પરિણામ અને ત્રીજું તેના વિપાકદોષ. સ્વરૂપનું ચિંતન કરતાં સાધક એમ ચિંતવે કે સુંદર લાગતું શરીર પણ છેવટે તો માત્ર કલમલગ - ઉદરમળ, માંસ, રક્ત આદિનું બનેલું છે. તે ગમે તેટલું નીરોગી અને તારુણ્યસંપન્ન હોય તો પણ તે ક્યારેક રોગગ્રસ્ત અને જરાજીર્ણ થવાનું. એ જ રીતે તે રાગવર્ધક છતાં છેવટે અસ્થિર રાગમાં પરિણમે છે. શરીરમાં

આસક્ત અનેલ વ્યક્તિ જ્યારે તેની પાછળ ખુવાર થાય છે ત્યારે તેને વર્તમાન જન્મમાં અનેક કટુ વિપાકો ભોગવવા પડે છે; એટલું જ નહિ, પણ જન્માંતરમાંય ભોગવવા પડે છે.

સાધક ધન આદિ પરિગ્રહ લાણી લલચાય ત્યારે ચિંતવે કે પરિગ્રહનું સ્વરૂપ ઉપાર્જન, રક્ષણ વગેરેમાં આવી પડતાં સેંકડો સંકટોથી સંકુલ હોય છે; તેનું પર્યાવસાન છેવટે નાશમાં જ છે અને તેમાં સેવેલી આસક્તિના પ્રમાણમાં તે દુર્ગતિનું પણ નિમિત્ત બને છે.

જ્યારે સાધકના મનમાં કોઈના પ્રત્યે એક અથવા બીજે કારણે દ્વેષ કે અપ્રીતિ ઊપજે ત્યારે તે અપ્રીતિના વિષયને લગતાં સ્વરૂપ આદિને ચિંતવે. કેટલીક વાર અપ્રીતિ કે દ્વેષ કોઈ જીવ પ્રત્યે આવિર્ભાવ પામે છે તો કેટલીક વાર જડ વસ્તુ પ્રત્યે પણ તે પ્રગટે છે. ગમે તે વસ્તુમાં દ્વેષ અનુભવાતો હોય તોય સાધકે ચિંતવવું કે છેવટે તે વસ્તુ પોતાથી ભિન્ન છે, તેની સાથે પોતાને કોઈ કાયમી લેવાદેવા નથી. જેના પ્રત્યે દ્વેષ થતો હોય તે વસ્તુ અંતે તો અસ્થિર જ છે. એવી અસ્થિર વસ્તુ પ્રત્યે દ્વેષ કેળવવો તે અસ્થાને છે. દ્વેષનો સંસ્કાર ચિત્તમાં પોષાતો રહે તો છેવટે આ જન્મની પેઠે જન્માંતરમાં પણ એ કટુક વિપાકનું કારણ બને જ છે.

વ્યવહારની ચાલુ ભાષામાં મોહનો અર્થ આસક્તિ કે રાગ ક્ષેવાય છે, પણ શાસ્ત્રીય વ્યવહારમાં રાગ જુદો ગણાવાતો હોઈ મોહનો અર્થ અજ્ઞાન, સંશય કે ભ્રમરૂપે ક્ષેવાય છે. જ્યારે સાધકના મનમાં જડ કે ચેતન કોઈ પણ ચિંત્ય વસ્તુના સ્વરૂપ વિશે મોહ ઉદય પામે અર્થાત્ તેને ખરું સ્વરૂપ જાણવામાં મૂંઝવણ થાય ત્યારે તેણે વસ્તુમાત્રનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય-યુક્ત છે એમ અનુભવ અને યુક્તિ—તર્ક કે અનુમાનથી યથાર્થપણે ચિંતવવું. સ્વાનુભવ અને યુક્તિ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ ન હોય

ત્યારે જ તે સંવાદી બને છે અને વસ્તુના સ્વરૂપનિર્ણયમાં ઉપ-
યોગી થાય છે. તેથી ગ્રંથકારે બન્નેને સાથે સાંકળી દર્શાવ્યું છે કે
અભાવ એ કદી ભાવ થતો નથી; અર્થાત્ જ વસ્તુ મૂળમાં જ કોઈ
રૂપે ન હોય તે સર્વથા નવી થતી નથી એવો આપણા જેમ રોજનો
અનુભવ છે, તેમ યુક્તિ પણ તેનું સમર્થન કરે છે. જે સર્વથા
શૂન્યમાંથી તદ્દન નવવસ્તુનું નિર્માણ માનવામાં આવે તો કદી નહિ
કલ્પાયેલી એવી અનેક મૌલિક નવી વસ્તુઓ પણ સર્જાય, પણ
એવું બનતું નથી. એ જ રીતે જ વસ્તુ સ્વયંસિદ્ધ હોઈ મૂળથી
જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેનો સર્વથા અભાવ, લોપ કે નાશ થતો
નથી, કેમકે સ્વતઃસિદ્ધ વસ્તુનો કોઈ ને કોઈ રૂપે અસ્તિત્વ
ધરાવવાનો સ્વભાવ જ છે. વસ્તુતત્ત્વનું આવું સ્વરૂપ હોવાથી તેનું
કોઈ ને કોઈ રૂપે સાતત્ય—અનુવર્તન અને કોઈ ને કોઈ રૂપે
નિવૃત્ત—પરિવર્તન ચાલુ રહે છે, તેથી જડ-ચેતન વસ્તુમાત્રનું
સામાન્ય સ્વરૂપ ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રૌવ્યયુક્ત એવું ફલિત થાય છે.
જગતમાં કોઈ વસ્તુ એવી અનુભવાતી નથી જે સર્વથા
વિકારરહિત યા પરિવર્તનશૂન્ય યા કૂટસ્થનિત્ય હોય.

ગાથા ૬૦ માં સૂચવ્યું છે કે ચિંતન શાસ્ત્રાનુસાર કરવું અને
તે પણ એકાન્ત સ્થાનમાં અને વળી યથાવત્ ઉપયોગપૂર્વક. ચિંતન
કે ભાવના માટેના આ ત્રણે મર્યાદાપાલનના લાભો અનુક્રમે ગાથા
૭૪ થી ૭૬ સુધીમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. શાસ્ત્રને અવલંબી
વસ્તુસ્વરૂપના ચિંતનનો પ્રારંભ કરવામાં આવે તો તેથી અવશ્ય
તત્ત્વબોધ—સત્યનું ભાન થાય; એટલું જ નહિ, પણ તત્ત્વબોધ
થતાં તે તત્ત્વના પ્રરૂપક અને પારમાર્થિક ગુણોના ધારક એવા
પુરુષ પ્રત્યે બહુમાન યા હાર્દિક આદર પ્રગટે ને પરિણામે અશ્રદ્ધા
અને અજ્ઞાનમૂલક કર્મવાસનાનો ક્ષય પણ અવશ્ય થાય.

જ્યારે વિવિક્ત કે વિજનસ્થાનમાં બેસી ધ્યાન—ચિંતન
કરવામાં આવે ત્યારે મોટે ભાગે તેમાં વ્યાઘાત કે વિક્ષેપ નથી

પડતો; એટલું જ નહિ, પણ યોગના પ્રાથમિક અભ્યાસીઓને તેવા સ્થાનમાં બેસી અભ્યાસ કરતાં યોગભૂમિકાઓ ઉપર સારો એવો કાબૂ પણ આવતો જાય છે.

‘ઉપયોગ’ શબ્દનો ભાવ તો તે તે વિષયમાં મનની જાગૃતિ સેવવી એ જ છે. તે એની વ્યુત્પત્તિમાંથી કેવી રીતે ફલિત થાય છે એ દર્શાવતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે ‘ઉપયોગ’ પદમાં બે અંશ છે— ‘ઉપ’ અને ‘યોગ’. ‘યોગ’નો અર્થ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યો છે, ‘ઉપ’નો અર્થ સમીપ છે. તેથી ‘ઉપયોગ’ શબ્દનો સળંગ અર્થ એ થયો કે ‘યોગનું સામીપ્ય’. એનો જ વિશેષ ફલિતાર્થ એ થયો કે માનસિક, વાચિક, કાયિક એવા બધા જ જીવનવ્યવહારોમાં યોગની દૃષ્ટિએ જે જે કર્તવ્યનું વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય તે બધાં જ કર્તવ્યોમાં અસ્ખલિતપણે પ્રવર્તવું.

પહેલાં સાધનના પ્રકાર લેખે બે જાતની ભાવના અર્થાત્ ચિંતનનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. એમાંથી બીજી ભાવનાનું વર્ણન કર્યા પહેલાં પહેલી ભાવનાના ઉપસંહારરૂપે તેનું ફળ દર્શાવતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે ગાથા ૬૦ થી ૭૬ સુધીમાં જે રીતે ભાવના કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે રીતે અભ્યાસ કરવાથી તત્ત્વનું સ્વરૂપ અંતરમાં ભિતરે છે ને એથી ચિત્તમાં એવી સ્થિતિ પ્રગટે છે જે પરિણામે પરમાર્થલક્ષી અને મુક્તિપ્રદ નીવડે છે.

ચિંતનનો બીજો પ્રકાર

અહવા ઓહેણં ચિય મણિયવિહાણાઓ ચેવ ભાવેજ્જા ।

સત્તાહણસુ મિત્તાહણ ગુણે પરમસંવિગ્ગો ॥ ૭૮ ॥

સત્તેસુ તાવ મેત્તિં તહા પમોયં ગુણાહિણસું તિ ।

કરુણામજ્જતથત્તે કિલિસ્સમાણાવિણીણસુ ॥ ૭૯ ॥

ણસો ચેવેત્થ કમો ડચિયપવિત્તીણ વન્નિઓ સાહૂ ।

હરહાડસમંજસત્તં તહા તહાડઠાણવિણિઓગા ॥ ૮૦ ॥

અર્થ—અથવા શાસ્ત્રાકૃત વિધાનો પ્રમાણે જ સામાન્ય-પણે પરમસંવિગ્ન વ્યક્તિએ સત્ત્વ આદિમાં મૈત્રી વગેરે ગુણોની ભાવના કરવી. (૭૮)

પ્રથમ તો પ્રાણીમાત્રમાં મૈત્રી, અધિક ગુણવાળામાં પ્રમોદ-પ્રસન્નતા, દુઃખી પ્રત્યે કરુણા અને અવિનીત-અસાધ્ય પ્રત્યે માધ્યસ્થ્ય સેવવાં. (૭૯)

ઉચિત પ્રવૃત્તિનો ઉપર વર્ણવેલ આ ક્રમ યોગ્ય જ છે; અન્યથા, એટલે કે યોગ્ય વિષયમાં ભાવનાનો વિનિયોગ ન કરતાં ઊલટી રીતે ક્રમ લેવામાં આવે તો, તેમાં સુમેળ રહેતો નથી. (૮૦)

સમજૂતી—આધ્યાત્મિક સાધકે ખીજા પ્રકારની ભાવનામાં ઉત્કટ મુમુક્ષુપણે સત્ત્વ આદિમાં મૈત્રી આદિ ગુણોનું પુનઃ પુનઃ પરિશીલન કરવું એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે. તે કેવી રીતે કરવું તે દર્શાવતાં ગ્રંથકાર યોગાનુભવીઓની સૂચનાને અનુસરી ભાવનાઓના વિષયો અને તેમાં ભાવનીય ગુણોનો ફેડ પાડતાં કહે છે કે પ્રાણીમાત્રમાં મિત્રતાની ભાવના કરી મૈત્રી ગુણ કેળવવો, પોતાના કરતાં ગુણમાં જે શ્રેષ્ઠ કે ચડિયાતો હોય તેના પ્રત્યે પ્રસન્નતા કેળવી પ્રમોદ ગુણ સિદ્ધ કરવો, કલેશ કે દુઃખ પામતા પ્રાણીવર્ગનું દુઃખ દૂર કરવાની વૃત્તિ કેળવી કરુણા ગુણ સાધવો અને જેને કોઈ પણ રીતે વિનયન કે સુસંસ્કાર આપી ન શકાતો હોય એવા અવિનીત કે જડવર્ગ પ્રત્યે તટસ્થતા—સમજણ-પૂર્વક ઉપેક્ષા કેળવી મધ્યસ્થતા ગુણ પોષવો.

જીવન જીવતાં સાધકે પ્રવૃત્તિ તો કરવાની રહે જ છે, પણ તે પ્રવૃત્તિ ઉચિતપણે કરાય તો જ સાધકતા ટકે અને વિકસે. તેથી પ્રવૃત્તિની ઉચિતતાની કસોટી લેખે એ જાણવું જરૂરી છે કે સમસ્ત જીવવર્ગ પ્રત્યે કેવા દૃષ્ટિબિંદુથી સાધક વર્તે તો એનો

ભિક્ષા એ વ્રણલેપ જેવી છે. એનું ઔચિત્ય અહીં યોગમાર્ગમાં ધર્મની દૃષ્ટિએ વિચારવું જોઈએ, નહિ તો યોગ દોષમાં જ પરિણમે. (૮૨)

સમજૂતી—ગાથા ૮૦ સુધીમાં જે વર્ણન આવ્યું છે તેને મુખ્યપણે બે ભાગમાં વહેંચી શકાય : એક ભાગ યોગીને પોતાની સાધનામાં અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક એવા તત્ત્વજ્ઞાનને લગતો છે, જ્યારે બીજો ભાગ એ તત્ત્વજ્ઞાનને જીવનમાં ઉતારવાના ક્રમ અને પદ્ધતિને લગતો છે. સાધક યોગી એક દેહધારી અન્ય માનવ જેવો માનવ છે, તેથી તેને પણ દેહનું ધારણ-પોષણ કરવું પડે છે. એવા ધારણ-પોષણ વિના દૈહિક જીવન શક્ય નથી બનતું અને દૈહિક જીવન વિના આંતરિક જીવનશુદ્ધિની સાધના પણ થઈ નથી શકતી. તેથી યોગી માટે શરીરયાત્રા ચલાવવાના કેટલાક નિયમો એવા ઘડવામાં આવ્યા છે કે જેને લીધે તેની શરીરયાત્રા ચાલે અને આંતરિક જીવનશુદ્ધિની સાધનામાં બાધા ન પડે. આવા શયન, આસન, આહાર આદિને લગતા વિધિ-નિયમો જુદી જુદી પરંપરાઓમાં કાંઈક અંશે જુદા જુદા મળી આવે છે; છતાં એ બધી પરંપરાઓના આહાર-વિહાર-નિહારને લગતા વિધિ-નિયમોનો સૂર એક જ છે કે તે નિયમો જીવનશુદ્ધિની સાધનાને પોષક હોવા જોઈએ. અંથકાર જૈન પરંપરાને અનુસરી સાધકે જીવનયાત્રા કઈ રીતે ચલાવવી એનું દ્રઢમાં સૂચન કરે છે. ૩૮

૩૮. અંથકારે ભિક્ષાષ્ટક (અષ્ટક ૫) માં ભિક્ષાના સર્વસંપત્કરી, પૌરુષધ્વી અને વૃત્તિ એવા ત્રણ ભેદો કરી તેમાં ભિક્ષાના સર્વપ્રકારોનો સમાવેશ સૂચવ્યો છે. જેમાંથી પહેલો ભેદ યોગી માટે ઉપાદેય છે અને તેને ‘સર્વસંપત્કરી’ નામે ઓળખાવેલ છે. આચારાંગ, દશવૈકલિક આદિ આગમોમાં અને ઉત્તરકાલીન અન્ય અનેક નાના-મોટા ગ્રંથોમાં ભિક્ષાને લગતા દોષ-ગુણોનું વર્ણન મળે છે. આપનારે કયા દોષો ટાળી ભિક્ષા આપવી, લેનારે કયા દોષો ટાળી તે લેવી, શું લેવું, કઈ રીતે

તે કહે છે કે યોગીને માટે દેહયાત્રા ચલાવવાની સર્વસાધારણ પ્રથા તો એ છે કે તેણે શુષ્ક-નીરસ આહાર લેવો. જે આહાર શરીર, ઇન્દ્રિયો અને મનને વિકૃત ન કરે તેને નીરસ જાણવો. શુષ્કાહાર લેવાની સામાન્ય પ્રથા હોવા છતાં દરેક દેશ, દરેક કાળ અને દરેક સાધક વ્યાકત માટે એકસરખું ધોરણ ખાંધી ન શકાય. તેથી ગ્રંથકારે પોતે જ નિર્ણય પરંપરામાં ચાલ્યા આવતા આહાર આદિને લગતા બધા ઉત્સર્ગ-અપવાદરૂપ નિયમોનો અને સાધકના માનસનો વિચાર કરી દ્વંદ્વમાં ભિક્ષાને લગતી બે મહત્ત્વની સૂચનાઓ કરી છે. તેમાં પહેલી એ છે કે યોગીએ જે ભિક્ષા લેવી તેનું બાહ્યરૂપ ગમે તે હોય, છતાં મૂળે તે સર્વસંપત્કરી હોવી જોઈએ. સર્વસંપત્કરીનો ભાવ એ છે કે તે ભિક્ષા સાધકના વર્તમાન અને ભાવી બંને જીવનને શ્રેય લાણી લઈ જનાર હોય, અર્થાત્ તેના જીવનને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ઉર્ધ્વગામી બનાવનારી હોય. એ જ રીતે એ ભિક્ષા આપનાર અને લેનાર બંનેમાંથી કોઈમાં દોષ પોષનારી ન હોય, પણ બંનેને ગુણાવહ નીવડે તેવી હોય. બીજી સૂચના એ છે કે યોગીએ જે ભિક્ષા લેવી તે વ્રણલેપ જવી હોય. જેમ ગુમડાં કે ફેલ્લોને મટાડવા માટે લેપ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે લેપ ગમે તેટલો કામતી, સુગંધી કે દેખાવમાં સુંદર હોય તોય કાંઈ વ્રણ ઉપર તેનો અનાવશ્યક લપેટો કરાતો નથી, માત્ર વ્રણશમન માટે આવશ્યક હોય તેટલો જ લેપ લગાડાય છે. તે જ રીતે ક્ષુધા, પિપાસા અને બીજી શરીરને લગતી જરૂરિયાતો એ એક વ્રણ જવી છે. તેનું શમન ભિક્ષા દ્વારા કરવું; એટલે કે તે ભિક્ષા ક્ષુધા-પિપાસા જવી અનિવાર્ય શારીરિક જરૂરિયાતો નિવારવા પૂરતી જ લેવાની હોય, સ્વાદ કે ભોગની દૃષ્ટિએ

લેવું, ક્યારે લેવું, કેટલું લેવું વગેરે અનેક પ્રશ્નોનો વિસ્તૃત ખુલાસો જૈન ગ્રંથોમાં છે. તે બધાનો સાર ગ્રંથકારે ભિક્ષાષ્ટકમાં આપતાં માત્ર સર્વસંપત્કરી ભિક્ષાને જ ઉપાદેશ લેખી છે. એ જ ભિક્ષા વ્રણલેપકરૂપ કહેવાય.

તે ક્ષેવાની ન હોય. આ રીતે યોગચર્યામાં સિક્ષાનું ઔચિત્ય ધર્મની દૃષ્ટિએ અવશ્ય વિચારવું ઘટે. જે સિક્ષા આંતરિક ધર્મની પોષક હોય તે જ ઉચિત. સિક્ષા ક્ષેવા અને વાપરવાની બાબતમાં ધર્મની અર્થાત્ યોગપુષ્ટિની કસોટી એ જ મુખ્ય છે. એ રીતે વર્તવામાં ન આવે તો યોગનું પરિણામ દોષપુષ્ટિમાં આવે.

યોગજન્ય લબ્ધિઓ અને તેનું કૃણ

જોગાણુભાવઓ ચિય પાયં ન ય સોહણસ્સ વિ ય લામો ।

લઢ્ઢીણ વિ સંપત્તી હમસ્સ જં વન્નિયા સમણ ॥ ૮૩ ॥

રયણાઈ લઢ્ઢીઓ અણિમાઈયાઓ તહ ચિત્તાઓ ।

આમોસહાઈયાઓ તહા તહા જોગવુઢ્ઢીણ ॥ ૮૪ ॥

ઈઈય એસ જુત્તો સમ્મં અસુહસ્સ સ્વગમો નેઓ ।

હયરસ્સ બંધગો તહ સુહેણમિય મોક્કસગામિ ત્તિ ॥ ૮૫ ॥

અર્થ—યોગીને યોગના પ્રભાવથી પાપ-અશુભ કર્મ તો નથી જ બંધાતું, ઊલટું શુભનો લાભ થાય છે; કારણ કે શાસ્ત્રમાં પણ લબ્ધિઓની પ્રાપ્તિ વર્ણવેલી છે. (૮૩)

જેમ જેમ યોગવૃદ્ધિ થાય તેમ તેમ અનેક પ્રકારની રત્ન આદિ, અણિમા આદિ અને આમૌષાધ આદિ લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. (૮૪)

યોગ્ય રીતે આ બધી લબ્ધિઓથી યુક્ત હોય તે જીવ અશુભ-પાપ કર્મનો ક્ષય કરનાર તેમજ શુભ—પુણ્ય કર્મનો ઉપાર્જન કરનાર બાણવો. એ રીતે પુણ્ય દ્વારા તે મોક્ષગામી પણ બને છે. (૮૫)

સમજૂતી—સાધક યોગમાર્ગમાં જેમ જેમ આગળ વધતો જાય તેમ તેમ તેના આંતરિક અને બાહ્ય જીવનમાં કેટલીક

સિદ્ધિઓ અનાયાસે પ્રગટે છે. એ સિદ્ધિઓ વિભૂતિ, અભિજ્ઞા કે લઘ્વિધને નામે જાણીતી છે. તેનું સૂચન ત્ર્યંબકાર ત્રણ ગાથામાં કરે છે. તે કહે છે કે યોગના પ્રભાવે જીવનમાં પાપ અર્થાત્ દોષ પ્રવેશતા નથી; એટલું જ નહિ, પણ સદ્ગુણોનો લાભ પણ થાય છે. આ તો જીવનની આંતરિક સિદ્ધિ થઈ. તે ઉપરાંત અનેક પ્રકારની બાહ્ય સિદ્ધિઓ પણ સાંપડે છે. પતંજલિએ અસ્તેયવ્રતની સ્થિરતાથી પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધિ સર્વરત્નોપસ્થાનરૂપે (૨. ૩૭) વર્ણવી છે, તેમજ વિશિષ્ટ ભૂમિકામાં પ્રાપ્ત થતી અણિમા આદિ અનેક સિદ્ધિઓ અને વિભૂતિઓ પણ દર્શાવી છે. જન પરંપરામાં આમોસહિ આદિ ૨૮ લઘ્વિધોનું વિસ્તૃત વર્ણન મળે છે. બૌદ્ધ પરંપરામાં પણ અભિજ્ઞા તરીકે એવી સિદ્ધિઓ વર્ણવાયેલી છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ ૩.)

યોગવૃદ્ધિ સાથે જ વધતી જતી સિદ્ધિઓ ને લઘ્વિધોથી યુક્ત યોગી અપ્રમત્તપણે વર્તે ત્યારે જ તે પૂર્વસંચિત અશુભ કર્મને ખપાવે છે ને નવાં કર્મ બાંધે તોય તે મુખ્યપણે શુભ કર્મને બાંધે છે. શુભ કર્મ પણ એવાં કે જેના વડે તે ક્રમે ક્રમે વિકાસ સાધતાં અંતે સર્વકર્મક્ષયરૂપ મોક્ષ પામે છે.

આ સ્થળે અશુભ, શુભ અને શુદ્ધ ઉપયોગ વિશે કંઈક સ્પષ્ટીકરણ કરવું જરૂરી છે, જેથી અશુભ કે શુભ કર્મના બંધનો ક્રમ અને ઉભયવિધ કર્મની નિર્જરોનો ક્રમ શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ કંઈક સમજાય. જૈન પરંપરામાં અશુભ, ઉપયોગનું સ્પષ્ટીકરણ શુભ ને શુદ્ધ એ ત્રણે વિશેષણો જેમ ઉપયોગ સાથે આવે છે તેમ અધ્યવસાય અને પરિણામ સાથે પણ આવે છે; જેમકે, શુભાશુભ ઉપયોગ અને શુદ્ધ ઉપયોગ, શુભાશુભ અધ્યવસાય ને શુદ્ધ અધ્યવસાય તેમજ શુભાશુભ પરિણામ અને શુદ્ધ પરિણામ. તેથી સામાન્ય રીતે એમ સમજી લેવું કે ઉપયોગ અને અધ્યવસાય એ બન્ને પર્યાય છે. મૂળે ઉપયોગ

યા અધ્યવસાય બે પ્રકારના છે : એક અશુદ્ધ ને બીજો શુદ્ધ. જે રાગ, દ્રેષ અને મોહની મલિન છાયાથી અનુરંજિત યા વિકૃત હોય તે અશુદ્ધ ઉપયોગ. તેથી ઊલટું, જેમાં એવી છાયા યા વિકારનો સ્પર્શ પણ ન હોય તે શુદ્ધ ઉપયોગ. રાગ, દ્રેષ, મોહની એવી છાયાજન્ય વિકૃતિથી સર્વથા મુક્તિ ન થાય ત્યાંસુધીનો ઉપયોગ કષાયના તારતમ્ય પ્રમાણે કેટલેક અંશે શુદ્ધ તો કેટલેક અંશે અશુદ્ધ પણ હોવાનો. જ્યારે કાષાયિક બળ—સંકલેશનું બળ વધારે હોય ત્યારે શુદ્ધિની માત્રા ઓછી અને અશુદ્ધિની માત્રા વધારે હોવાની. તેથી ઊલટું, સંકલેશનું બળ જેમ જેમ ઘટે તેમ તેમ શુદ્ધિની માત્રા વધે અને અશુદ્ધિની માત્રા ઘટે. આ રીતે એક જ ઉપયોગમાં એક જ વખતે તારતમ્યથી શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ બન્ને અંશો હોય જ છે. સંસારી જીવનો કોઈ પણ ઉપયોગ એવો નહિ હોવાનો કે જે સર્વથા અશુદ્ધ જ હોય યા સંપૂર્ણ શુદ્ધ જ હોય. આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમનો પાયો જ એ છે કે અધ્યવસાયની અશુદ્ધિ ઘટતી જાય અને શુદ્ધિ વધતી જાય, એટલે કે સંકલેશનું બળ ઉત્તરોત્તર ઓછું થતું જાય યા ક્ષય પામતું જાય.

સંકલેશવાળા અધ્યવસાય સંકલેશના પ્રમાણમાં અશુદ્ધ કહેવાય છે એ ખરું, પણ એ અશુદ્ધિમાંય તારતમ્ય હોય છે. સંકલેશ કે કષાયનું બળ વિદ્યમાન ને ઠિયાશીલ હોય ત્યારે પણ તેનો વેગ સદા એકસરખો નથી હોતો. ક્યારેક તે વેગ તીવ્ર હોય છે તો ક્યારેક મંદ. જ્યારે તીવ્રતા વિશેષ હોય ત્યારે તે અશુદ્ધોપયોગ અશુભ-ઉપયોગ તરીકે વ્યવહારાય છે, જ્યારે તે વેગ મંદ પડે ત્યારે તે અશુદ્ધોપયોગ શુભ-ઉપયોગ તરીકે વ્યવહારાય છે. સંકલેશને કઈ કક્ષા લગી તીવ્ર માનવો અને ક્યારથી મંદ માનવો એનું વિશ્લેષણ આધ્યાત્મિક પુરુષોએ માત્ર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કરેલું છે. તેઓની તીવ્રતા-મંદતા-બળવાની કસોટી એ છે કે જ્યારે જીવમાં ભોગરસ ઉત્કટ હોય અને ભોગમુક્તિ પ્રત્યે

અણુગમો જ હોય ત્યારે સમજવું કે સંકલેશબળ તીવ્ર છે. તેથી કોલદ્વં, જ્યારે ભોગમુક્તિ પ્રત્યે દ્વેષ કે અણુગમો ન રહે અને તે પ્રત્યે રુચિ જન્મે ત્યારે એ બળ મંદ પડ્યું છે એમ સમજવું. આ તો સંકલેશબળ મંદ પડવાના પ્રારંભની એક સામાન્ય કસોટી થઈ, પરંતુ જ્યાંલગી ઉપયોગ અશુદ્ધરૂપે પ્રવર્તમાન હોય ત્યાંલગી એમાં શુભતાની—કષાયમાંધની માત્રા વિશેષ હોય તોય અશુભતાનો છેક અભાવ નથી જ હોતો. એટલે અશુભત્વ અને શુભત્વ બન્ને સાપેક્ષ હોઈ તે અશુદ્ધોપયોગમાં જ તારતમ્યથી રહે છે એમ સમજવું જોઈએ. ઉપયોગ વિશેની આટલી સ્પષ્ટતા પછી તેને આધારે બંધાતા શુભાશુભ કર્મોનો તેમજ ક્ષય પામતા કર્મોનો ક્રમ સંક્લેષમાં જાણવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

સંકલેશની તીવ્રતાને ક્ષીધે અધ્યવસાય અશુભ હોય ત્યારે અશુભ કર્મોનો બંધ યા તો અશુભ સંસ્કારનું નિર્માણ થાય છે એ ખરું, છતાં તે વખતેય અદ્ય પ્રમાણમાં શુભ કર્મોનો બંધ થાય જ છે. એ જ રીતે સંકલેશનું બળ ઘટતાં જ્યારે સંકલેશની મંદતાને ક્ષીધે ઉપયોગ શુભ બને છે ત્યારે શુભ કર્મોનો બંધ વિશેષ પ્રમાણમાં હોવા છતાં અશુભ કર્મોનો અદ્યપાંશે પણ બંધ હોય જ છે. જેટલા પ્રમાણમાં કષાય અને સંકલેશજન્ય*વિકૃતિથી મુક્ત થઈ અધ્યવસાય શુદ્ધિ પામતો જાય છે તેટલા પ્રમાણમાં જીવનો ઇતર જીવો સાથે આત્મૌપમ્યભાવ વધારે સ્પષ્ટ થતો જાય છે અને તે જીવનમાં ઊતરતો પણ જાય છે. તેમ છતાં ઉપયોગમાં કે પરિણામોમાં રહી ગયેલી સંકલેશજન્ય અશુદ્ધિને ક્ષીધે તે જીવ કોઈ ને કોઈ પ્રકારના શુભાશુભ કર્મનું નિર્માણ પણ કરતો રહે છે. ઉત્ક્રાન્તિગામી જીવનું આ સામાન્ય સ્વરૂપ થયું. પણ તેવા ઉત્ક્રાન્તિમાર્ગે પ્રવર્તતા જીવોમાંથી જેઓ સંયમની વિશિષ્ટ ભૂમિકામાં પહોંચ્યા હોય આ જેઓએ અહિંસા, સત્ય આદિ યમોને યથાર્થપણે જીવનમાં ઉતાર્યા હોય તેઓમાં એ વિશિષ્ટ સંયમના પરિણામ—

રૂપે કેટલીક સિદ્ધિઓ આવિર્ભાવ પામે છે. જ્યારે તેવા મુક્તિગામી સાધક જીવો પ્રાપ્ત થયેલ સિદ્ધિઓમાં પણ અનાસક્ત રહે છે અને તેવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયાનો તેમનામાં લેશ પણ ગર્વ નથી હોતો. ત્યારે તે એવી સિદ્ધિઓના પાશમાં ન ફસાતાં વિશેષ ઉત્ક્રાન્તિ કરે છે. આવી જ ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમને દર્શાવવા ગ્રંથકારે ગાથા ૮૫ માં કહ્યું છે કે લગ્નિય કે સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત થયેલ જીવ પ્રથમ તો અશુભ કર્મનો ક્ષય કરે છે અને પછી શુભ કર્મનો ખર્ચ કરે છે, તેમજ મોક્ષ પણ પામે છે. તેમના આ કથનનો સાર એ છે કે સંયમ, ધ્યાન અને અહિંસા જેવા સદ્ગુણોની પુષ્ટિથી પ્રગટ થયેલ વિમૂત્તિઓમાં ન દોહાનાર સાધક અધ્યવસાયની શુદ્ધિના ખર્ચે પૂર્વખંડ અશુભ કર્મનો કાં તો ઉપશમ કરે છે અને કાં તો ક્ષય કરે છે. સાથે જ તે મંદ સંકલેશના અસ્તિત્વને કારણે અશુદ્ધ છતાં શુભ એવા ઉપયોગને લીધે શુભ કર્મ પણ ખાંધે છે. પરંતુ એવા ઉત્ક્રાન્તિગામી જીવનો પરિણામ ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે સંકલેશથી મુક્તિ અનુભવતો હોવાથી તે છેવટે શુભ કર્મથી પ્રાપ્ત થતાં સાધનોના મોક્ષની દિશામાં જ ઉપયોગ કરે છે અને અનુક્રમે સંકલેશથી સર્વથા મુક્ત થઈ પૂર્ણ શુદ્ધ અધ્યવસાયનો સ્વામી બને છે.

કાયિક આચાર કરતાં માનસિક ભાવનું ચડિયાતાપણું

કાયકિરિયાએ દોસા સ્વવિયા મંડુકચુન્નતુલ્લ ત્તિ ।

તે ચેવ ભાવણાએ નેયા તચ્છારસરિસ ત્તિ ॥ ૮૬ ॥

એવં પુત્રં પિ દુહા મિમ્મયકળગકલસોવમં મળિયં ।

અન્નેહિ વિ રૂહ મગ્ગે નામવિવજ્જાસમેણ ॥ ૮૭ ॥

તદ્ કાયપાયણો ન પુણ ચિત્તમહિગિચ્ચ બોહિસત્ત ત્તિ ।

હોતિ તદ્ ભાવણાઓ આસયજોગેણ સુદ્ધાઓ ॥ ૮૮ ॥

एमाइ जहोचियभावणाविसेसाओ जुज्जए सव्वं ।

मुक्कामिणिवेसं खलु निरुवियव्वं सबुद्धीए ॥ ८९ ॥

અર્થ—કાચિક ક્રિયા દ્વારા ક્ષીણ કરાયેલ દોષો દેડકાના યુર્ણ સમાન સમજવા અને તે જ દોષો જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ લાવનાથી (અધ્યવસાયના બળે) ક્ષીણ થયા હોય ત્યારે તે દેડકાના ક્ષાર - ભરમ સમાન સમજવા. (૮૯)

એ જ રીતે અન્ય (બૌદ્ધ) શાસ્ત્રાકારોએ પણ આ યોગમાર્ગમાં નામમાત્રના લેદથી પુણ્યને માટી ને સુવર્ણના કળશની ઉપમાથી બે પ્રકારે વર્ણવ્યું છે. (૮૭)

બોધિસત્ત્વ એ કાયપાતી હોય, પણ ચિત્તપાતી નથી હોતો, કારણ કે તે પ્રકારના આશયને લીધે એની લાવનાઓ શુદ્ધ હોય છે. (૮૮)

ઉપર કહેલ આ બધું યથોચિત લાવનાની વિશેષતાને લીધે ઘટે છે. આ બાબતનું અભ્યાસીએ પોતાની બુદ્ધિથી અભિનિવેશ - કદાચહ છોડી નિરૂપણ કરવું. (૮૯)

સમજૂતી—શુભકર્મ યા પુણ્યકર્મને બાંધનાર સાધક જ્યારે તેવા કર્મથી પ્રાપ્ત થનાર સાધનોના ઉપયોગ મોક્ષની સિદ્ધિ અર્થે કરે છે ત્યારે તે સાધક મોક્ષગામી કહેવાય. આ વસ્તુ ગાથા ૮૫ માં અંશકરે સૂચવી છે. પરંતુ મોક્ષગામી સાધકમાં બધા જ એકસરખી યોગ્યતાવાળા કે એક જ ભૂમિકાવાળા નથી હોતા. કેટલાક સાધકો મોક્ષલક્ષી હોવા છતાં સ્થૂળ આચારમાં વધારે રસ લેનાર હોય છે, જ્યારે કેટલાક સૂક્ષ્મ આચારમાં. સ્થૂળ આચાર કે સ્થૂળ ક્રિયા અને સૂક્ષ્મ આચાર કે સૂક્ષ્મ ક્રિયા એ બંને વચ્ચે પરિણામની દૃષ્ટિએ શો તફાવત છે તે અંશકરે ગાથા

૮૬ માં દાર્શનિકોમાં પ્રસિદ્ધ એવા મંડૂકચૂર્ણ અને મંડૂકલસ્મના દષ્ટાન્તથી દર્શાવેલ છે. એ સાથે જ તેમણે ગાથા ૮૭ ને ૮૮ માં બૌદ્ધ ગ્રંથોને આધારે બૌદ્ધ પરિભાષામાં જ તે જ બાબતનું બૌદ્ધ મન્તવ્ય દર્શાવી પોતે પ્રતિપાદેલ જૈન મન્તવ્ય સાથે સરખામણી કરી જૈન પરંપરાના મન્તવ્યનું સમર્થન પણ કર્યું છે, અને ભિન્ન ભિન્ન પરિભાષાઓમાં વિચાર કરતી દાર્શનિક પરંપરાઓમાં એક જ વસ્તુ કેવી કેવી રીતે વર્ણવાયેલી હોય છે તે જાણવા અને શોધવાનો માર્ગ પણ સૂચવ્યો છે. ૮૯ માં ગાથામાં તો માત્ર ઉપસંહાર છે અને સાધકને અભિનિવેશમુક્ત થઈ બધું જ સ્વતંત્ર ખુદ્ધિથી સમજવા-નિરૂપવાની સૂચના છે.

લક્ષ્યની સિદ્ધિ અર્થે સુવિચારિત અને સુનિશ્ચિત એવા વિવિધ ઉપાયોને યથાશક્તિ જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન તે આચાર યા ક્રિયા. આવા પ્રયત્ન જ્યારે મનોભાવ વિના દેખાદેખી યા રૂઢિવશ થાય છે ત્યારે તે કાયિક ક્રિયા યા શારીરિક આચાર બની રહે છે. એ જ આચાર સ્થૂળ છે. કાયિક ક્રિયામાં વાચિક આચાર આવી જ બળ્ય છે. સમજણ, વિવેક અને બહુમાનગર્ભિત જ મનોભાવ તે માનસિક ક્રિયા યા ભાવના છે, અને એ જ સૂક્ષ્મ આચાર છે. એવા પણ સાધકો હોય છે કે જે કાયિક ક્રિયામાત્રમાં રસ ધરાવતા હોય. ખીજા એવા પણ હોય છે કે જે મુખ્યપણે મનોભાવ યા ભાવનામાં વિશેષ રત હોય. કોઈ કોઈ સાધક એવા પણ સંભવે છે જેને કાયિક ક્રિયા અને મનોભાવ બંનેમાં સંવાદી રસ હોય છે. એને જૈન પરંપરા દ્રવ્ય અને ભાવ આચારના સમન્વયરૂપે ઓળખાવે છે.

માત્ર કાયિક ક્રિયા દ્વારા સાધના કરતાં પરિણામ શું આવે, અને ભાવના સહ સાધના કરતાં પરિણામ શું આવે ?—એનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં ગ્રંથકારે યોગીઓ યા દાર્શનિકોમાં પ્રસિદ્ધ એવા મંડૂકના દષ્ટાન્તનો ઉપયોગ કર્યો છે. દેડકાનું શરીર ખંડ ખંડ થઈ

ચૂર્ણરૂપે માટીમાં મળી જાય છે, પણ અભિનવ વૃદ્ધિની ધારા પડતાં જ એકાએક માટીમાંથી તે શરીરના અંશો સજીવ દેડકારૂપે દેખા દે છે, જે વર્ષાભૂ કહેવાય છે.^{૩૯} આથી ઊલટું, જે દેડકાનું શરીર ખળી રાખ થઈ ગયું હોય તે ગમે તેવી વર્ષા છતાં ફરી સજીવન નથી થતું. તે જ પ્રમાણે રાગ, દ્રેષ, મોહ જેવા દોષો યા વિકારોની ખાખતમાં પણ બને છે. આ વિકારો આધ્યાત્મિક—આત્મેગત—મનોગત છે. કાયિક કે વાચિક, તપ કે જપ જેવા બાહ્ય આચારોનું અવલંબન સાધક કરે છે ત્યારે તેના આચારોમાં શરીર અને વાણી રોકાયેલાં રહેતાં હોઈ પેલા વિકારોને શરીર કે વાણી દ્વારા આવિર્ભાવ પામવાનો અવસર નથી મળતો યા ઓછો મળે છે. આ રીતે કાયિક આચારની ચિરસાધના કરતાં તે દોષો શમે ખરા, પણ નિર્મૂળ ન થાય.^{૪૦} એ દોષોનાં ખીજ કાયમ હોવાથી સહેજ નિમિત્ત યા છિદ્ર મળતાં તે ઊગી આવે—આવિર્ભાવ પામે, પણ સાધક ભાવનાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરતો હોય તો એના કલેશદોષનાં ખીજો મૂળમાંથી જ નાશ પામે છે, ભાવનામાં સમજણ, વિવેક અને બહુમાનનું તત્ત્વ હોય છે જે શુદ્ધ ચેતનામાંથી ઉદ્ભવ પામે છે. તેથી એ જ ચેતનાને આવરતા દોષો એના વિરોધી સદ્ગુણોના

૩૯ તત્ત્વવૈશારદીમાં વાયસ્પતિ મિત્રે આ જ દાખલો ટાંક્યો છે; જેમકે—
વર્ષાપાય ઇવોદ્ભિજ્જમેદો મૃદ્ધાવમુપગતોડપિ પુનર્વર્ષાસુ પૂર્વરૂપ... (યો. સૂ.
૨-૧૭).

૪૦. જુઓ પાતંજલ યોગસૂત્ર—

તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ । ૨, ૧.

સમાધિભાવનાડર્થઃ કલેશતનૂકરણાર્થથ્થ ૨, ૨.

પાતંજલિએ આ બે સૂત્રોમાં ક્રિયાયોગ અને તેનું પરિણામ દર્શાવેલ છે. વ્યાસ એનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે ક્રિયાયોગથી કલેશો પાતળા પડે, પણ નિર્મૂળ ન થાય; એ માટે પ્રસંખ્યાન અર્થાત્ હચ્ચતર જ્ઞાનયોગ જોઈએ. આ. હરિભદ્રે આ જ વસ્તુ ગા. ૮૬ માં કહી છે.

પ્રભાવે મૂળમાંથી જ ક્ષીણ થાય છે. દ્વાષાની પુનરાવૃત્તિ અને અપુનરાવૃત્તિને જૈન ગ્રન્થોમાં અનુક્રમે ઉપશમ અને ક્ષય કહેલ છે. મોક્ષના ધ્યેયની દૃષ્ટિએ કાયિક અને ભાવનાત્મક માનસિક બંને આચારો સદ્વિધાન તરીકે લેખાય છે, પણ બંને વચ્ચે તફાવત એ છે કે પહેલા પ્રકારના આચારના સુસંસ્કારોમાં સાતત્ય રહેતું ન હોઈ વચ્ચે વચ્ચે છિન્ન-વિચ્છિન્નતા આવે છે, જ્યારે બીજા પ્રકારના ભાવનામય આચારોના પરિણામોમાં એકધારું સાતત્ય રહેતું હોઈ વચ્ચે ભંગ નથી પડતો. એ જ દૃષ્ટિથી બંને આચારો સદ્વિધાન હોવા છતાં પહેલાને તદ્વત્^{૪૧} અર્થાત્ પરંપરાથી મોક્ષહેતુ અને બીજાને અમૃતાનુષ્ઠાન અર્થાત્ સાક્ષાત્ મોક્ષહેતુ કહેલ છે. આ જ વસ્તુ બૌદ્ધ પરંપરામાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવાયેલી છે.

બૌદ્ધ ચિંતકો કહે છે કે કોઈ નિર્વાણસાધક એવું શુભ પુણ્ય ઉપાર્જન કરે છે કે જે માટીના ઘટ જેવું હોય છે, જ્યારે બીજા કોઈ સાધકને પુણ્ય ઉપાર્જન કરે છે તે સોનાના ઘડા જેવું હોય છે. માટી કે સોનાનો ઘડો એ તો ઘડો જ છે. એનો આકાર અને એની જલધારણ વગેરે અર્થક્રિયા એ સરખી ખરી, પણ જ્યારે એ આકાર તૂટે ત્યારે બંનેનું મૂલ્ય જુદું. માટીનો ઘટ ફૂટે ત્યારે ઠીકરાં ને માટી શેષ રહે જેનું મૂલ્ય એ મૂળ ઘડા જેટલું નથી રહેતું, ત્યારે સુવર્ણઘટ તૂટતાં ખાકી રહેલ સોનાનું મૂલ્ય પણ તે મૂળ ઘડા જેટલું જ રહે છે. બંને વચ્ચેના આ તફાવતના આધારે નિર્વાણ-લક્ષી અને એક જ જેવા માર્ગે ચાલતા સાધકોની આંતરિક યોગ્યતાના તારતમ્યને અનુસરી ઉત્પન્ન થયેલ પુણ્ય યા શુભ કર્મનું અંતર સમજાવવામાં આવ્યું છે. જે સાધક અંતરથી ઓછો શુદ્ધ હોય તે પુણ્ય-શુભ સંસ્કાર ઉપાર્જન કરે તોય તેનું મૂલ્ય માટીના ઘડા જેટલું અને જે આંતરિક શુદ્ધિમાં ચડિયાતો હોય તેના પુણ્યનું મૂલ્ય સુવર્ણઘટ જેટલું; એટલે કે, વિશેષ આંતરિક

શુદ્ધિવાળાનો બાહ્ય આચાર સુવર્ણઘટની પેઠે ખંડિત થાય તોય તેનું અસલી મૂલ્ય લગભગ તે જ કાયમ રહે છે. તેથી જ બૌદ્ધ ચિંતકોએ બીજા શબ્દોમાં આ વસ્તુ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે આંતરિક શુદ્ધિવાળો સાધક, જે બોધિસત્વ કહેવાય છે તે, પતન પામે તોય કાયપાતી હોય છે અર્થાત્ શારીરિક દોષો સેવે છે, પણ ચિત્તપાતી નથી હોતો, એટલે કે અંતરથી ચોખ્ખો જ રહે છે. સાર એ છે કે લક્ષ્યનો આંતરિક આશય ખરાબર અખંડ હોય તો ભાવના શુદ્ધ જ રહે છે. આ જ સ્થિતિ જૈન પરિભાષામાં અમૃતાનુષ્ઠાન છે.

ઉપસંહાર કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે મોક્ષલક્ષી આચારોની મુલવણીનું તારતમ્ય ભાવના કે આંતરિક ભાવોની શુદ્ધિના તારતમ્ય પર જ નિર્ભર છે. જે વિચારક તટસ્થપણું કેળવી વિચારશે તેને આ સમજવું સહેલું છે.

વિકાસગામી બે પ્રકારના સાધકોનું તારતમ્ય

एएण पगारेणं जायइ सामाइयस्स सुद्धि त्ति ।

तत्तो सुक्कज्झाणं कमेण तह केवलं चेव ॥ ९० ॥

वासीचंदणकप्पं तु एत्थ सिट्ठं अओ च्चिय बुहेहिं ।

आसयरयणं भणियं अओऽन्नहा ईसि दोसा वि ॥ ९१ ॥

जइ तब्भवेण जायइ जोगसमत्ती अजोगयाए तओ ।

जम्माइदोसरहिया होइ सदेगंतसिद्धि त्ति ॥ ९२ ॥

असमत्ती य उ चित्तेसु एत्थ ठाणेसु होइ उप्पाओ ।

तत्थ वि य^{૪૨} તયણુબંધો તસ્સ તહ્મભાસઓ ચેવ ॥ ૯૩ ॥

૪૨. પ્રતિમાં ‘તહ તત્થ વિ ય...એમ વંચાય છે, પણ માત્રા વધતી હોવાથી મૂળમાં ‘તહ’ વિનાનો પાઠ રાખ્યો છે.

જહ ચલુ દિવસઞ્મથં રાઈણ સુવિણયમ્મિ પેચ્છંતિ ।
 તહ ઇહ જમ્મઞ્મથં સેવંતિ ભવંતરે જીવા ॥ ૧૪ ॥
 તા સુદ્ધજોગમગ્ગોચ્ચિયમ્મિ ઠાણમ્મિ एत्થ વટ્ટેજ્ઞા ।
 ઇહપરલોગેસુ દઢં જીવિયમરણેસુ ય સમાણો ॥ ૧૫ ॥
 પરિસુદ્ધચિત્તરયણો ચણ્ણ દેહં તહંતકાલે વિ ।
 આસન્નમિણં નાહં અણસણવિહિણા વિસુદ્ધેણ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—આ પ્રકારે જ સામાયિક અર્થાત્ સમત્વની શુદ્ધિ પ્રગટે છે, તેથી શુદ્ધધ્યાન અને ક્રમે ક્રમે કેવળજ્ઞાન પણ પ્રગટે છે. (૯૦)

આથી જ જ્ઞાનીઓએ આશયરત્નને અહીં યોગમાર્ગમાં વાસીચંદનસમાન કહ્યું છે; અન્યથા અર્થાત્ એવો આશય ન હોય તો થોડા દોષો પણ કહેલા છે. (૯૧)

જો તે ભવમાં યોગીને યોગસમાપ્તિ થાય તો અયોગથી એટલે કે મન-વચન-કાયના ઉપરમથી જન્મ આદિ દોષથી રહિત એવી સદા એકાંત સિદ્ધિ થાય. (૯૨)

અને જો યોગસમાપ્તિ ન થાય તો તેનો અનેક પ્રકારનાં સ્થાનોમાં જન્મ થાય છે અને તે તે સ્થાનોમાં પણ તેવા પૂર્વ અભ્યાસના બળે તે સંસ્કારનું સાતત્ય તેને રહે જ છે. (૯૩)

જે જે વિષયોમાં મનુષ્યને દિવસે અભ્યાસ પડ્યો હોય તે તે વિષયો તે રાત્રે જેમ સ્વપ્નમાં જુએ છે તેમ આ જન્મમાં જીવોને જેનો અભ્યાસ પડ્યો હોય તેને તેઓ જન્માન્તરમાં સંસ્કારબળે અનુસરે છે. (૯૪)

તેથી શુદ્ધ યોગમાર્ગને ઉચિત એવા સ્થાનમાં યોગીએ

પ્રવર્તવું અને આ લોક કે પરલોક, જીવન કે મરણ બન્નેમાં દૃઢપણે સમબુદ્ધિ રહેવું. (૯૫)

તેમજ શુદ્ધચિત્તરત્નવાળા યોગીએ અંતકાળને નજીક બાણી વિધિપૂર્વક અનશનથી અંતકાળે દેહને છોડવો. (૯૬)

સમજૂતી—ગાથા ૯૦ થી ૯૬ સુધીમાં યોગસાધના દ્વારા ઉત્ક્રાન્તિ કરનાર બે પ્રકારના સાધકોનું તારતમ્ય વર્ણવ્યું છે. જે સાધક તીવ્ર સંવેગ આદિ પ્રયત્ન દ્વારા રાગ, દ્વેષ, મોહને ક્રમથી સર્વથા નિર્મૂળ કરતાં કરતાં ઉત્તરોત્તર સામાયિક અર્થાત્ સમતાની શુદ્ધિ સાધતો જાય છે તે જૈન પરંપરામાં ક્ષપકશ્રેણી-આરોહી કહેવાય છે. એવો સાધક ધ્યાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા શુક્લધ્યાનની^{૪૩} બીજી ભૂમિકા સિદ્ધ કરી છેવટે કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ જે સાધક તથાવિધ તીવ્રસંવેગ આદિના પ્રયત્નને અભાવે મધ્યમ-માર્ગે વિકાસ સાધે છે તે બધા સંકલેશોને મૂળથી ક્ષીણ ન કરતાં તેનો ઉપશમ માત્ર કરે છે; એટલે કે, તે કેટલાક સંકલેશના વિપાકોદય માત્રને શુદ્ધ અધ્યવસાયથી રોકે છે, પણ તેને સાવ નિર્મૂળ કરી શકતો નથી. એવો સાધક ઉપશમશ્રેણી-આરોહી કહેવાય છે. તેને થોડાક પણ મળેા સત્તાગત રહી જાય છે. તેથી તે ક્ષપક-સાધકની પેઠે તે જ જન્મમાં કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, તેને જન્માન્તર પણ લેવો પડે છે.

ગા. ૨૦ માં ‘વાસીચન્દનકલ્પ’ વિશેષણથી જે મુનિનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે જ પહેલા પ્રકારનો ક્ષપક સાધક છે. ખૌદ્ર

^{૪૩} અહીં ‘શુક્લ’ પદ નિર્મળતાનું સૂચક છે. બધાં ધ્યાનોમાં જે વિશેષ નિર્મળ તે ધ્યાન શુક્લ કહેવાય છે. એના ચાર પ્રકાર છે. જુઓ પરિશિષ્ટ પ.

નિર્મળતા સૂચવવા યોગપરંપરામાં પણ શુક્લ પદ વપરાય છે; જેમકે,

(૧) શુક્લો ધર્મો જાયતે (યોગસૂત્ર ૧. ૩૩ નું વ્યાસભાષ્ય).

(૨) શુક્લા કર્મજાતિઃ (૪. ૭ નું વ્યાસભાષ્ય).

જેવી ઇતર પરંપરાના વિદ્વાનોએ પણ શબ્દાન્તરથી એ સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે. તેમણે સાધકના એવા ચિત્તને આશયરત્ન કહેલ છે. આશય એટલે ચિત્ત યા ચિત્તગત સંસ્કાર. જે ચિત્ત કે જે સંસ્કાર ખીજાં બધાં ચિત્તો અને સંસ્કારો કરતાં વિશેષ શુદ્ધ યા ઉત્કૃષ્ટ હોય તે જ આશયરત્ન, અને આ ચિત્ત એ જ વાસીચન્દન-કલ્પ છે. જૈન પરંપરામાં ક્ષપક યા વીતરાગ મુનિને વાસીચન્દન-કલ્પરૂપે ઓળખાવેલ છે, તો બૌદ્ધ પરંપરામાં એ વિશેષણ ચિત્તને લગાડવામાં આવ્યું છે.

ક્ષપક સાધકની પેઠે તે જ જન્મમાં યોગની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ થતી ન હોવાથી ઉપશમશ્રેણીવાળો સાધક શેષ રહેલ કર્માનુસારે અનેક સિત્ત સિત્ત જન્મો લે છે, પરંતુ તે તે જન્મમાં પૂર્વ યોગાભ્યાસને બળે સુસંસ્કારોનું સાતત્ય રહે જ છે. જેમ દિવસે અનુભવાયેલી વસ્તુ અભ્યાસને બળે રાત્રિએ સ્વપ્નમાં ઉપસ્થિત થાય છે તેમ એક જન્મમાં પડેલ અભ્યાસજનિત^{૪૪} સંસ્કારો જન્મ-જન્માંતરમાં ફલાવડુ બને છે. તેથી જ ગાથા ૯૫-૯૬ માં કહેવામાં આવ્યું છે કે એવા સાધકે આ લોક કે પરલોકમાં તેમજ જીવન કે મરણમાં દૃઢપણે સમભાવ કેળવી શુદ્ધ યોગમાર્ગને યોગ્ય એવી અવસ્થામાં રહેવા પ્રયત્ન કરવો અને મરણને સમીપ જાણી અંતકાળે વિશુદ્ધચિત્ત થઈ અનશનવિધિથી પ્રાણુ ત્યજવો.

૪૪. બરાબર આવો જ વિચાર ગીતા (અ. ૬ શ્લો. ૪૦-૪૫)માં છે. અર્જન કૃષ્ણને પૂછે છે કે જે સાધક શ્રદ્ધાળુ છતાં યોગથી ચલિત થાય અને પૂર્ણસિદ્ધિ ન પામે તેની ગતિ શી ? શું તે ઉભયભ્રષ્ટ તો નથી થતો ? એના ઉત્તરમાં કૃષ્ણ કહે છે કે એવા સાધકનો આ કે પર જન્મમાં વિનાશ થતો જ નથી. કલ્યાણકારી હોય તે કદી દુર્ગતિ ન પામે. જોયો યોગ વચ્ચેથી અધૂરો રહ્યો હોય તેવો સાધક ઉત્તમકુળમાં કે યોગીકુળમાં જન્મ લઈ પૂર્વાભ્યાસવશ યોગ તરફ ખેંચાઈ ક્રમે પૂર્ણસિદ્ધિ પામે છે.

કાળજ્ઞાનના ઉપાયો

નાળં ચાડગમદેવયપદ્માસુવિગંધરાય દિટ્ટીઓ ।

નાસચ્છિતારગાદંસળાઓ કન્નગસવળાઓ ॥ ૧૭ ॥

સુહસાવયાઈમક્કલળ-સમળાયમળુદ્ધરા અદિટ્ટીઓ^{૪૫} ।

ગંધપરિદ્વાઓ^{૪૬} તદ્દા કાલં જાળંતિ સમયન્નૂ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—આગમની મદદથી, દેવતાની સહાયથી, પ્રતિભા કે સ્વયંસ્ફૂર્તિથી, સ્વપ્નમાં વિવિધ દર્શનોથી, નાક, નેત્ર અને તારાની દર્શનવિધિથી તેમજ કાનના અગ્રભાગે શ્રવણ કરવાની વિધિથી મૃત્યુની સમીપતાનું જ્ઞાન થાય છે. (૯૭)

વળી શ્વાન, રીંછ જેવાં પ્રાણીઓ દ્વારા સ્વપ્નમાં પોતાનું થતું લક્ષણ જોવું....ઇત્યાદિ ઉપાયથી તથા ગંધની પ્રતિજ્ઞાના ઉપાયથી કાળજ્ઞાન ધરાવનારા મૃત્યુ સમયને જાણે છે. (૯૮)

સમજૂતી—આમરણાંત અનશન લઈ વિશુદ્ધ ચિત્તથી પ્રાણુત્યાગ કરવામાં ભાવી મરણના સમયનું જ્ઞાન ખડુ ઉપકારક નીવડે છે. મહાભારત (શાંતિપર્વ, ૩૧૭) માં પણ કહેલું છે કે વિશેષ લક્ષણો દ્વારા મૃત્યુસમયની સૂચના મળવાથી ચિત્તને સમાહિત કરવામાં મદદ મળે છે અને સાધક જીવનશુદ્ધિ ભાળી વળે છે. તેથી ગ્રંથકારે પ્રસ્તુત બે ગાથામાં મૃત્યુસમયની આગાહી કરે એવા

૪૫. ‘સમળાય’ ઇત્યાદિ બીજો આખો પાદ પ્રતિમાં અશુદ્ધ દેખાય છે. તેથી એનો અર્થ અનેક પ્રયત્ન કરવા છતાં બરાબર બેસતો નથી. એના અર્થની સૂચના મળે એવું ગ્રંથાન્તરમાંથી પણ કોઈ સ્થળ મળ્યું નહિ, એટલે એટલા ભાગનો અર્થ લખ્યો નથી.

૪૬. જો કે ‘પરિદ્વા’ એવો પાઠ મૂળમાં વંચાય છે, છતાં વિચાર કરતાં લાગે છે કે તેનું અસલ સ્વરૂપ ‘પરિચ્છા’ યા ‘પરિજ્ઞા’ હોય. તદ્દનુસાર ‘ગંધપરીક્ષા’ અથવા ‘ગંધપરિજ્ઞા’ એવો અર્થ થાય જે પ્રસ્તુતમાં સંગત છે.

કેટલાક પ્રકારે સંક્ષિપ્તમાં સૂચવ્યા છે. જો કે આ સ્થળે તો એ પ્રકારોનો માત્ર નામનિર્દેશ છે, તેનું વિવરણ નથી; વળી ગાથાગત પાઠમાં જોઈએ તેવી શુદ્ધિ દેખાતી નથી, તેમ છતાં ખીજા ગ્રંથોને આધારે અહીં આવા સંક્ષિપ્ત સૂચનનો કંઈક ખુલાસો કરવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત બે ગાથામાં જે જે મૃત્યુસૂચક ઉપાયો સંગૃહીત કર્યા છે તે સિવાય પણ ખીજા અનેક ઉપાયો જ્યાં ત્યાં વર્ણવેલા મળી આવે છે. આ વિશે અમે જુદી એક નોંધ લખી છે તે વિશેષાર્થી જોઈ લે. (જુઓ પરિશિષ્ટ ૪.)

(૧) આગમથી ભાવીનું જ્ઞાન થાય એનો અભિપ્રાય એવો જણાય છે કે અષ્ટાંગનિમિત્તવિદ્યાથી^{૪૭} ભાવીનું જ્ઞાન થાય છે. અહીં મૃત્યુજ્ઞાન પ્રસ્તુત હોવાથી ઘણું કરી ‘આગમ’ શબ્દથી જ્યોતિષ, સામુદ્રિક જેવાં શાસ્ત્રો સમજવાં, કેમકે તે દ્વારા મરણસમયની આગાહી કરવામાં આવે છે. વળી ‘આગમ’ અને ‘દેવતા’ એ બે પદો પાસે છે, તેથી આગમદેવતા એવો અર્થ લઈ હેમચંદ્રીય યોગશાસ્ત્રને^{૪૮} આધારે એવો પણ એક અભિપ્રાય ફલિત થઈ શકે છે કે ખાસ એક મંત્રજપરૂપ વિદ્યા દ્વારા દર્પણ વગેરેમાં દેવતાનું આહ્વાન કરવું, પછી તે દેવતાનું રૂપ જોઈ કન્યા કાળનિર્ણય જણાવે. વળી સાધકના સુણ્ણાથી આકર્ષાઈ તે દેવતા પોતે જ કાળનિર્ણય પણ કરે. આ પણ એક કાળજ્ઞાનની રીત છે.

૨. દેવતા પદ આગમ પદની પેઠે છૂટું માની તેનો અર્થ કરીએ તો અભિપ્રાય એવો ફલિત થાય છે કે કોઈ પરિચિત કે

૪૭. અઠ્ઠનિમિત્તંગાઈ દિવ્યુપાયંતલિષ્ઠભોમં ચ ।

અંગસરલક્ષણં ધંજનં ચ તિવિહં પુણોક્ષેકં ॥

નિમિત્તનાં આઠ અંગ—૧. દિવ્ય, ૨. ઉત્પાત, ૩. અંત રક્ષ ૪. ભોમ, ૫. અંગ, ૬. સ્વર, ૭. લક્ષણ, ૮. વ્યંજન. (આવશ્યક-હારિભદ્રી પા. ૬૬૦)

૪૮. પ્રકાશ ૫, શ્લોક ૧૭૩-૭૬.

મિત્રદેવતા પણ જિજ્ઞાસુને મરણકાળ કહે છે. મિત્રદેવતાએ મરણ સૂચવ્યાના દાખલાઓ કથાસાહિત્યમાં નોંધાયેલા પણ છે.

૩. પ્રતિભાથી પણ મૃત્યુની સૂચના મળે છે. કોઈ વાર કોઈ વ્યક્તિને આપોઆપ અણુધારી રીતે પોતાનો મૃત્યુકાળ સૂઝી આવે છે કે હું આ સમયે મરવાનો છું. આજે પણ એવા દાખલાઓ જોવામાં આવે છે.

૪. સ્વપ્નશાસ્ત્ર એ એક ખાસ શાસ્ત્ર છે. એમાં શુભાશુભ-સૂચક સ્વપ્નોનો વિચાર કરવામાં આવે છે. સ્વપ્નમાં કેટલાંક દર્શનો એવાં થાય છે કે જેનાથી મૃત્યુની આગાહી કરવામાં આવે છે, જેમકે સ્વપ્નમાં જે માણસ પોતાનું મસ્તક મૂંડાવેલું, તેલથી મદ્દન કરાવેલું, ગળામાં રાતી માળા પહેરેલી ને રાતાં વસ્ત્રો પહેરી ગધેડા પર બેસી દક્ષિણ દિશા તરફ પોતાને જતો જુએ તો તેનું છ માસમાં મૃત્યુ થાય. એ જ રીતે સ્વપ્નમાં કાળા વર્ણવાળા તથા લોઢાના દંડને ધારણ કરનાર માણસને જુએ તો ત્રણ મહિનામાં મૃત્યુ થાય. (હેમ. યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ૫, શ્લોક ૧૫૧-૫૫)

૫. ઇન્દ્રિયજ્ઞાન દ્વારા થતી મૃત્યુની આગાહીઓ પણ શાસ્ત્રમાં નોંધાયેલી છે. દર્શન, શ્રવણ અને દ્રાણ એ ત્રણ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની નોંધ પ્રસ્તુત ગાથાઓમાં છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ પોતાનો નાસાગ્ર-ભાગ ન જુએ અથવા નાક વળી જાય ત્યારે મૃત્યુની સૂચના મળે છે. નેત્રદર્શનના પ્રકારો અનેક છે. કોઈ પોતાની આંખમાં તેજ ન જુએ અગર ખીજના નેત્રમાં પોતાના દેહનું તેમજ પોતાની કીકીનું પ્રતિબિંબ ન જુએ ત્યારે મૃત્યુની આગાહી થાય છે. એ જ રીતે કાનના અગ્રભાગ પર હાથ મૂકી અંદરનો ધ્વનિ સાંભળતાં જો તે ન સાંભળાય તોપણ મૃત્યુની આગાહી મળે છે. જ્યાં કોઈ સુગંધી વસ્તુ હોય ત્યાં પણ મૃતકકલેવર જેવી દુર્ગંધ આવે અગર સૂંઘવા જતાં કશી ગંધ જ ન આવે ત્યારે પણ મૃત્યુની સૂચના થાય છે.

૬. ગીધ, વરાહ, કાક જેવાં પશુપંખીઓથી થતું પોતાનું ભક્ષણ સ્વપ્નમાં જોવાથી મૃત્યુની આગાહી થાય છે. એ જ રીતે દિગંબર, નમ્ર, મુંડિત આદિનું સ્વપ્નદર્શન પણ મૃત્યુસૂચક મનાય છે.

ઉપર જે જે દાખલા આપ્યા છે તે માત્ર ઉદાહરણરૂપે છે. ખરી રીતે દરેક મૃત્યુસૂચક પ્રકારના અનેક દાખલાઓ તે તે શાસ્ત્રમાં નોંધાયેલા મળે છે.

અનશનશુદ્ધિ માટેના વિશિષ્ટ પ્રયત્નનું પ્રયોજન

અણસણસુદ્ધીએ હં જત્તો^{૪૮} ડતિસણ હોઈ કાયવ્વો ।

જલ્લેસે મરઈ જઓ તલ્લેસેસું^{૫૦} તુ ઉવવાઓ ॥ ૧૧ ॥

લેસા ય વિ આણાજોગઓ ઉ આરાહગો^{૫૧} હં નેઓ ।

હ્રા અસઈં એસા વિ હંતડાગાઈમ્મિ સંસારે ॥ ૧૦૦ ॥

તા હ્ય આણાજોગે જહ્યવ્વમજોગયત્થિણા સમ્મં ।

એસો જ્ઞિય ભવવિરહો સિદ્ધીએ સયા અવિરહો ય ॥ ૧૦૧ ॥

અર્થ—અનશન સ્વીકાર્યા પછી તેની શુદ્ધિ માટેના પ્રયત્ન વિશેષ કરવો, કારણ કે પ્રાણી જે લેશ્યા કે અધ્યવસાયમાં પ્રાણી છોડે છે તે જ લેશ્યા કે અધ્યવસાયવાળા સ્થાને જન્મ લે છે. (૯૯)

લેશ્યામાં પણ જો આશાયોગ ભળે એટલે કે જો

૪૮. મૂળમાં ‘જત્તો’ ને બદલે ‘તત્તો’ વંચાય છે, જેનો કોઈ અર્થ સંદર્ભમાં ખેસતો નથી. એટલે ‘જત્તો’ પાઠ કદાપી તદ્દનુસાર અર્થ કયો છે.

૫૦. મૂળમાં ‘લેસેસિં’ પાઠ છે. અર્થદૃષ્ટિએ ‘લેસેસું’ વધારે સંગત હોવાથી એ સ્વીકાર્યો છે.

૫૧. મૂળમાં ‘આહારગ’ પાઠ વંચાય છે, પણ અહીં ‘આરાહગ’ પાઠ વધારે સંગત ભાસવાથી તદ્દનુસાર અર્થ કયો છે. પંચવસ્તુ (ગા. ૧૬૯૪-૯૭)માં આવતા ‘આરાધક’ના વર્ણન પરથી પણ આ જ પાઠ અંત્યકારને સંમત હોય એમ લાગે છે.

શાસ્ત્રાનુસારી ભાવ સચવાય તો જ તે વ્યક્તિ અહીં આરાધક—
મોક્ષનો સાધક સમજવો, અન્યથા અનાદિ સંસારમાં એવી
લેશ્યા તો વારંવાર આવ્યા જ કરે છે. (૧૦૦)

તેટલા માટે અયોગાર્થીએ—અયોગી ગુણસ્થાનની^{૫૨} પ્રાપ્તિ
ઇચ્છનારે આજ્ઞાયોગમાં યથાવત્ પ્રયત્ન કરવો. આ જ પ્રયત્ન
ભવવિરહકારી છે અને આ જ સિદ્ધિ સાથે શાશ્વત યોગ
અર્થાત્ સંબંધ કરાવનાર છે. (૧૦૧).

સમજૂતી—મૃત્યુસમયની સૂચના મળવાથી કે તે વિના
પણ જ્યારે કોઈ સાધક ભાવ અને ઉત્સાહપૂર્વક અનશનવિધિ
સ્વીકારે છે ત્યારે તેનો ભાવ અને ઉલ્લાસ અંતલગી ટકી રહે
તેમજ ઉત્તરોત્તર વધારે શુદ્ધિ ધારણ કરતો જાય તો જ અન-
શનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આત્મશુદ્ધિ અને સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થાય.
તેથી જ ગ્રંથકારે કહ્યું છે કે અનશનની શુદ્ધિ અર્થે સાધક
વિશેષ પ્રયત્નશીલ રહે. જીવનના લાંબા કે ટૂંકા કાળ દરમિયાન
સદ્વિચારો, સારી ભાવનાઓ અનેક વાર આવે અને વિલય પણ
પામે, પરંતુ જીવનની છેલ્લી ઘડી સાચવી લેવી એ મહત્ત્વનું છે.
અનશન સ્વીકાર્યું હોય, જીવન લાંબાતું જાય અને વચ્ચે પૂર્વ-
સંસ્કારવશ કે આસપાસના વાતાવરણવશ મનમાં બે કાંઈ
કુંઠ્યાન થવા લાગે તો પ્રથમ પોષેલા સદ્વિચારો અને સેવેલી
સદ્ભાવનાઓ પણ ખાતુએ રહી જાય અને ગતિ સુધરવાને બદલે
બગડે. તેથી જ ગ્રંથકાર કહે છે કે મરતી વખતે જીવની જેવી
લેશ્યા—પરિણામ—અધ્યવસાય હોય તેવી જ લેશ્યાવાળી ઉત્તમ
કે કનિષ્ઠ ગતિમાં જીવ જન્મ લે છે.^{૫૩} બે સારી લેશ્યામાં આયુષ્ય-

૫૨. જુઓ પરિશિષ્ટ ૫.

૫૩. સરખાવો ગીતા—

યં યં વાડપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યન્તે કલેવરમ્ ।

ત તમેવૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્ભાવમાવિતઃ ॥ ૮, ૬.

કર્મનું નિર્માણ થયું હોય તો મરણકાલે તેવી લેશ્યા આવે છે અને ગતિ પણ તદનુસારી થાય છે. આયુષનું નિર્માણ કઈ ક્ષણે થશે તેનું જ્ઞાન ન હોવાથી સાધકે હિંમેશાં શુભ પરિણામમાં જ રહેવું જોઈએ, જેથી આયુષ્યબંધ તેવા પરિણામમાં જ થાય અને મરણકાલે પણ તેવા જ પરિણામે આવે. છેવટે ગતિ પણ સુધરે.

લેશ્યા એ એક પ્રકારનો આત્માનો પરિણામ છે, પણ એ પરિણામ જ્યાંલગી રાગ-દ્વેષરૂપ કષાયની છાયાથી રંજિત હોય ત્યાંલગી જ તે લેશ્યા કહેવાય છે. કષાયની છાયાના અનુરંજન સિવાયનો પરિણામ લેશ્યારૂપ ગણાતો હોય તોય તે કર્મબંધ-કારક થતો નથી. તેથી કાષાયિક પરિણામરૂપ લેશ્યા જ અહીં પ્રસ્તુત છે. સામાન્ય રીતે લેશ્યાના સારા-નરસાપણાનું તારતમ્ય શાસ્ત્રોમાં છ વિભાગ^{૫૪} કરી વર્ણવવામાં આવ્યું છે. જેમ જેમ કષાયની તીવ્રતા તેમ તેમ લેશ્યા અશુભ. તેથી હોલદું, કષાયની મંદતાના પ્રમાણમાં લેશ્યા શુભ. શુભ લેશ્યા એ છેએ લેશ્યાઓમાં સારી અને ચડિયાતી છે. અનશનકાળ દરમ્યાન શુભ લેશ્યા શબ્દથી સૂચવાતા બજબલ અને સારા પરિણામે કે ભાવો રહે એટલું જ ખસ નથી, પણ એવા પરિણામે સાથે આજ્ઞાયોગ ભળવો જોઈએ. આજ્ઞાયોગ એટલે આધ્યાત્મિક જીવન જેણે અનુભવ્યું હોય તેવા પુરુષોએ જીવનની શુદ્ધિને લક્ષમાં રાખી સૂચવેલા વિધિનિષેધ પ્રમાણે વિવેકપૂર્વક વર્તવું તે. અંતરમાં પરિણામે સારા ઉદ્ભવે, ભાવ બજબલ હોય, પણ જો તે જીવનમાં સક્રિય ન બને અગર અણીને વખતે સાધકે તદનુસાર વર્તી ન શકે તો તે ભાવો બહુ અર્થ ન સાધે. તેથી જ ગ્રંથકાર કહે છે કે સારી લેશ્યા હોય તે તો આવશ્યક છે જ, પણ તેની સાથે આજ્ઞાયોગ ભળે તે તેથીય વધારે આવશ્યક છે. આ રીતે જ્યારે ઉત્તમ લેશ્યા

^{૫૪}. બુદ્ધો ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અ. ૩૪ તથા હિંદી ચોથો કર્મગ્રંથ-લેશ્યા 'ક' પરિશિષ્ટ, પા. ૩૩.

અને આજ્ઞાયોગ એ બન્ને અર્થાત્ ભાવ અને વિવેકી વર્તન બન્ને મળે ત્યારે જ તે સાધક મોક્ષનો આરાધક બને છે. અંથકાર ભારપૂર્વક સ્પષ્ટપણે કહે છે કે આજ્ઞાયોગ વિનાની લેશ્યા ભલે તે સારી હોય તોય તે સંસારના લાંબા કાળ દરમ્યાન અનેક વાર આવે છે અને જાય છે; તેની કોઈ જીવન ઉપર કાયમી સારી છાપ રહેવા પામતી નથી. ૫૫

તેથી જ અંથકાર કહે છે કે બે વધારે આવશ્યકતા હોય તો તે આજ્ઞાયોગમાં પ્રયત્ન કરવાની છે. આજ્ઞાયોગ હોય તો જ સુલેશ્યાનું જીવનમાં સ્થાયી પરિણામ આવે. અંતે અંથકાર શ્લેષથી ભવવિરહ શબ્દ દ્વારા પોતાને ઓળખાવનાર સંકેત સૂચવે છે અને સાથે જ મોક્ષ અર્થ પણ સૂચવે છે.

અંથકારે છેલ્લી બે ગાથાઓમાં ‘આજ્ઞાયોગ’ પદ વાપર્યું છે. તેથી તેનો વિશેષ અર્થ જાણવો જરૂરી છે. અંથકારે પોતે જ પોતાના ‘યોગદષ્ટિસમુચ્ચય’ નામના અંથમાં ત્રણ યોગોનું નિરૂપણ કરતાં આજ્ઞાયોગનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે. ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ એ ત્રણ પ્રકારના યોગો એમણે કહ્યા છે. તેમાં જ શાસ્ત્રયોગ તે જ આજ્ઞાયોગ એમ સમજવું. એટલે ત્યાં ‘શાસ્ત્રયોગ’ શબ્દનો જ અર્થ અંથકારે પોતે જ દર્શાવ્યો છે તે જ અર્થ અહીં ‘આજ્ઞાયોગ’ શબ્દનો સમજવો. ઇચ્છાયોગ કરતાં શાસ્ત્રયોગ ચડિયાતો ને તેથી વળી સામર્થ્યયોગ ચડિયાતો. શાસ્ત્રશ્રવણ કર્યું હોય એવો જ્ઞાની પુરુષ હોય, તે શાસ્ત્રાનુસારી આચરણ કરવા ઇચ્છતો પણ હોય, છતાં પ્રમાદને લીધે એનું ધર્મજીવન અણિ-

૫૫. અહીં જ આરાધકનું સંક્ષિપ્ત સૂચન છે તેનો વિશેષ વિસ્તાર પંચવરતુ ગા. ૧૧૯૪ થી ૧૧૯૭ સુધીમાં અંથકારે કર્યો છે, અને ત્યાં તેમણે સ્પષ્ટ સૂચવ્યું છે કે માત્ર સારી લેશ્યા હોય એ આરાધકપણા માટે પૂરતું નથી. એની સાથે સમ્યક્ત્વ, વિરતિ આદિ ભાવગુણો પણ હોવા જોઈએ. કેવળ સારી લેશ્યા એ તો અભવ્યોને પણ હોય છે.

શુદ્ધ ન રહે ત્યારે તેવું ધર્મજીવન ઇચ્છાયોગ કહેવાય છે. આથી બિલટું, જ્યારે શાસ્ત્રનું રહસ્ય શુદ્ધિની તીવ્રતાને લીધે સમજાયું હોય, અર્ધા પણ પાકી હોય, આત્મપુરુષોના વચનો પ્રત્યે પૂર્ણ આદર હોય ત્યારે શક્તિ ગોપવ્યા વિના પ્રમાદ ત્યજી જે અતિચારરહિત ધર્માચરણ થાય છે તે શાસ્ત્રયોગ. જેનું સામાન્ય કથન શાસ્ત્રમાં હોય, પણ જેનો વિશેષ વિચાર શાસ્ત્રમર્યાદાથી પર હોય તેવું ધર્મજીવન અધિકાધિક આત્મશક્તિના આવિર્ભાવને લીધે પ્રગટે ત્યારે તે સામર્થ્યયોગ, અર્થાત્ સામર્થ્યયોગમાં શાસ્ત્રના કે અન્ય બાહ્ય અવલંબનના ટેકા સિવાય જ આંતરિક શુદ્ધિના બળથી જ આપમેળે સહજશુદ્ધ ધર્મજીવન વહેવા લાગે છે.^{૫૬}

પરિશિષ્ટ ૧

ચરમાવર્ત

ચરમાવર્ત એ શબ્દ જૈન પરંપરાનો પારિભાષિક શબ્દ છે. એમાં બે અંશ છે : ચરમ અને આવર્ત. આવર્ત એ પુદ્ગલાવર્તનું દ્રકું રૂપ છે. પુદ્ગલ એટલે જે રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શવાળું હોય તે અર્થાત્ મૂર્તદ્રવ્ય. આવાં દ્રવ્યો અવિભાજ્ય સૂક્ષ્મ પરમાણુ-રૂપ અનંતાનંત છે તેમજ તેમના સંયોગ અને વિભાગથી અનેક પ્રકારના નાનામોટા સ્કંધો પશુ રચાય છે, ને વળી પાછા તે વીખરાય છે. જૈન પરંપરા માને છે કે જીવ અનાદિ - અજ્ઞાત કાળથી શરીર, વચન અને મન આદિરૂપે એવાં પુદ્ગલોનું ગ્રહણ અને વિસર્જન કરતો રહે છે. જ્યારે કોઈ એક જીવ વિશ્વના સમગ્ર પુદ્ગલોને એક યા બીજે રૂપે પરિણુમાવી, લે-મૂક કરી, ભોગવી લે છે ત્યારે તેટલો ભોગકાળ એક આવર્ત અર્થાત્ પુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય છે. લે-મૂકનો આદિસમય અજ્ઞાત હોઈ સામાન્ય રીતે એમ માની લેવું પડે છે કે તમામ જીવો આવા અનન્ત પુદ્ગલપરાવર્તમાંથી પસાર થયેલા છે અને તે જ દીર્ઘ સંસારનો કાળપટ છે. પશુ મોક્ષનો આદર્શ સ્વીકારતું હોઈ જૈનદર્શન એમ માને છે કે ભૂતકાળ ગમે તેટલા પુદ્ગલપરાવર્તોમાં પસાર થયો હોય, છતાં ક્યારેક ભવ્ય અર્થાત્ મોક્ષને પાત્ર એવા જીવનો એ સંસાર ઓસરવા માંડે છે. તે વખતે જીવ ઉપર અત્યારલગી પ્રાધાન્ય ભોગવતું આવેલ મોહરૂપ કર્મપ્રકૃતિનું બળ મોળું પડે છે અને જીવનો આંતરિક શુદ્ધ સ્વભાવ એ બળ ઉપર કાંઈક ને કાંઈક કાબૂ મેળવતો જાય છે. આવી સ્થિતિ આવ્યા બાદ જીવ સંસારમાં ગમે તેટલો કાળ ભટકે છતાં એ કાળ પરિમિત થઈ જાય છે, એટલે હવે તે બધાં પુદ્ગલોને એકવાર ભોગવી લે એટલો જ કાળ બાકી રહે છે. આટલો ભવભ્રમણુકાળ બાકી રહે ત્યારે તે ચરમાવર્ત કહેવાય છે.

ઉપરની માન્યતા જૈન પરિભાષામાં રજૂ થયેલી છે, પણ એ જ માન્યતા થોડા શાબ્દિક ફેરફાર સાથે સાંખ્ય-યોગ જેવા પ્રાચીન મોક્ષવાદી દર્શનગ્રંથોમાં પણ મળી આવે છે. જૈન પરંપરા કર્મરૂપે પરિણામ પામેલ પુદ્ગલોને દ્રવ્યકર્મ કહી તેના પ્રકારોને કર્મપ્રકૃતિ તરીકે વર્ણવે છે. સાંખ્ય-યોગ પરંપરામાં પણ ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દ જાણીતો છે અને તે સત્ત્વ, રજસૂ અને તમસૂ ગુણના સમુદાયરૂપે મનાયેલી છે. સાંખ્ય-યોગ પરંપરામાં પ્રકૃતિ તત્ત્વ જ સૃષ્ટિ અને વિસૃષ્ટિનું કેન્દ્ર છે; પુરુષ યા ચેતન એ તદ્દન કૂટસ્થ હોઈ સીધી રીતે સર્જન-વિસર્જનમાં ભાગ લેતો મનાયો નથી, અને સંસાર કે મોક્ષ બન્ને વાસ્તવિક રીતે પ્રકૃતિમાં જ ઘટાવવામાં આવે છે. તેમ છતાં ચેતનનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાને કારણે એ પરંપરા પ્રકૃતિગત બંધ-મોક્ષનો સંબંધ ઉપચારથી પણ પુરુષમાં ઘટાવે છે. પુરુષમાં એ સંબંધ ભલે ઉપચારથી ઘટાવાય તોપણ પ્રકૃતિમાં તો બંધ અને મોક્ષ વાસ્તવિક જ માનવા પડે છે. જે વસ્તુ કયાંય પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તેનો જ બીજામાં આરોપ થઈ શકે. હવે સાંખ્ય-યોગ પરંપરા સામે પ્રશ્ન એ આવ્યો કે પ્રકૃતિનો સ્વભાવ જ બંધ અને મોક્ષનો હોય તોપણ તમે એ તો બતાવો કે ક્યાંલગી એ બંધ અર્થાત્. સંસાર ભણી પ્રવૃત્તિ કરે છે અને ક્યારથી એ મોક્ષાભિમુખ થાય છે ? આનો ઉત્તર સાંખ્ય-યોગાચાર્યોએ પોતાની પરિભાષા પ્રમાણે આપ્યો છે. તે એ છે કે ચેતન પુરુષ ઉપર જ્યાંલગી પ્રકૃતિતત્ત્વનો અધિકાર ચાલતો હોય અને તેનું બળ પ્રધાનપણે કામ કરતું હોય ત્યાંલગી એની પ્રવૃત્તિ સંસાર ભણી છે અને જ્યારે પુરુષ ઉપરનો પ્રભાવ ઘટવા લાગે, મોળો પડે ત્યારથી મોક્ષ ભણી પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે. સાંખ્ય-યોગ પરંપરાએ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિને કેન્દ્રમાં રાખી સર્ગ-વિસર્ગ યા બંધ-મોક્ષનો વિચાર કર્યો ત્યારે પણ તેમને ચેતન ઉપર પ્રકૃતિના અધિકારબળની તીવ્રતા અને

ક્રમશઃ તેનો હાસ સ્વીકારવો પડ્યો છે. તેને તેઓએ અનિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ અર્થાત્ સંસારકાળ અને નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ એટલે મોક્ષકાળ તરીકે કહેલ છે.

પરિશિષ્ટ ૨

અપુનર્બંધક

જીવ વડે બંધાતું કર્મ અથવા જીવમાં પડતો કર્મસંસ્કાર કેટલો વખત ટૂંકે અને એની કટુક યા મધુર ફળ આપવાની શક્તિ કેટલા પ્રમાણમાં હોય એનો આધાર સંકલેશ યા કષાયની તીવ્રતા-મંદતા ઉપર છે. જેટલા પ્રમાણમાં સંકલેશ તીવ્ર હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેનાથી બંધાતું કર્મ વધારે સ્થિતિનું અને વિશેષ ઉચ્ચ ફળ આપનારું હોય છે. કર્મપ્રકૃતિઓ અનેક છે. જૈનશાસ્ત્રમાં દરેક કર્મની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બેમાં સ્થિતિઓ જ બતાવવામાં આવી છે. એમાંથી મોહનીય કર્મ, જે એક રીતે બધાં કર્મોમાં મુખ્ય છે, તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સિત્તેર કોડાકોડ સાગરોપમની મનાઈ છે; અર્થાત્ જ્યારે કોઈ પણ જીવ વધારેમાં વધારે તીવ્ર સંકલેશ-પરિણામવાળો હોય ત્યારે તે જીવ સિત્તેર કોડાકોડ સાગરોપમ જેટલા સમયની સ્થિતિવાળું મોહનીય કર્મ બાંધે. આવી મર્યાદા હોવા છતાં કેટલાક જીવો એવા પણ હોય છે કે તેમનો સંકલેશ-પરિણામ ધીરે ધીરે મંદ થતો જાય છે, તેથી કરીને તેઓ ઓછી ઓછી સ્થિતિવાળું મોહનીય કર્મ બાંધે છે. જ્યારે કોઈ પણ જીવનો ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત જેટલો પરિમિત સંસાર રહે છે ત્યારે તો તેનો સંકલેશ-પરિણામ બહુ જ મંદ થઈ જાય છે અને એ ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાંથી પણ અડધા જેટલો સાગ બાકી રહે ત્યારે તો સંકલેશ-પરિણામ પહેલાંથીય વધારે મંદ થઈ જાય છે, જેને લીધે તે જીવ મોહનીય કર્મ વધારેમાં વધારે અંતઃ-કોડાકોડ સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિનું જ બાંધે છે અને તે વખતે

એની યોગ્યતા એટલે સુધી વધે છે કે હવે તે જીવ ફરી એવા કોઈ તીવ્ર કે તીવ્રતમ સંકલેશ-પરિણામવાળો બનતો જ નથી કે જ્યાં તે સિતેર કોડાકોડ સાગરોપમની સ્થિતિનું મોહનીય કર્મ ફરી બાંધે. આવો જીવ શાસ્ત્રીય પરિભાષા પ્રમાણે અપુનર્બંધક કહેવાય છે અને આ જ જીવ શુક્લપાક્ષિક પણ કહેવાય છે, કેમકે હવે તેના ઉપરથી મોહનીય કર્મનો તીવ્રતારૂપ કૃષ્ણ યા અંધકાર પક્ષ પસાર થઈ ગયો છે અને સહજ ગુણોના ઉદયરૂપ શુક્લ અર્થાત્ ઉજ્જ્વલ પક્ષનો ઉદય થયો છે. એક વાર અપુનર્બંધક અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ, એટલે કર્મ અને સંકલેશનો ભાર ઘટતો જતો હોવાથી તે જ્યારે પ્રાથિમેદ્દ ભણી આગળ વધે છે ત્યારે એ માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત એવી બે વિશિષ્ટ અવસ્થાઓમાંથી પણ પસાર થાય છે.

માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત એ બે વિશિષ્ટ અવસ્થાઓ અપુનર્બંધકત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી જ જીવમાં આવે છે એવો એક મત છે, જ્યારે બીજો મત એવો પણ છે કે તે અવસ્થાઓ અપુનર્બંધકત્વ પ્રાપ્ત થયા પહેલાંની છે. પ્રથમ મત આચાર્ય હરિભદ્રનો છે અને તે તેમણે પંચસૂત્રવૃત્તિમાં^૧ સ્પષ્ટ કર્યો છે, જ્યારે બીજો મત ‘યોગબિદુ’ (શ્લો. ૧૭૯)ની અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકામાં નોંધાયો છે, પણ ટીકાકારે તેનો નિરાસ કર્યો છે. નવાંગી ટીકાકાર આ. અભયદેવે પંચાશક (૩. ૩)ની વ્યાખ્યામાં માર્ગાભિમુખ ને માર્ગપતિતને અપુનર્બંધકથી જુદા અને હિતરતી કોટિના ગણ્યા છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે કદાચ યોગબિદુ-ટીકામાં પૂર્વપક્ષ તરીકે આવેલો બીજો મત આ. અભયદેવે જેવાની કોઈ પરંપરામાંથી લેવાયેલો હોય. ગમે તેમ હો, પણ એટલું ખરું કે આ બાબત બે મત પ્રચલિત હતા. આ. હરિભદ્રના ‘ઉપદેશપદ’ (શ્લો. ૨૫૩)ની ટીકામાં આ. મુનિચંદ્રે પ્રથમ મત જ નિર્દેશ્યો છે, પરંતુ ઉ. યશોવિજયજીએ પોતાની અપુનર્બંધક દ્વાત્રિશિકા (દ્વા. ૧૪, શ્લો. ૨-૪)માં એ બન્ને

૧. જુઓ પાંચમા સૂત્રની વ્યાખ્યાનો અંતભાગ પા. ૨૮.

મતો નિર્દેશ્યા છે અને તેમણે પોતાની દૃષ્ટિએ એ બંને મતોનો સમન્વય પણ કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત એ બંને અપુનર્બંધક જીવની જ ઉત્તરકાલીન ચડતી અવસ્થાઓ છે, પણ જ્યો એ બે અવસ્થાઓને અપુનર્બંધક પહેલાંની અને તેથી ભિન્ન માને છે તેઓને મતે પણ એટલું તો સમજવું જ જોઈએ કે તે અવસ્થાઓ યોગ યા ધર્મના અધિકારની કોટિમાં ગણાવી જોઈએ, કેમકે ધર્માધિકારને પાત્ર મનાયેલી અપુનર્બંધક અવસ્થા એ માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિતને માટે બહુ નજીકની છે અને જે માર્ગાભિમુખ કે માર્ગપતિત અવસ્થામાં આવે છે તે પછી તરત જ અપુનર્બંધક અવસ્થામાં આવી જાય છે. માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિતની વ્યાખ્યા આ. હરિભદ્રે આ પ્રમાણે કરી છે—‘સીધી નળીમાં જતાં સર્પ જેમ વાંકો મટી સીધો થઈ જાય છે તેમ ચિત્તની અવક યા સરલ પ્રવૃત્તિ એ જ માર્ગ છે’ અર્થાત્ તે સ્થિતિ આધ્યાત્મિક ગુણો પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપકારક છે. આવી સ્થિતિ ભણી જે જીવ વળે, પણ હજી એ પ્રાપ્ત કરી ન હોય તે માર્ગાભિમુખ અને એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી હોય તે માર્ગપતિત (જુઓ લલિતવિસ્તરા, પા. ૧૮. ઋષભ-દેવ કેસરીમલ સંસ્થા, રતલામ, દ્વારા પ્રકાશિત).

જ્યારે કોઈ ભવ્ય જીવ આગળ વધતાં એવી સ્થિતિમાં આવે છે કે હવે તે પોતાના સંકલેશ-પરિણામથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું મોહનીય કર્મ એક જ વાર બાંધે ત્યારે તે સકૃદ્બંધક કહેવાય છે. કોઈ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના મોહનીય કર્મને બે વાર બાંધનાર હોય ત્યારે તે દ્વિર્બંધક કહેવાય છે. આથી જોઈ શકાય છે કે ભવ્ય જીવોમાં પણ અપુનર્બંધક કરતાં સકૃદ્બંધક અને સકૃદ્બંધક કરતાં દ્વિર્બંધકનો સંસારકાળ વધારે હોય છે. જે અત્યારે સકૃદ્બંધક હોય તે પણ કાળક્રમે અપુનર્બંધક થવાનો જ, અને જે અપુનર્બંધક અને તે ક્રમે ત્રિવિધ પણ કરવાનો જ. પરંતુ અહીં ધ્યાનમાં

એ રાખવાનું છે કે જે અભવ્ય હોય છે તે કદી ચરમપુદ્ગલપરા-
વર્તમાં આવી શકે નહિ, અને તેથી કરી તે કદી દ્વિર્બંધક,
સકૃદ્બંધક કે અપુનર્બંધક પણ થઈ શકે નહિ. આ એક સાંપ્ર-
દાયિક માન્યતા છે.

પરિશિષ્ટ ૩

વિભૂતિ

યમ, નિયમ, આસન વગેરે યોગનાં આઠ અંગો બાણીતાં
છે. પ્રત્યેક અંગ સિદ્ધ થતાં તેનાથી જીવનમાં યોગીને આંતરિક
સિદ્ધિઓ સાંપડે છે, તેવી જ રીતે બાહ્ય સિદ્ધિઓ પણ. આ બધી
સિદ્ધિઓ પતંજલિએ પોતાના ‘યોગસૂત્ર’ના બીજા અને ત્રીજા
પાદમાં વિસ્તારથી નીચે પ્રમાણે વર્ણવી છે :

પાંચ યમોથી થતી સિદ્ધિઓ

- ૧ અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિધૌ વૈરત્યાગઃ । (૨, ૩૫)
યોગીમાં અહિંસા સિદ્ધ થતાં તેની પાસે હિંસા પ્રાણીઓ
પણ પોતાના સહજ વૈરનો ત્યાગ કરે છે.
- ૨ સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાશ્રયત્વમ્ । (૨, ૩૬) સત્ય
સિદ્ધ થતાં વાણી કદી જૂઠી પડતી નથી.
- ૩ અસ્તેયપ્રતિષ્ઠાયાં સર્વરત્નોપસ્થાનમ્ । (૨, ૩૭) અસ્તેય
સિદ્ધ થતાં સર્વ દિશામાં રહેલ રત્નાદિ સમૃદ્ધિ ઉપસ્થિત
થાય છે.
- ૪ બ્રહ્મચર્યપ્રતિષ્ઠાયાં વીર્યલાભઃ । (૨, ૩૮) બ્રહ્મચર્યથી
વીર્યલાભ થાય છે.
- ૫ અપરિગ્રહસ્થૈર્યે જન્મકથતાસંવોધઃ । (૨, ૩૯) અપરિ-
ગ્રહની સ્થિરતાથી જન્માન્તરની સ્મૃતિ થાય છે.

નિયમથી થતી સિદ્ધિઓ

૬-૭ શૌચાત્સ્વાદ્વજ્રગુપ્તા પરૈરસંસર્ગઃ । (૨, ૪૦)

- સત્ત્વશુદ્ધિસૌમનસ્યૈકાદ્યેન્દ્રિયજયાત્મદર્શનયોગ્યત્વાનિ
ચ । (૨, ૪૧) (ખાલ્લ) શૌચની સ્થિરતાથી પોતાના શરીર
વિશે જુગુપ્સા તથા અન્ય સાથે અલિપ્તપણું સધાય છે.
વળી સત્ત્વની શુદ્ધિ, પ્રસન્નતા, એકાગ્રતા, ઇન્દ્રિયોનો જય
અને આત્મસાક્ષાત્કારની યોગ્યતા આવે છે.
- ૮ સંતોષાદનુત્તમઃ સુખલાભઃ । (૨, ૪૨) સંતોષથી ઉત્કૃષ્ટ
સુખનો લાભ થાય છે.
- ૯ કાયેન્દ્રિયસિદ્ધિરશુદ્ધિક્ષયાત્તપસઃ । (૨, ૪૩) તપથી અ-
શુદ્ધિનો ક્ષય થતાં શરીર અને ઇન્દ્રિયોની સિદ્ધિ થાય છે.
- ૧૦ સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદેવતાસંપ્રયોગઃ । (૨, ૪૪) સ્વાધ્યાયથી
ઇષ્ટ દેવતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.
- ૧૧ સમાધિસિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાત્ । (૨, ૪૫) ઇશ્વરપ્રણિ-
ધાનથી સમાધિ સિદ્ધિ થાય છે.

આસનથી થતી સિદ્ધિ

- ૧૨ તતો બ્રહ્માનભિઘાતઃ । (૨, ૪૮) આસન સિદ્ધિ થવાથી
શીતોષ્ણાદિ દ્રવ્યો ખાધા કરી શકતાં નથી.

પ્રાણાયામથી થતી સિદ્ધિ

- ૧૩-૧૪ તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશાચરણમ્ । (૨, ૫૨)

ધારણાસુ ચ યોગ્યતા મનસઃ । (૨, ૫૩)

પ્રાણાયામથી વિવેકજ્ઞાનના આવરણોનો ક્ષય થાય છે
અને વિવિધ ધારણાઓ માટે મન યોગ્ય બને છે.

પ્રત્યાહારથી થતી સિદ્ધિ

- ૧૫ તતઃ પરમવશ્યતેન્દ્રિયાણામ્ । (૨, ૫૫) પ્રત્યાહારથી ઇન્દ્રિયો
પર પરમ કાબૂ આવે છે.

ધારણા ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સંયમથી થતી સિદ્ધિ

- ૧૬ તજ્ઞયાત્ પ્રજ્ઞાલોકઃ । (૩, ૫) સંયમની સ્થિરતાથી પ્રજ્ઞાની
દીપ્તિ અર્થાત્ વિવેકજ્યાતિનો ઉદય થાય છે.

સંયમથી થતી કેટલીક અન્ય સિદ્ધિઓ

- ૧૭ પરિણામત્રયસંયમાદતોતાનાગતજ્ઞાનમ્ । (૩, ૧૬) ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થા૩પ ત્રિવિધ પરિણામમાં સંયમ કરવાથી યોગીને અતીત અને અનાગતનું જ્ઞાન થાય છે.
- ૧૮ શબ્દાર્થપ્રત્યયાનામિતરેતરાધ્યાસાત્ સંકરસ્તત્પ્રવિભાગ-સંયમાત્ સર્વભૂતરૂતજ્ઞાનમ્ । (૩, ૧૭) શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન એ ત્રણના અધ્યાસથી તેમાં ભેદ ભાસતો નથી, તેથી એમના ભેદ વિશે સંયમ કરવાથી સર્વ પ્રાણીઓના શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે.
- ૧૯ પ્રત્યયસ્ય પરચિત્તજ્ઞાનમ્ । (૩, ૧૯) ચિત્તવૃત્તિના સંયમથી પરચિત્તનું જ્ઞાન થાય છે.
- ૨૦ મૈત્ર્યાદિષુ બલ્લાનિ । (૩, ૨૩) મૈત્રી વગેરેમાં સંયમ કરવાથી અવધ્ય બલ પ્રાપ્ત થાય છે.
- ૨૧ ભુબનજ્ઞાનં સૂર્યે સંયમાત્ । (૩, ૨૬) સૂર્યમાં સંયમથી સર્વભુવનનું જ્ઞાન થાય છે.
- ૨૨ શ્રોત્રાકાશયોઃ સંબંધસંયમાદિદ્યં શ્રોત્રમ્ । (૩, ૪૧) શ્રોત્ર અને આકાશના સંબંધ વિશે સંયમ કરવાથી શ્રોત્ર દિવ્ય બને છે; અર્થાત્ શ્રોત્ર અતીત, અનાગત, સૂક્ષ્મ તથા વ્યવહિતાદિ શબ્દને શ્રવણ કરવાના સામર્થ્યવાળું થાય છે.
- ૨૩ કાયાકાશયોઃ સંબંધસંયમાત્ લઘુત્તલસમાપત્તેષ્ઠાકાશ-ગમનમ્ । (૩, ૪૨) શરીર અને આકાશના સંબંધ વિશે સંયમ કરવાથી ૩ જેવું હલકાપણું સધાતાં આકાશમાં ગમન થઈ શકે છે.
- ૨૪-૨૫ સ્થૂલસ્વરૂપસૂક્ષ્માન્વયાર્થવત્ત્વસંયમાદ્ ભૂતજયઃ । (૩, ૪૪) તતોઽણિમાદિપ્રાદુર્ભાવઃ કાયસંપત્તદ્ધર્માનભિષાતશ્ચ । (૩, ૪૫) પૃથિવ્યાદિ પાંચ ભૂતોની સ્થૂલ, સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મ, અન્વય અને અર્થવત્તા એ પાંચ અવસ્થાના સંયમથી ભૂતોનો જય

થાય છે; અને ભૂતજયથી અણિમા વગેરે અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓનો ઉદય થાય છે, રૂપલાવણ્યાદિ શરીરસંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ શરીરમાં એ ભૂતોના ધર્મની બાધક અસર થતી નથી.

૨૬ તતો મનોજિવિત્વં વિકરણભાવઃ પ્રધાનજયશ્ચ । (૩, ૪૮)
ઇન્દ્રિયજય થવાથી કાયાની મનના જેવી શીઘ્ર ગતિ થાય છે; ઇન્દ્રિયો ઇષ્ટ દેશ, કાળ અને સૂક્ષ્મ વિષયોમાં પ્રવર્તે છે અને પ્રકૃતિનો જય થાય છે.

૨૭ સર્વપુરુષાન્યતાહ્યાતિમાત્રસ્ય સર્વભાવાધિષ્ઠાનૃત્વં સર્વજ્ઞાનૃત્વં ચ । (૩, ૪૯)

બુદ્ધિ અને પુરુષના ભેદરૂપ વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર યોગીને સર્વનું નિયંતાપણું તથા સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય છે.

* * *

જૈન પરંપરામાં પણ સંયમથી પ્રાપ્ત થતી અનેક લબ્ધિઓ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવી છે; જેમકે,

- ૧ આમોસહિ—આ લબ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર સાધકે યોગીના સ્પર્શ માત્રથી જ રોગ દૂર થઈ શકે છે.
- ૨ વિપ્પોસહિ, ખેલોસહિ, જલ્લમોસહિ—જેના વડે સાધકના શરીરના મૂત્ર, શ્લેષ્મ વગેરે જેવા જુદા જુદા મળોના સ્પર્શથી જ રોગ દૂર થાય છે.
- ૩ સંલિન્નસોય—જેના વડે યોગી શરીરના ગમે તે ભાગથી સાંભળી શકે અથવા દરેકે ઇન્દ્રિય બીજી ઇન્દ્રિયોનાં કામ કરી શકે.
- ૪ ઉજુમર્ધ—જેનાથી ઋજુમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. (તત્ત્વાર્થ ૧, ૨૪-૨૫)
- ૫ સત્વોસહિ—જેનાથી સાધકના સર્વ અવયવો ઔષધિનું કામ આપે.

- ૬ ચારણુ—જેમાં સંયમ, તપ, વિદ્યા, મંત્ર આદિની સાધનાને બળે દૂર દૂર ભોળીને જવા આવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય. (આને ઉપર વર્ણવેલ ૨૩મી સિદ્ધિ સાથે સરખાવી શકાય.)
- ૭ આસીવિસ—જેના વડે તપથી શાપ આપવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય.
- ૮ કેવલી—જેનાથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટે. (૨૭મી સિદ્ધિ સાથે સરખાવો.)
- ૯ મણુનાણિણુ—જેનાથી વિપુલમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાન થાય. (તત્ત્વાર્થ ૧, ૧૪ અને ૨૫)
- ૧૦ પુવ્વધરા, અરિહંત, ચક્કવટ્ટી, બળદેવા, વાસુદેવા વગેરે—જેનાથી પૂર્વધર, અહંત, ચક્કવર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ વગેરેની શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય.^૧

*

*

*

બૌદ્ધ પરંપરામાં વિભૂતિ યા લખ્ખિ ‘અભિજ્ઞા’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને આ અભિજ્ઞાઓ કોઈ ઠેકાણે પાંચ તો કોઈકે ઠેકાણે છ વર્ણવવામાં આવેલી છે.

- ૧ ઇન્દ્રિયવિધ—જેનાથી અનેકરૂપે પ્રગટ થવાય, દીવાલ પર્વત વગેરેની આરપાર નીકળી શકાય, આકાશમાં ભોળી શકાય અને સૂર્ય-ચંદ્રને હાથથી સ્પર્શી શકાય.
- ૨ દિવ્યસોત (દિવ્યશ્રોત્ર)—જેના વડે દેવતા અને મનુષ્યના તેમજ દૂર અને નિકટના શબ્દો સાંભળી શકાય. (આ લખ્ખિ પતંજલિ પ્રમાણે ઉપર વર્ણવેલ ૨૨મી સિદ્ધિ તેમજ જૈન ‘સંભિન્નસોય’ સાથે સરખાવી શકાય.)
- ૩ પરચિત્તવિબળતા—જેનાથી બીજાના ચિત્તનું જ્ઞાન થાય. (આ પણ વૈદિક અને જૈન પરંપરામાં સમાન છે. સરખાવો પતંજલિ પ્રમાણેની ઉપર વર્ણવેલી ૧૯મી સિદ્ધિ અને જૈન ઉબ્બમઠ ને મણુનાણિણુ.)

૧. જુઓ આવરયકનિયુક્તિ ગા. ૬૯-૭૦ અને એના પરની મદ્ય-ગિરિ ટીકા પા. ૭૭-૭૮.

૪ પુખ્તેનિવાસાનુસ્સતિ—જેના વડે પૂર્વજન્મોનું જ્ઞાન થાય.
(સરખાવો પતંજલિગત ૫ મી સિદ્ધિ.)

૫ દિગ્બયકખૂ—જેનાથી દૂરની તેમજ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વસ્તુ
જોઈ શકાય.

૬ આસવક્રખયકરણાણુ—જેનાથી આસવો (આસ્રવો)નો ક્ષય
કરનારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય.

આ પરથી જોઈ શકાશે કે દરેક પરંપરાએ પોતપોતાની
રીતે સંયમ અર્થાત્ યોગથી થતી જુદી જુદી લખ્ધિઓ યા વિભૂતિઓ
વર્ણવી છે, જેમાંની કેટલીક ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે ખિલકુલ
સામ્ય ધરાવે છે.

પરિશિષ્ટ ૪

કાળજ્ઞાન

જીવન-મરણ, લાલ-હાનિ, શુભ-અશુભ જેવાં ભાવી
જાણુવા માટે મનુષ્યજાતિએ લાંબા કાળથી અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે.
તે પ્રયત્નોને પરિણામે અનુભવ તેમજ કટપનામૂલક અનેક શાસ્ત્રો
પણ રચાયાં છે, જેની આઠ શાખાઓ અષ્ટાંગનિમિત્તવિદ્યા નામથી
જાણીતી છે. આ નિમિત્તવિદ્યા કોઈ એક જ પરંપરામાં સીમિત
નથી. ભારતીય પરંપરાને ઉદ્દેશી કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય
કે તે વૈદિક-અવૈદિક બધી જ પરંપરાઓમાં ઓછેવત્તે અંશે મળી
આવે છે. અર્થર્વવેદ અને ઐતરેય આરણ્યક જેવા પ્રાચીન વૈદિક
ગ્રંથોમાં સ્વપ્ન આદિ દ્વારા શુભાશુભની સૂચના નિર્દેશાયેલી છે.
મહાભારતમાં પણ મૃત્યુસૂચક ચિહ્નોનું થોડું વર્ણન છે. કાશ્યપ-
સંહિતા, ચરક, સુશ્રુત, વરાહસંહિતા, મત્સ્યપુરાણ, વાયુપુરાણ,
યોગશાસ્ત્ર (પતંજલિ), કાળજ્ઞાન (શંભુનાથ) અને ધર્મસિન્ધુ આદિ
અનેક વૈદિક ગ્રંથોમાં મૃત્યુસૂચક વિવિધ ઉપાયોનો થોડો ઘણો
નિર્દેશ થયેલો છે. ખૌદ્ર વાડ્મયમાં અત્યાર લગી મિલિન્દપગ્ઢો
સિવાય અન્યત્ર આવી વિધાનું વર્ણન જોવામાં નથી આવ્યું. મિલિન્દ-

પગ-હોમાં પણ માત્ર શુભાશુભ સ્વપ્ન પૂરતી ચર્ચા છે, પરંતુ બૌદ્ધ-સાહિત્ય સંપૂર્ણભાવે જોવાય તો જ આ વિશે કાંઈક વધારે કહી શકાય. જૈન પરંપરામાં અષ્ટાંગનિમિત્તવિધાનો વિચાર પ્રાચીન કાળથી ખેડાયેલ છે. ખાર અંગ પૈકી લુપ્ત થયેલ દષ્ટિવાદ નામના ખારમા અંગમાં એ વિધાનું અસ્તિત્વ ઉત્તરકાલીન ગ્રંથકારોએ નોંધેલું છે, પરંતુ ઉપલબ્ધ શ્વેતાંબર-દિગંબર સાહિત્યમાં અનેક ગ્રંથો અને પ્રકરણો એવાં છે જેમાં ભાવિસૂચક રિષ્ટ કે અ-રિષ્ટોનું અનેકવિધ તેમજ વિસ્તૃત વર્ણન મળે છે. જે કે ઓઘ-નિયુક્તિમાં લાંબું વર્ણન નથી, પણ રિષ્ટસમુચ્ચયના કર્તા દુર્ગાદેવે નોંધેલ અને ઉપયોગ કરેલ ‘મરણકંડિકા’ નામનો કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથ એવો હોતો જેમાં કાળજ્ઞાનનું વિવિધ અને વિસ્તૃત વર્ણન હતું. ‘સંવેગરંગશાલા’ અને આચાર્ય હેમચંદ્રનું ‘યોગશાસ્ત્ર’ એ બે ગ્રંથો, તેમાંય છેલ્લો, આ વિષય ઉપર સૌથી વધારે પ્રકાશ નાખે છે.

મૃત્યુસૂચક નાનાવિધ ચિહ્નોનું વર્ણન કરનાર વૈદિક-અવૈદિક ગ્રંથોનું વિસ્તાર અને ખારીકાઈથી તુલનાત્મક અધ્યયન કરી ડૉ. એ. એસ. ગોપાણીએ પોતાના સુસંપાદિત ‘રિષ્ટસમુચ્ચય’ નામના પુસ્તકમાં આ વિષયને લગતી બહુ કીમતી અને ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડી છે, જે આ વિષયના અભ્યાસી માટે ખાસ મહત્વની છે.

પરિશિષ્ટ ૫

આધ્યાત્મિક વિકાસકેમની ભૂમિકાઓ અને

ધ્યાનોની તુલના

વૈદિક પરંપરા

આ પરંપરાના બે ગ્રંથો એવા છે જેમાં વર્ણવેલી ભૂમિકાઓ દ્વૈતવાદી કે અદ્વૈતવાદી એ બધાને માન્ય છે. તેમાંથી પહેલો ગ્રંથ છે. પાતંજલ યોગસૂત્ર અને બીજો યોગવાસિષ્ઠ. યોગસૂત્રભાષ્યમાં ચિત્ત પાંચ પ્રકારનું વર્ણવ્યું છે : ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને

નિરુદ્ધ.^૧ તેમાંથી ક્ષિપ્ત અને મૂઠ એ બે ચિત્તો આધ્યાત્મિક વિકાસનો પ્રારંભ થયા પહેલાંનાં છે. વિક્ષિપ્ત વખતે એવા વિકાસનો પ્રારંભ છતાં મુખ્યપણે અવિકાસ હોય છે. તેથી એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એ બે જ વિકાસક્રમમાં આવે. એકાગ્ર ચિત્તમાં સંપ્રજ્ઞાત અને નિરુદ્ધમાં અસંપ્રજ્ઞાત-યોગ મનાયો છે. સંપ્રજ્ઞાત-યોગમાં સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ આલંબન હોય છે, જ્યારે અસંપ્રજ્ઞાત નિરાલંબન હોય છે અને તેથી જ તે નિર્બીજ અને સંસ્કારશેષ છે.

સંપ્રજ્ઞાતયોગ ચાર પ્રકારનો છે : (૧) વિતર્ક, વિચાર આનન્દ અને અસ્મિતાયુક્ત, (૨) વિતર્ક રહિત પણ વિચાર, આનન્દ અને અસ્મિતાયુક્ત, (૩) વિતર્ક અને વિચાર રહિત પણ આનન્દ અને અસ્મિતાયુક્ત, (૪) વિતર્ક, વિચાર અને આનન્દ રહિત અને માત્ર અસ્મિતાયુક્ત (યોગસૂત્ર ૧, ૧૭).

વાચસ્પતિએ મધુમતી, મધુપ્રતીકા, વિશેકા અને સંસ્કાર-શેષા નામે ચાર ચિત્તભૂમિઓ નોંધી છે (યોગસૂત્ર ૧. ૧.).

અહીં એ પણ નોંધવું જરૂરી છે કે યોગસૂત્ર (૩, ૫૧)ના ભાષ્યમાં યોગીના ચાર પ્રકારો દર્શાવેલા છે; જેમકે (૧) પ્રથમ-કટિપક, (૨) મધુભૂમિક યા ઋતંભરપ્રજ્ઞા, (૩) પ્રજ્ઞાજયોતિ, (૪) અતિક્રાન્તભાવનીય.

૧. જે ચિત્ત રજ્જેગુણની બહુલતાને લીધે હ્રમેશાં અનેક વિષયોમાં પ્રેરાતું હોવાથી અત્યંત અસ્થિર હોય તે ક્ષિપ્ત. (૨) જે ચિત્ત તમોગુણના પ્રાબલ્યથી નિદ્રાવૃત્તિવાળું અને તે મૂઠ. (૩) જે ચિત્ત અસ્થિરતા વિશેષ હોવા છતાં ક્યારેક ક્યારેક પ્રશસ્ત વિષયોમાં સ્થિરતા અનુભવે તે વિક્ષિપ્ત. (૪) જે ચિત્ત એકતાન-સ્થિર બની જાય તે એકાગ્ર. (૫) જે ચિત્તમાં તમામ વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ ગયો હોય અને માત્ર સંસ્કારો જ બાકી રહ્યા હોય તે નિરુદ્ધ. (જુઓ પુરાતત્ત્વ, પુસ્તક ૧, અંક ૨ માં પં. સુબલાલજીનો લેખ : 'ભારતીય દર્શનોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ' પા. ૧૯૯ થી ૨૦૮)

યોગવાસિષ્ઠ ઔદ ભૂમિકાઓ ગણાવે છે. તેમાંથી સાત અજ્ઞાન-ભૂમિકાઓ છે અને સાત જ્ઞાનભૂમિકાઓ. પહેલી સાત અવિકાસની અને બીજી સાત વિકાસની દશાઓ છે. તે આ પ્રમાણે : (૧) બીજન્નચત્, (૨) જન્નચત્, (૩) મહાજન્નચત્, (૪) જન્નચત્સ્વપ્ન, (૫) સ્વપ્ન, (૬) સ્વપ્નજન્નચત્, (૭) સુષુપ્તક^૧. જ્ઞાનમય સ્થિતિના પણ સાત ભાગ કરી તેને જ્ઞાનભૂમિકાઓના નામથી ઓળખાવ્યા છે; જેમકે (૧) શુભેચ્છા, (૨) વિચારણા, (૩) તત્તુમાનસા, (૪) સત્ત્વા-પત્તિ, (૫) અસંસક્રિત, (૬) પદાર્થભાવની, અને (૭) તુર્યાંગ^૨ (જુઓ, પુરાતત્ત્વ એજન).

૧. (૧) પહેલી ભૂમિકામાં અહંત્વ-મમત્વબુદ્ધિની જગૃતિ નથી હોતી, માત્ર તેની જગૃતિની બીજરૂપે યોગ્યતા હોય છે, તેથી તે બીજન્નચત્ કહેવાય છે. આ ભૂમિકા વનસ્પતિ જેવા હુદ્ર નિકાયમાં માની શકાય. (૨) બીજી ભૂમિકામાં અહંત્વ-મમત્વબુદ્ધિ અદ્વંશો જગે છે, તેથી તે જન્નચત્ કહેવાય છે. આ ભૂમિકા કીટ, પતંગ, પશુ, પક્ષીમાં માની શકાય. (૩) ત્રીજી ભૂમિકામાં અહંત્વ-મમત્વબુદ્ધિ વિશેષ પુષ્પ છે, તેથી તે મહાજન્નચત્ કહેવાય છે. આ ભૂમિકા મનુષ્ય, દેવ આદિ નિકાયમાં માની શકાય. (૪) ચોથી ભૂમિકામાં જન્નચત્ અવસ્થાના મનોરાજ્ય (બ્રમ)નો સમાવેશ થાય છે; જેમકે, એકને બદલે બે ચંદ્ર દેખાવા, છીપમાં રૂપાનું ભાન અને ઝાંઝવામાં પાણીની બુદ્ધિ. આ હેતુથી આ ભૂમિકા જન્નચત્સ્વપ્ન કહેવાય છે. (૫) પાંચમી ભૂમિકામાં નિદ્રા વખતે આવેલ સ્વપ્નનું જગ્યા બાદ જ ભાન થાય છે તેનો સમાવેશ છે, તેથી તે સ્વપ્ન કહેવાય છે. (૬) છઠી ભૂમિકામાં વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ચાલુ રહેલ સ્વપ્નનો સમાવેશ થાય છે. આ સ્વપ્ન શરીરપાત થયા છતાં પણ ચાલુ રહે છે, તેથી તે સ્વપ્નજન્નચત્ કહેવાય છે. (૭) સાતમી ભૂમિકા ગાઢ નિદ્રાની હોય છે, જેમાં જડ જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે અને કર્મો માત્ર વાસનારૂપે રહેલાં હોય છે, તેથી તે સુષુપ્તિ કહેવાય છે. ત્રીજીથી સાતમી સુધીની પાંચ ભૂમિકાઓ સ્પષ્ટપણે મનુષ્યનિકાયમાં અનુભવાય છે. જુઓ યોગવાસિષ્ઠ, ઉત્પત્તિપ્રકરણ સર્ગ ૧૧૭.

૨. (૧) હું મૂઢ જ શા માટે રહું ? હવે તો શાસ્ત્ર અને સમજન દ્વારા

બૌદ્ધ પરંપરા

આના મુખ્ય બે ભાગ છે : સ્થવિરવાદ અને મહાયાન. સ્થવિરવાદ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક વિકાસની છ ભૂમિકાઓ કરવામાં આવી છે : ૧. અંધપુથુજ્જન, ૨. કલ્યાણપુથુજ્જન, ૩. સોતાપન્ન, ૪. સકદાગામી, ૫. અનાગામી યા ઓપપાતિક, ૬. અરહા^૧.

ઠાંઈક આત્માવલોકન કરીશ, એવી વૈરાગ્યપૂર્વક જે ઇચ્છા તે શુભેચ્છા. (૨) શાસ્ત્ર અને સન્નનના સંસર્ગપૂર્વક વૈરાગ્યાભ્યાસને લીધે જે સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ થવી તે વિચારણા. (૩) શુભેચ્છા અને વિચારણાને લીધે જે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ ઘટે છે તે તનુમાનસા હોવાય છે, કારણ કે તેમાં સંકલ્પવિકલ્પ ઓછા થાય છે. (૪) ત્રણ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી ચિત્ત સુધ્ધમાં પણ વિરતિ થવાથી સત્ય અને શુદ્ધ એવા આત્મામાં જે રિયતિ થવા પામે છે તે સત્ત્વાપત્તિ. (૫) પૂર્વની ચાર ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી અને સમાધિના અસંગરૂપ પરિપાકથી એવી અવસ્થા થાય છે કે જેમાં ચિત્તની અંદર નિરતિશય આત્માનંદનો ચમત્કાર પુષ્ટ થયેલ હોય છે તે અસંસક્તિ ભૂમિકા (૬) પાંચ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી પ્રગટ થયેલ આત્મારામ રિયતિને લીધે એક એવી દશા પ્રાપ્ત થાય છે કે બાહ્ય ને આભ્યંતર બધા પદાર્થોની ભાવના છૂટી જાય છે. દેહયાત્રા ફક્ત ખીજના પ્રયત્નને લઈને ચાલે છે તે પદાર્થભાવની ભૂમિકા. (૭) છ ભૂમિકાઓના અભ્યાસને લીધે ભેદભાવનું જ્ઞાન બિલકુલ શમી જવાથી જે એકમાત્ર સ્વભાવનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે તે તુર્યાંગા. આ સાતમી તુર્યાંગાવસ્થા જીવન્મુક્તમાં હોય છે. વિદેહમુક્તનો વિષય ત્યારબાદની તુર્યાતીત અવસ્થા છે. જુઓ યોગવાસિષ્ઠ, ઉત્પત્તિ પ્રકરણ, સ. ૧૧૮ તથા નિર્વાણપ્રકરણ સ. ૧૨૦ અને પુરાતત્ત્વ પા. ૨૦૩.

૧. (૧-૨) પુથુજ્જન એટલે સામાન્ય મનુષ્ય. તેના અંધપુથુજ્જન અને કલ્યાણપુથુજ્જન એવા બે ભેદો છે. યથા—

દુવે પુથુજ્જના વૃત્તા બુદ્ધેનાદિચ્છંબંધુના ।

અંધો પુથુજ્જનો ઈકો કલ્યાણેકો પુથુજ્જનો ॥

—મજ્જિમનિકાય, મૂળ પરિયાયસુત્તવજ્જણના.

આ બંનેમાં સંયોજના (બંધન) તો દશેય હોય છે, છતાં અંતર હોય

આમાં પહેલી અવિકાસકાલીન, બીજી અદ્યમાત્ર વિકાસવાળી, ત્રીજી પાંચમી ચડિયાતા વિકાસવાળી અને છઠી પૂર્ણ વિકાસની ભૂમિકાઓ છે.

કેટલીક વાર પુથુજ્જન અને ગોત્રભૂ એવા પણ અજ્ઞાન-કાલીન ભૂમિકાના બે ભાગો કરવામાં આવે છે, પરંતુ ગોત્રભૂની વ્યાખ્યા દરેક સ્થળે એકસરખી નથી. કેટલીક વાર એ ભૂમિકાને જ્ઞાનકાલીન અવસ્થાઓમાં ગણાવવામાં આવી છે; અર્થાત ગોત્રભૂ સોતાપત્ર, સકદાગામી કે અનાગામી હોઈ શકે. જ્ઞાનકાલીન ભૂમિકાઓમાંથી સોતાપત્ર ને સકદાગામી માટે અધિશીલ, અનાગામી માટે અધિચિત્ત ને અરહા માટે અધિવ્રજ્ઞ શબ્દો પણ યોજવામાં આવે છે.

મહાયાન પરંપરામાં પણ ભૂમિકાઓની ખાખતમાં કંઈક નામભેદ ને સંખ્યાભેદ પ્રવર્તે છે. સામાન્ય રીતે દશ ભૂમિકાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે અને આ દશેય ભૂમિકાઓ જ્ઞાનકાલીન છે, કેટલેક સ્થળે ('આધિસત્ત્વભૂમિ' જેવા ગ્રંથોમાં) ૧૨ ભૂમિઓનો નિર્દેશ છે. તેમાં અજ્ઞાનકાલીન બે ભૂમિકાઓ ઉમેરવામાં આવી છે. ખાકીની દશભૂમિઓ તદ્દન સમાન છે, ભેદ હોય તો તે માત્ર નામનો

તો તે એટલું જ કે પહેલાને આર્યદર્શન (સત્સંગ) પ્રાપ્ત થયેલ નથી હોતું, જ્યારે બીજાને તે પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે. આ બંને નિર્વાણમાર્ગથી પરાક્રમુખ હોય છે. નિર્વાણમાર્ગને પ્રાપ્ત થયેલાના ચાર પ્રકાર છે : (૩) જેણે ત્રણ સંયોજનાનો ક્ષય કર્યો હોય તે સોતાપત્ર, (૪) જેણે ત્રણ સંયોજનાનો ક્ષય અને પછીથી બેનું શૈથિલ્ય કર્યું હોય તે સકદાગામી, (૫) જેણે પાંચેનો ક્ષય કર્યો હોય તે આપપાતિક, (૬) જેણે દશે સંયોજનાનો ક્ષય કર્યો હોય તે અરહા. સોતાપત્ર વધારેમાં વધારે સાત વાર મનુષ્યલોકમાં અવતરે છે, ત્યારબાદ અવશ્ય નિર્વાણ પામે છે. સકદાગામી એક જ વાર મનુષ્યલોકમાં આવે છે, પછી નિર્વાણ પામે છે. આપપાતિક બ્રહ્મલોકમાંથી જ નિર્વાણ પામે છે. અરહા તે સ્થિતિમાંથી જ નિર્વાણ મેળવે છે. દસ સંયોજનાઓ માટે જુઓ અંગુત્તરનિકાય (પા. ૧૭, કુટનોટ ૧૩); મજ્ઞિમનિકાય; 'બુદ્ધ, ધર્મ આણિ સંઘ' મરાઠી, (પા. ૯૯) તથા પુરાતત્ત્વ પા. ૨૦૩-૪.

જ છે. તે દશ ભૂમિઓ આ પ્રમાણે છે : ૧. પ્રમુદિતા, ૨. વિમલા, ૩. પ્રભાકરી, ૪. અર્ચિભમતી, ૫. સુદુર્જયા, ૬. અભિમુખી, ૭. દુરંગમા, ૮. અચલા, ૯. સાધુમતી, ૧૦ ધર્મમેત્રા^૧. ‘ઐધિસત્ત્વભૂમિ’ ગ્રંથમાં બાર ભૂમિઓ આ રીતે છે : ૧. ગોત્રવિહાર, ૨. અધિ-મુક્તિચર્યાવિહાર, ૩. પ્રમુદિતાવિહાર, ૪. અધિશીલવિહાર, ૫.

૧. (૧) પ્રમુદિતા—જગતના ઉદ્ધાર અર્થે બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગે ને ચિત્તમાં તેવી ઐધિનો સંકલ્પ કરે ને તેથી કરી પ્રમેદ અનુભવે તે સ્થિતિ પ્રમુદિતા.

(૨) વિમલા—બીજા પ્રાણીઓને ઉન્નમર્ગથી નિવારવા માટે પોતે જ પ્રથમ હિંસાવિરમણ આદિ શીલનું આચરણ કરી દાખલો બેસાડવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે વિમલા.

(૩) પ્રભાકરી—જ્યારે આઠ ધ્યાન અને મૈત્રી આદિ ચાર બ્રહ્મ-વિહારની ભાવના કરે અને પ્રથમ કરેલ સંકલ્પ પ્રમાણે અન્ય પ્રાણીઓને દુઃખમુક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે તે સ્થિતિ.

(૪) અર્ચિભમતી—પ્રાપ્ત કરેલ ગુણોને સ્થિર કરવા, નવા મેળવવા તેમજ કોઈ પણ જાતના દોષનું સેવન ન કરવા જોડલી વીર્યપારમિતા સાથે ત્યારે અર્ચિભમતી.

(૫) સુદુર્જયા—કઠણાવૃત્તિ વિશેષ વધે અને ચાર આર્યસત્યોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય એવી ધ્યાનપારમિતા આવે ત્યારે.

(૬) અભિમુખી—મહાકઠણા વડે ઐધિસત્ત્વથી આગળ જઈ અર્હતપણું પ્રાપ્ત થાય અને દશ પારમિતામાંથી વિશેષે પ્રજ્ઞાપારમિતા સાથે ત્યારે.

(૭) દુરંગમા—જ્યારે દશે પારમિતા પૂર્ણ સધાય.

(૮) અચલા—શરીર, વાણી અને મનને લગતી બાબતો વિશેની ચિંતાથી સહજભાવે મુક્ત થાય અને વિશ્વને લગતા પ્રશ્નો વિશેનું સ્પષ્ટ અને વિગતે જ્ઞાન થાય તેમજ ચલિત થવાનો સંભવ જતો રહે ત્યારે અચલા.

(૯) સાધુમતી—દરેક જીવને દોરવણી આપવા માટે એના અત્રિકારને પારખવાની સંપૂર્ણ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે.

(૧૦) ધર્મમેત્રા—સર્વજ્ઞત્વપ્રાપ્તિ ને મહાયાનદષ્ટિએ તથાગત

આ ભૂમિઓના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ નલિનાક્ષ દત્તકૃત ‘આર્યોક્તસ્ર ઐશ્વર્ય મહાયાનબુદ્ધિગ્રંથ એન્ડ ઇટ્સ રિલેશન ટુ હીનયાન’ પા. ૨૪૨-૮૬.

અધિચિત્તવિહાર, ૬-૭-૮ અધિપ્રજ્ઞાવિહાર, ૯. સાલિસંસ્કારસા-
ભોગનિર્નિમિત્તવિહાર, ૧૦. અનાભોગનિર્નિમિત્તવિહાર, ૧૧.
પ્રતિસંવિદ્વિહાર, ૧૨. પરમવિહાર.

હીનયાનની ભૂમિએને મહાયાનની કઈ કઈ ભૂમિઓ સાથે
સરખાવી શકાય એ અમે નીચે કોષ્ટકમાં દર્શાવ્યું છે. આ
ખાખતમાં એટલું નોંધવું જરૂરી છે કે મહાયાનની ‘પ્રમુદિતા’ સાથે
હીનયાનની કોઈ પણ ભૂમિકા સામ્ય ધરાવતી નથી, કેમકે હીન-
યાનમાં સર્વ જીવોને ઉદ્ધારવાનો બોધિસત્ત્વ જેવો આદર્શ કે
સંકલ્પ નથી, જ્યારે ‘પ્રમુદિતા’માં એ સંકલ્પ છે. હીનયાન ‘અર્હત’
પદ્ધતી અર્થાત્ વ્યક્તિગત નિર્વાણથી જ અટકે છે, જ્યારે મહાયાન
પ્રમાણે બોધિસત્ત્વનો આદર્શ ‘અર્હત’ પદ્ધતિમાં નહિ, પણ દશમાંની
છેલ્લી ચાર ભૂમિકામાં સિદ્ધ થઈ શકે છે.

હીનયાન

૧. અંધપુથુજ્જન યા પુથુજ્જન
૨. કલ્યાણપુથુજ્જન યા ગોત્રભૂ
૩. સોતાપન્ન } અધિશીલ
૪. સકદાગામી }
૫. અનાગામી યા અધિચિત્ત
૬. અરહા યા અધિપ્રજ્ઞ

મહાયાન

૧. ગોત્રવિહાર
૨. અધિમુક્તિચર્યાવિહાર
૩. પ્રમુદિતા યા પ્રમુદિતાવિહાર
૪. વિમલા યા અધિશીલવિહાર
૫. પ્રભાકરી યા અધિચિત્તવિહાર
૬. અચિન્મતી } અધિપ્રજ્ઞાવિહાર
૭. સુદુર્ગયા }
૮. અભિમુખી }
૯. દુરંગમા યા સાલિસંસ્કાર-
સાભોગનિર્નિમિત્તવિહાર
૧૦. અચલા યા અનાભોગનિર્નિ-
મિત્તવિહાર
૧૧. સાધુમતી યા પ્રતિસંવિદ્-
વિહાર
૧૨. ધર્મભેદા યા પરમવિહાર

જન પરંપરા

આમાં પ્રાચીન આગમને અનુસરી એક વર્ણુન છે અને ખીજું માત્ર હરિભદ્રના શ્રદ્ધેને અનુસરી. પહેલામાં ગુણુસ્થાન નામે ચૌદ ભૂમિકાઓ છે : (૧) મિથ્યાદષ્ટિ, (૨) સાસ્વાદન, (૩) સમ્યક્-મિથ્યાદષ્ટિ, (૪) અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ, (૫) દેશવિરતિ (વિરતા-વિરત), (૬) પ્રમત્તસંયત, (૭) અપ્રમત્તસંયત (૮) અપૂર્વકરણુ (નિવૃત્તિખાદર), (૯) અનિવૃત્તિખાદર, (૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય, (૧૧) ઉપશાંતમોહ, (૧૨) ક્ષીણમોહ, (૧૩) સયોગકેવલી, (૧૪) અયોગ-કેવલી^૧. આમાં પહેલાં ત્રણ ગુણુસ્થાનો એ અવિકાસકાળ છે,

૧. (૧) જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીયની પ્રબળતાને લીધે સમ્યક્ત્વ ગુણુ આવૃત થયેલો હોવાથી આત્માની તત્ત્વરુચિ જ પ્રગટી શકતી નથી, જેથી તેની દષ્ટિ મિથ્યા (સત્યવિરુદ્ધ) હોય છે, તે અવસ્થા મિથ્યાદષ્ટિ. (૨) અગિયારમા ગુણુસ્થાનથી પતિત થઈ પ્રથમ ગુણુસ્થાન ઉપર આવતાં વચ્ચે બહુ જ થોડા વખત સુધી જે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે અવસ્થા સાસ્વાદન. આનું સાસ્વાદન નામ એટલા માટે છે કે તેમાં પતનોન્મુખ આત્માને તત્ત્વરુચિનો સ્વરૂપ પણ આસ્વાદ હોય છે, જેવી રીતે મિષ્ટાન્નના ભોજન બાદ ઊલટી થતી વખતે એક વિલક્ષણ સ્વાદ હોય છે. આ ખીજું ગુણુસ્થાન પતનોન્મુખ આત્માને જ હોય છે. (૩) હીચકે હીચતા માણસની પેઠે જે અવસ્થામાં આત્મા હોવાયમાન હોય છે, જેને લીધે તે સર્વથા સત્ય દર્શન કરી શકતો નથી કે સર્વથા મિથ્યાદષ્ટિની સ્થિતિમાં રહી શકતો નથી અર્થાત્ તેની સંશયાળુ જેવી સ્થિતિ બની જાય છે તે અવસ્થા સમ્યક્-મિથ્યાદષ્ટિ આ ગુણુસ્થાનમાં દર્શનમોહનીયનું વિષય પ્રથમ જોટું તીવ્ર રહેતું નથી, પણ તે હોય છે ખરું (૪) જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીયનું બળ કાં તો ખિલકુલ શમી જાય છે કે વિરલ થઈ જાય છે અને કાં તો ખિલકુલ ક્ષીણ થઈ જાય છે જેને લીધે આત્મા અસંદિગ્ધપણે સત્ય દર્શન કરી શકે છે એ અવસ્થા અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ. આનું અવિરત નામ એટલા માટે છે કે તેમાં ચારિત્રમોહનીયની સત્તા સવિશેષ હોવાથી વિરતિ (ત્યાગવૃત્તિ) ઉદય પામતી નથી. (૫) જે અવસ્થામાં સત્યદર્શન ઉપરાંત અલ્પાંશે પણ ત્યાગવૃત્તિનો ઉદય થાય છે તે દેશવિરતિ. આમાં ચારિત્ર-

ત્યારબાદનાં મોક્ષકાળ છે.^૧

આ ચૌદ ગુણુસ્થાનને સંક્ષેપમાં બહિરાત્મ-અવસ્થા, અન્ત-રાત્મ-અવસ્થા અને પરમાત્મ-અવસ્થા એમ ત્રણ ભાગમાં પણ ગોઠવેલાં મળે છે. પહેલી અવસ્થામાં જીવનું વિશુદ્ધ રૂપ અત્યંત

મોહનીયની સત્તા અવશ્ય ઘટેલી હોય છે અને તેના હાસના પ્રમાણમાં ત્યાગવૃત્તિ હોય છે. (૬) ને અવસ્થામાં ત્યાગવૃત્તિ પૂર્ણ રીતે ઉદય પામે છે છતાં વચ્ચે વચ્ચે સ્ખલન સંભવે છે તે પ્રમત્તસંયત. (૭) ને અવસ્થામાં પ્રમાદનો જરાયે સંભવ નથી તે અપ્રમત્તસંયત. (૮) ને અવસ્થામાં પહેલાં ક્યારે પણ નહિ અનુભવેલ આત્મશુદ્ધિનો અનુભવ થાય છે અને અપૂર્વ વીર્યેહ્વાસ (આત્મિક સામર્થ્ય) પ્રગટે છે તે અવસ્થા અપૂર્વકરણ. આનું બીજું નામ નિવૃત્તિબાદર છે. (૯) ને અવસ્થામાં ચારિત્રમોહનીય કર્મના શેષ રહેલ અંશોને શમાવવાનું કે ક્ષીણ કરવાનું કામ ચાલતું હોય છે તે અવસ્થા અનિવૃત્તિબાદર. (૧૦) ને અવસ્થામાં મોહનીયનો અંશ લોભ-રૂપે જ ઉદયમાન હોય છે, પણ બહુ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં, તે અવસ્થા સૂક્ષ્મ-સંપશય. (૧૧) ને અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ લોભ સુધ્ધાં શમી જાય છે તે ઉપશાંતમોહનીય. આ ગુણુસ્થાનમાં દર્શનમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય સંભવે ખરો, પણ ચારિત્રમોહનીયનો તેવો ક્ષય નથી હોતો, માત્ર તેની સર્વાંશે ઉપશાંતિ હોય છે. આને લીધે જ મોહનો ફરી ઉદ્વેગ થતાં આ ગુણુસ્થાનથી અવશ્ય પતન થાય છે અને પ્રથમ ગુણુસ્થાન સુધી જવું પડે છે. (૧૨) ને અવસ્થામાં દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય થઈ જાય છે તે ક્ષીણમોહનીય. આ સ્થિતિથી પતન સંભવતું જ નથી. (૧૩) ને અવસ્થામાં મોહના આત્યંતિક અભાવને લીધે વીતરાગદશા પ્રગટવા સાથે સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થાય છે તે અવસ્થા સયોગકેવલી ગુણુસ્થાન. આ ગુણુસ્થાનમાં શારીરિક, માનસિક અને વાચિક વ્યાપાર હોય છે. એથી આને જીવન્મુક્તિ કહી શકાય. (૧૪) ને અવસ્થામાં શારીરિક, માનસિક, વાચિક પ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ થઈ જાય છે તે અયોગકેવલી ગુણુસ્થાન. આ ગુણુસ્થાન છેલ્લું છે. તેથી શરીરપાત થતાં જ તેની સમાપ્તિ થાય છે અને ત્યાર-બાદ ગુણુસ્થાનાતીત વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. (આ માટે જુઓ કર્મગ્રંથ બીજો.)

આવૃત હોવાથી તે સંસારભોગોમાં જ રચ્યોપચ્યો રહે છે, બીજી અવસ્થામાં જીવ પરનું ગાઢ આવરણ શિથિલ થતાં તેની દૃષ્ટિ સંસારભોગોથી વિમુખ બની આત્માભિમુખ બને છે અને ત્રીજી અવસ્થામાં તે આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રગટ થઈ જાય છે.

પહેલી અવસ્થામાં પહેલાં ત્રણ ગુણુસ્થાનનો, બીજીમાં ચોથાથી બારમા ગુણુસ્થાનનો અને છેલ્લીમાં તેરમા-ચૌદમા ગુણુસ્થાનનો સમાવેશ થાય છે.^૧

ગુણુસ્થાનના આ પ્રાચીન વિચારને આ. હરિભદ્ર પોતાના યોગશ્રંથોમાં જુદી જુદી રીતે વર્ણવે છે.

પ્રથમ અચરમાવર્તકાળ, જે આધ્યાત્મિક વિકાસના પ્રારંભ પહેલાનો કાળ છે તે, સર્વત્ર સમાન છે. ચરમાવર્તથી વિકાસનો પ્રારંભ ગણાય. તેમાં અપુનર્બંધકસ્થિતિ આવે છે. તે પણ બધા શ્રંથોમાં સમાન છે. હવે જે નામ અને વર્ગીકરણનો ભેદ છે તે નીચે પ્રમાણે—

યોગખિંદ્રમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમનું યોગરૂપે વર્ણન છે અને યોગના પાંચ ભેદો કરવામાં આવ્યા છે : ૧. અધ્યાત્મ, ૨. ભાવના, ૩. ધ્યાન, ૪. સમતા, ૫. વૃત્તિસંક્ષય.^૨ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં અવિકાસકાલીન દૃષ્ટિને ઓઘદૃષ્ટિ ને વિકાસકાલીન દૃષ્ટિને યોગદૃષ્ટિ કહી છે. યોગદૃષ્ટિના આઠ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે : ૧. મિત્રા, ૨. તારા, ૩. બલા, ૪. દીપ્રા, ૫. કાન્તા, ૬. સ્થિરા, ૭. પ્રભા, ૮. પરા.^૩

યોગવિંશિકામાં વિકાસકાલીન અવસ્થાને સૂચવતા પાંચ

૧. જુઓ પં. સુખલાલજી સંપાદિત હિંદી ચોથા કર્મશ્રંથની પ્રસ્તાવના પા. ૨૬-૩૦.

૨. સમજૂતી માટે જુઓ આ શ્રંથની પ્રસ્તાવના પા. ૫૦-૫૧.

૩. " " " " " " પા. ૫૩.

યોગમેદો આ છે : ૧. સ્થાન, ૨. ઊર્ણ, ૩. અર્થ, ૪. આલંબન, ૫. નિરાલંબન.^૧

યોગશતકમાં તે પ્રાચીન પરંપરાને અનુસરી આધ્યાત્મિક વિકાસનો ક્રમ આલેખાયો છે : ૧. અપુનર્જંધક, ૨. સમ્યગ્દષ્ટિ, ૩. દેશવિરતિ, ૪. સર્વવિરતિથી પૂર્ણતા સુધી.^૨

આજીવક પરંપરા

બુદ્ધધર્મકૃત દીધનિકાયની સુમંગલાવિલાસિની અટ્ટકથામાં આવતા ઉદ્દેશ્યને અનુસરી આજીવક ગોશાલકને સંમત એવી આઠ ભૂમિકાઓ—૧. મંદ, ૨. ખીડા, ૩. પદવીમંસા, ૪. ઉજુગત, ૫. સેખ, ૬. સમણ, ૭. જિન, ૮. પત્ર. આ આઠમાં પ્રથમની ત્રણ અવિકાસ અને પાછળની પાંચ વિકાસક્રમની જણાય છે. ત્યારબાદ મોક્ષકાળ હોવો જોઈએ.^૩

ધ્યાનો

યોગશાસ્ત્રમાં એકાગ્રચિત્તના સવિતર્ક, સવિચાર, સાનન્દ અને સાસ્મિત એવા ચાર સંપ્રજ્ઞાતયોગના ભેદ વર્ણવ્યા છે. વળી આગળ જતાં સવિતર્ક-સંપ્રજ્ઞાત યોગના ફળરૂપે થતા સ્થૂળ વિષયોના સાક્ષાત્કારના બે ભાગ પાડી અનુક્રમે તેને સવિતર્ક સમાપત્તિ અને નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ કહેલ છે. એ જંરીતે સૂક્ષ્મ વિષયમાં પ્રવર્તમાન સવિચાર-સંપ્રજ્ઞાતયોગથી થતા સૂક્ષ્મ સાક્ષાત્કારને સવિચાર અને નિર્વિચાર એવી બે સમાપત્તિરૂપે વર્ણવેલ છે.

બૌદ્ધ પરંપરામાં ધ્યાનના ચાર ભેદ આ પ્રમાણે છે : ૧. વિતર્ક-વિચાર-પ્રીતિ-સ્મૃત્ત-એકાગ્રતા સહિત, ૨. પ્રીતિ-સ્મૃત્ત-

૧. સમજૂતી માટે જુઓ આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના પા. ૫૭.

૨. " " " " " " પા. ૫૫.

૩. આ ભૂમિકાઓના અર્થ અને ખીજી પ્રાસંગિક સૂચના માટે જુઓ પુરાતત્ત્વ પા. ૨૦૮.

એકાગ્રતા સહિત, ૩. સુખ-એકાગ્રતા સહિત, ૪. એકાગ્રતા સહિત. વળી એ જ પરંપરામાં પાંચ ભેદ પણ કરવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે : ૧. વિતર્ક-વિચાર-પ્રીતિ-સુખ-એકાગ્રતા સહિત, ૨. વિચાર-પ્રીતિ-સુખ-એકાગ્રતા સહિત, ૩. પ્રીતિ-સુખ-એકાગ્રતા સહિત, ૪. સુખ-એકાગ્રતા સહિત, ૫. એકાગ્રતા સહિત.

જૈન પરંપરામાં શુક્લ નામક શ્રેષ્ઠ ધ્યાનના ચાર પ્રકાર દર્શાવ્યા છે, તે આ : ૧. પૃથક્ત્વવિતર્ક-સવિચાર, ૨, એકત્વ-વિતર્ક-અવિચાર, ૩. સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી, ૪. સમુચ્છિન્ન-ક્રિયાનિવૃત્તિ.*

ઉપર દર્શાવેલ ત્રણે પરંપરાના ધ્યાનવર્ણનમાં જે શબ્દ-સામ્ય છે તે મહત્વનું છે. તાત્ત્વિક માન્યતાના ભેદને ક્ષીધે તેમજ બધી પરંપરાઓના વિદ્વાનો અને સાધકોની વ્યાખ્યાઓના ભેદને ક્ષીધે શબ્દસામ્ય હોવા છતાં અર્થની છાયાઓ જુદી જુદી દેખાય છે, તેમ છતાં એ બધી છાયાઓમાં ઊંડાણથી જોતાં કેટલુંક સામ્ય પણ દેખાય છે. સાંખ્ય પરંપરા પ્રકૃતિવાદી છે, જ્યારે ખૌદ્ર અને જૈન પરંપરા પરમાણુવાદી છે. તેમાં જૈન પરંપરા પરમાણુને સ્થિર માની તેમાં પર્યાયો માને છે, જ્યારે ખૌદ્ર પરંપરા એવું કોઈ સ્થિર દ્રવ્ય ન માનતાં માત્ર પર્યાયપ્રવાહ માને છે. આ ત્રણે પરંપરા વચ્ચે તાત્ત્વિક માન્યતાનો ભેદ થયો. પરંપરાનાં શાસ્ત્રો જુદાં, વ્યાખ્યાકારો અને સાધકચિંતકો જુદા એટલે વ્યાખ્યામાં ભેદ આવે જ. દા. ત. યોગશાસ્ત્રમાં જે વિતર્ક અને વિચાર શબ્દ સંપ્રજ્ઞાત સાથે સંકળાયેલ છે ત્યાં એનો અર્થ અનુક્રમે સ્થૂળ-વિષયમાં એકાગ્ર થયેલ ચિત્તનો સાક્ષાત્કાર અને સૂક્ષ્મ વિષયમાં એકાગ્ર થયેલ ચિત્તને થતો સૂક્ષ્મ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર-એવો કરવામાં આવ્યો છે. જ્યારે એ જ યોગશાસ્ત્રમાં આગળ જતાં સમાપત્તિનું વર્ણન આવે છે ત્યારે વળી સ્થૂળ સાક્ષાત્કારને સવિતર્ક અને નિર્વિતર્ક ઉભયવિધ કહ્યો છે અને સૂક્ષ્મ સાક્ષાત્કારને સવિચાર

અને નિર્વિચાર એમ ઉભયવિધ કહ્યો છે. સાર એ છે કે કેવળ યોગશાસ્ત્રમાં જ વિતર્ક અને વિચાર એ બંને શબ્દો જુદા જુદા અર્થમાં વપરાયેલા છે. સવિતર્ક-સંપ્રજ્ઞાતમાં આવેલ ‘વિતર્ક’ પદનો અર્થ સ્થૂળવિષયક સાક્ષાત્કાર એમ કરવામાં આવ્યો છે, જ્યારે એની સવિતર્ક-સમાપત્તિમાં આવેલ ‘વિતર્ક’ પદનો અર્થ શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનનો અમેદાધ્યાસ યા વિકલ્પ એમ કરવામાં આવ્યો છે. એ જ રીતે સવિચાર-સંપ્રજ્ઞાતમાં આવતા ‘વિચાર’ પદનો સૂક્ષ્મવિષયક સાક્ષાત્કાર એવો અર્થ લેવાયો છે, જ્યારે એની સવિચારસમાપત્તિમાં આવતા ‘વિચાર’ પદનો અર્થ દેશ, કાલ અને ધર્મથી અવચ્છિન્ન એવા સૂક્ષ્મ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર એવો કરાયો છે.

બૌદ્ધ પરંપરાના ચાર યા પાંચ ભેદ પૈકી પ્રથમ ધ્યાનમાં ‘વિતર્ક’ અને ‘વિચાર’ બંને પદ આવે છે. ત્યાં ‘વિતર્ક’નો અર્થ ‘ઊહ’ છે. ચિત્ત કોઈ પણ આલંબનને પ્રથમ પ્રથમ પકડી તેમાં પ્રવર્તે તે ‘વિતર્ક’ છે. જ્યારે તે જ આલંબનમાં ચિત્ત વધારે ઊંડું ઊતરી એકરસ જેવું થઈ જાય ત્યારે તે સ્થિતિ ‘વિચાર’ છે. આમ આલંબનમાં સ્થિર થવા માંગતા ચિત્તની પ્રાથમિક સ્થિતિ ‘વિતર્ક’ અને પછીની સ્થિતિ ‘વિચાર’ છે.

જૈન પરંપરામાં ‘વિતર્ક’નો અર્થ શ્રુત યા શાસ્ત્રજ્ઞાન છે અને ‘વિચાર’નો અર્થ કોઈ પણ એક વિષયમાંથી બીજા વિષયમાં સંચાર યા સંક્રમ કરવો એ છે. યોગશાસ્ત્રમાં સમાપત્તિગત ‘વિતર્ક’ પદના અર્થ તરીકે વિકલ્પ લેવામાં આવ્યો છે. ‘વિકલ્પ’ એટલે શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનનો પરસ્પર ભેદ હોવા છતાં તેમાં અભેદબુદ્ધિ થાય તે. નિર્વિતર્કસમાપત્તિમાં એવી અભેદબુદ્ધિ નહિ, પણ માત્ર અર્થનો શુદ્ધ પ્રતિભાસ મનાય છે. આ રીતે સવિતર્કસમાપત્તિમાં વિકલ્પ અને નિર્વિતર્ક-સમાપત્તિમાં વિકલ્પનો અભાવ મનાયેલ છે. જાણે કે એ જ ભાવ

જૈન પરંપરામાં પૃથક્ત્વવિતર્ક^૧ અને એકત્વવિતર્ક^૨ શબ્દમાં સચવાયો ન હોય એમ લાગે છે. વળી જૈનપરંપરાના પ્રથમ ધ્યાનમાં વિચારસંક્રમને સ્થાન છે અને ખીજા ધ્યાનમાં તેનું સ્થાન નથી, પણ ‘વિતર્ક’નું સ્થાન છે. આ જ ક્રમ ખીજી રીતે બૌદ્ધ પરંપરામાં વર્ણિત ધ્યાનમાં પણ દેખાય છે. એ પરંપરાના પ્રથમ ધ્યાનમાં વિતર્ક^૩ અને વિચાર બંને રહે છે, જેમ જૈન પરંપરાના પ્રથમ ધ્યાનમાં; પણ બૌદ્ધ પરંપરાના ખીજા ધ્યાનમાં વિતર્ક^૪ ને વિચાર બંને નથી હોતા, જ્યારે જૈન પરંપરાના ખીજા ધ્યાનમાં ‘વિતર્ક’નું અસ્તિત્વ છે, પણ ‘વિચાર’નું અસ્તિત્વ નથી મનાયું. યોગ પરંપરાના પ્રથમ ‘સવિતર્ક-સંપ્રજ્ઞાત’માં વિતર્ક^૫, વિચાર, આનન્દ અને અસ્મિતા એ ચારે અંશો અનુગત મનાયા છે, તો બૌદ્ધ પરંપરાના પ્રથમ ધ્યાનમાં વિતર્ક^૬, વિચાર, પ્રીતિ, સુખ, એકાગ્રતા એ પાંચે અંગો મનાયાં છે. યોગ પરંપરાના આનંદ અર્થાત્ હલાદ તેમજ બૌદ્ધ પરંપરાના પ્રીતિ અને સુખ એ વચ્ચે ઊંડું અર્થસામ્ય છે. યોગ પરંપરાની અસ્મિતા એ જ બાણે બૌદ્ધ પરંપરાની એકાગ્રતા ને ઉપેક્ષારૂપે આવી ન હોય એમ લાગે છે.

યોગ પરંપરામાં વર્ણિત અધ્યાત્મપ્રસાદ અને ઋતંભરા પ્રજ્ઞા એ જ જૈન પરંપરાના સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી ધ્યાન^૭ દ્વારા સૂચવાતી ભાસે છે, અને યોગ પરંપરાનો ‘અસંપ્રજ્ઞાતયોગ’^૮ યા ‘સંસ્કાર-શેષ’ નિર્બીજયોગ એ જ જૈન પરંપરાનું સમુચ્છિન્નક્રિયાપ્રતિપાતી^૯ નામનું ચોથું ધ્યાન ભાસે છે.

ગમે તેમ હો, પણ ઉપરની ધ્યાનવિષયક તુલના દ્વારા એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે કે આ જુદી જુદી દેખાતી વ્યાખ્યાઓની પાછળ દૂર દૂરની પણ અનુભવ-એકતા રહેલી છે.

૧-૨. જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (૯, ૪૧) નું વિવેચન, પા. ૩૮૦-૧.

પરિશિષ્ટ ૬

આ. હરિભદ્રના ગ્રંથોની યાદી

ગ્રંથો

સંવાદી ઉદ્દેશ્ય

૧	અનેકાંતજયપતાકા (મુદ્રિત)	
૨	અનેકાંતવાદપ્રવેશ (મુદ્રિત)	
૩	અનેકાંતસિદ્ધિ (અનુપલબ્ધ)	અનેકાંતજયપતાકા,
ભા. ૧, પા. ૨૬૩
૪	અષ્ટકપ્રકરણ (મુદ્રિત)	
૫	આત્મસિદ્ધિ (અનુપલબ્ધ)	અનેકાંતજયપતાકા,
ભાગ ૨, પા. ૨૧૮
૬	ઉપદેશપદ (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)	
૭	દર્શનસમતિકા (પ્રાકૃત)	પાટણ જૈન ભંડારની
હસ્તલિખિત પ્રતોની
યાદીને આધારે
૮	ધર્મસંગ્રહણી (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)	
૯	ધર્મખિંદુ (મુદ્રિત)	
૧૦	ધૂર્તાખ્યાન (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)	
૧૧	પંચવસ્તુ („ „)
(સ્વોપચ્ચ સંસ્કૃત ટીકા)	
૧૨	પંચાશક (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)	
૧૩	ભાવનાસિદ્ધિ (અનુપલબ્ધ)	સર્વજ્ઞસિદ્ધિને આધારે
૧૪	યોગદષ્ટિસમુચ્ચય (સ્વોપચ્ચટીકા
સાથે મુદ્રિત)	
૧૫	યોગખિંદુ (મુદ્રિત)	
૧૬	લગ્નશુદ્ધિ-લગ્નકુંડલિયા (પ્રાકૃત,
ખંભાતમાં તાડપત્રની પ્રત છે)	
૧૭	લોકતત્ત્વનિર્ણય (મુદ્રિત)	
૧૮	વીસ વીશીઓ (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)	

- ૧૯ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય } (મુદ્રિત)
સ્વોપજ્ઞટીકા સાહિત
- ૨૦ ષડ્દર્શનસમુચ્ચય (મુદ્રિત)
- ૨૧ ષોડશક પ્રકરણ ,,
૨૨ સંસારદાવાનલસ્તુતિ ,,
૨૩ સમરાદિત્યકથા (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)
- ૨૪ સંબોધપ્રકરણ (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)
- ૨૫ સર્વજ્ઞસિદ્ધિ (સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે. મુદ્રિત)
- ૨૬ સ્યાદ્રાદકુચોદયપરિહાર (અનુલબ્ધ) અનેકાંતજયપતાકાના
ઉલ્લેખને આધારે
- ૨૭ હિંસાષ્ટક-સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિ સહિત (મુદ્રિત)
- ૨૮ અનુયોગદ્વારવિવૃત્તિ (મુદ્રિત)
- ૨૯ આવશ્યક ષડ્દટીકા (અનુપલબ્ધ) સમયસુંદરનું સામા-
ચારીશતક ને મલધારી
હેમચંદ્રનું આવશ્યક
પરનું ટિપ્પણ
- ૩૦ આવશ્યકસૂત્રવિવૃત્તિ (મુદ્રિત)
- ૩૧ ચૈત્યવંદનસૂત્રવૃત્તિ અથવા લલિતવિસ્તરા (મુદ્રિત)
- ૩૨ જીવાભિગમસૂત્રલઘુવૃત્તિ (છપાય છે.
પાટણ અને જેસલમેરના જૈન
લંડારિમાં તાડપત્રીય પ્રત છે.)
- ૩૩ દશવૈકાલિક ટીકા (મુદ્રિત)
- ૩૪ નંદી અધ્યયન ટીકા (મુદ્રિત)
- ૩૫ પિણ્ડનિર્ધુક્તિવૃત્તિ (અનુલબ્ધ) વીરગણીકૃત પિંડનિર્ધુ-
ક્તિની ટીકા પરથી
- ૩૬ પ્રજ્ઞાપનાપ્રદેશવ્યાખ્યા (મુદ્રિત)
- ૩૭ તત્ત્વાર્થસૂત્રલઘુવૃત્તિ (ખંડિત મળે છે. મુદ્રિત)
- ૩૮ ન્યાયાવતારવૃત્તિ (અનુપલબ્ધ) પ્રબંધકોશ, ષડ્દટિપ્પનિકા
- ૩૯ પંચસૂત્રવ્યાખ્યા (મુદ્રિત)

સૂચિ

૧. પ્રસ્તાવનાગત વિશિષ્ટ શબ્દો

(નોંધ:—શબ્દ સામેના અંક પૃષ્ઠસૂચક છે અને પા.ટી. એ તે જ પૃષ્ઠની પાદ ટીપ સૂચવે છે. દેવનાગરીમાં છપાયેલા શબ્દો વિશેષ નામો છે.)

અકલંક ૯ પા.ટી.; ૬૪
અકષાય યોગ ૩૯-૪૦ પા.ટી.
અહિલષ્ટ ચિત્તવૃત્તિ ૩૯-૪૦ પા.ટી.
અક્ષપાદ ૧૯ .
અક્ષરમ્ભેદ ૩૨
અગ્નિશર્મા ૧૭
અચરમાવર્તવર્તી ૪૯
અજિતશાંતિસ્તવ ૧
અજ્ઞાન ૪૧-૪૨
અર્થવેદ ૨૩ પા.ટી.
અદ્વૈતપરંપરા ૪૩
અદ્વૈતમત—ઓપનિષદ ૨૪;—૨૬-૨૭
૨૪
અધ્યાત્મ—અર્થ ૫૦;—આદિ યોગના
હંપાથો ૪૮;—આદિ પાંચ યોગ-
ભેદોની સ્થાન, ગ્રાહ્ય વગેરેમાં
યોજના ૫૭ પા.ટી.;—જાઓ
'યોગભૂમિકા'
અનાદિસાદિભેદ—ઈશ્વરવિષયક ૬૧
અનાર્થ ૩૧
અનાલંબનયોગ ૫૭;—નું સ્વરૂપ ૫૭
પા.ટી.
અનિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ ૬૦
અનુપ્રેક્ષા—સંવરનું અંગ ૪૫

અનુયોગદ્વાર ૧૮
અનુયોગવિષયક ૧૩
અનુષ્ઠાન ૪૯;—ના પાંચ પ્રકાર પર
અનેકાંતજયપતાકા ૧૦ પા.ટી.,
૧૩, ૧૩ પા.ટી., ૧૪, ૧૮,
૨૦, ૨૦ પા.ટી., ૨૧, ૬૪
અનેકાંતદૃષ્ટિ ૨૩
અનેકાંતવાદ ૨૪
અનેકાંતસિદ્ધિ ૧૪ પા.ટી.
અપરિણામી—કૃતસ્થનિત્ય ૪૩
અપુનર્ભક્ષક ૪૯, ૫૨, ૫૪ પા.ટી.,
૫૫;—નાં લક્ષણ ૫૦
અપોઘેયત્વ ૬૪
અભિનિવેશ ૪૦ પા.ટી.
અભ્યાસ ૪૪
અભ્યંકર ૫ પા.ટી.
અમૂર્ત્વ ૬૧
અમૂર્ત આત્મા ૨૧
અર્થ યોગ ૫૭;—નું સ્વરૂપ ૫૭
પા.ટી.
અર્ધપુદ્ગલપરાવર્ત ૪૯ પા.ટી.
અર્હત ૬૧
અવિદ્યા ૪૦ પા.ટી.;—અવકારણ
તરીકે ૬૧

અવિરતિ ૩૯ પા.ટી.

અવેદસંવેદપદ ૫૩;—અર્થ ૫૩
પા.ટી.

અન્યક્ત ૪૨

અષ્ટક ૧૩ પા.ટી., ૨૮;—પ્રકરણ
૨૦ પા.ટી.

અસર્વજ્ઞત્વ—મીમાંસકસંમત ૬૪
અસંપ્રજ્ઞાત ભૂમિકા—સમાધિની ૪૬;
—જેન યોગભૂમિકા ‘વૃત્તિ-
સંક્ષય’ સાથે તુલના ૫૧

અસ્મિતા ૪૦ પા.ટી.

અહિર્બુદ્ધ્યસંહિતા ૩૮ પા.ટી.

અંતરેતપ ૩૪

આગમ-ચૂર્ણિઓ ૧૪;—ટીકાઓ ૧૪;

—નિર્યુક્તિઓ ૧૪;—ભાષ્યો ૧૪

આગમિક સાહિત્ય ૧૬

આચારો—નિવૃત્તિલક્ષી ૨૬

આચારસંશોધક—આ. હરિભદ્ર ૧૫

આચારાંગ ૩૫ પા.ટી.;—માં

મહાવીરની સાધના ૪૪

આત્મસંપ્રેક્ષણ ૬૨

આત્મસિદ્ધિ ૧૪ પા.ટી.

આત્મજ્ઞાન ૪૩

આત્મા—ઈર્શાનાન્તર સાથે તુલના
૪૧, ૪૨;—અમૂર્ત ૨૧

આદિપુરાણ ૩૧, ૩૨ પા.ટી.

આધ્યાત્મિકતા—નો અર્થ ૩૨

આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ—જેનસંમત
૪૭;—સાધનાની પરંપરાઓ ૩૨

આરણ્યક ૩૪

આર્ય અષ્ટાંગિકમાર્ગ—બૌદ્ધસંમત
૪૫;—ના આઠ અંગો ૪૫ પા. ટી.

આલંબન યોગ ૫૭;—નું સ્વરૂપ ૫૭
પા.ટી.

આવશ્યક-નિર્યુક્તિ ૭ પા.ટી.;

—માધ્ય ૩૧;—સૂત્ર ૫

આશ્રમન્યવરથા ૩૧

આસન—પતંજલિસંમત યોગાંગ
૪૦, ૪૪

આસ્રવ—નિરોધ ૩૯ પા.ટી.

ધૃત્તિયોગ—નું સ્વરૂપ ૫૪

ધન્દ્રિયજય ૪૪

ઈશ્વર ૬૧;—કર્તૃત્વવાદનું રહસ્ય

અને તેનો સમન્વય ૨૨

ઈશ્વરપ્રણિધાન—પતંજલિસંમત
નિયમ ૪૪

ઉત્તરાધ્યયન ૨૬ પા.ટી., ૨૮ પા.

ટી., ૩૫ પા.ટી. ૩૭ પા.ટી.

ઉદયનાચાર્ય ૨૧ પા.ટી.

ઉદ્યોતકર ૧૯, ૨૨

ઉદ્યોતનસૂરિ ૬, ૧૬

ઉપદેશપદ ૬, ૭, ૧૨ પા.ટી., ૧૩

ઉપનિષદ ૩૪, ૩૫ પા.ટી., ૩૬

ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ૪

ઉપસિદ્ધાંતો ૪૩

ઉપાયો—યોગસાધનાના, આંતર ને
આલ્પ ૫૬

ઉમાકાંત ૧૦

ઉમાસ્વાતિ ૨૬, ૪૪

ઉત્કાંતિ ૪૬

બુદ્ધ યોગ ૫૭;—સ્વરૂપ ૫૭ પા.ટી.

બ્રહ્મવેદ ૩૩ પા.ટી., ૩૬, ૩૬ પા.ટી.

ઋતંભરા—પ્રજ્ઞા ૪૪

ઋષભદેવ ૩૧, ૬૪

એકાંત—અનિત્યવાદ ૧૮;—અસત્વાદ
૧૮ પા.ટી.;—નિત્યવાદ ૧૮
પા.ટી.;—વાદ ૧૮, ૨૧;—
સત્વાદ ૧૮ પા.ટી.

એનસાફ્ફલોપિડિયા ઑફ રિલિ-
જિયન એન્ડ એથિક્સ ૩૫

આધદષ્ટિ ૫૨

ઔપપાતિક—સૂત્ર ૩૬ પા.ટી.

કઠ—ઉપનિષદ ૩૬, ૩૬ પા.ટી.

કથાકાર—આ. હરિભદ્ર ૧૫

કથાકોશ ૧૩, ૧૫

કથાગ્રંથો ૧૬

કથાનુયોગ ૧૬

કપિલ ૨૧, ૬૪

કરુણા ૪૪

કર્મપ્રકૃતિવાદ ૨૧

કર્મ—મૂર્ત ૨૧

કર્મયોગ—સ્થાન અને બુદ્ધિ ૫૭

કલ્યાણવિજયજી ૪, ૫ પા.ટી., ૬
પા.ટી., ૧૦, ૧૦ પા.ટી., ૧૨,
૧૩ પા.ટી., ૧૪

કધાય ૩૬ પા.ટી.

કદાવલી ૧૦, ૧૧, ૧૨

કાયપાતી ૬૦

કાયિક ક્રિયા—જૈન અને બૌદ્ધની
તુલના ૬૩

કાલાતીત—યોગાચાર્ય ૬૦, ૬૧

કાલ્યાણશાસન ૧૬, ૧૬ પા.ટી.

કિંવદન્તી ૬ પા.ટી.

કુવલયમાલા ૧૫ પા.ટી., ૧૬,
૧૬ પા.ટી.

કુસુમાંજલિ ૨૧ પા.ટી.

કુટસ્થનિત્યવાદ ૨૧

કૃષ્ણ ૫૬ ૩૬ પા.ટી.

કેશવ ૮ પા.ટી.

કૈલાસચંદ્ર શાસ્ત્રી ૬ પા.ટી., ૧૦
પા.ટી.

ક્રોધ ૪૦ પા.ટી.

કિલ્લિ ચિત્તવૃત્તિ ૩૬-૪૦ પા.ટી.

કલેશ ૪૦ પા.ટી., ૪૧, ૪૨, ૪૪

ક્ષણિકવાદ ૨૩

ક્ષપકચેલિ ૫૧, ૫૪ પા.ટી.

ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ ૧૩

ગણધરસાર્થશતક ૬, ૭;—વૃત્તિ ૬, ૭

ગણિતાનુયોગ ૧૩

ગંગા—આ. હરિભદ્રનાં માતા ૧૧

ગીતા ૩૫ પા.ટી., ૩૭;—રહસ્ય
૩૭ પા.ટી.

ગુજરાત ૬
 ગુણસ્થાન ૫૧ પા.ટી., ૫૩ પા.ટી.
 ગુણસેન ૧૭
 ગુપ્તિ—સંવરનું અંગ ૪૫
 ગુરુવર્ગ—માતા પિતા આદિ પૂજ્ય ૬૧
 ગૃહસ્થવર્ગ ૨૮, ૨૯
 ગૃહસ્થાશ્રમ—ને લગતાં પ્રવૃત્તિ-
 નિવૃત્તિ વિધાનો ૨૮
 ગોપેન્દ્ર—સાંખ્યાચાર્ય ૬૦
 ગોશાલક—આજીવક ૩૫ પા.ટી.
 ગોષ્ઠીઓ—દર્શનિક ૧૯
 ગ્રંથમંડાર પાટણ ૧૦
 ગ્રંથભેદ ૫૦, ૬૦
 અક્રિદુર્ગ ૧૧
 ચક્રવર્તી ૮ પા.ટી.
 ચક્રી ૮ પા.ટી.
 ચરકસંહિતા ૨૫ પા.ટી.
 ચરણુકરણાનુયોગ ૧૩
 ચરમાવર્ત ૪૮, ૫૫; —વર્તી ૪૯
 ચારતીર્થકર—પં. સુખલાલજી
 લિખિત ૩૮ પા.ટી.
 ચારિત્ર—સંવરનું અંગ ૪૫; —યમ
 અને શીલ સાથે તુલના ૪૫
 ચારિત્રી ૪૯, ૫૦, ૫૧
 ચાર્વાકમત ૨૬
 ચિત્ત યા નામ—બૌદ્ધ દૃષ્ટિએ ૪૨
 ચિત્તપાતી ૬૦
 ચિત્તવૃત્તિ—કિલ્બટ અને અકિલ્બટ ૩૯-
 ૪૦ પા.ટી.; —નિરોધ ૩૯ પા.ટી.

ચિત્તોદ ૬, ૧૦, ૧૧, ૧૨
 ચિત્રકૂટ ૬, ૭
 ચૂર્ણિઓ ૧૪ પા.ટી.
 ચેતન તત્ત્વ—દર્શનાન્તર સાથે તુલના
 ૪૧, ૪૨, ૪૩
 ચૈત્યવંદન ક્રિયા ૫૮
 છન્દસ્થ ૬૨
 છાન્દોગ્ય ઉપ. ૩૪ પા.ટી.
 જપ ૪૪, ૬૨
 જલપકથા ૧૯
 જંબૂવિજયજી ૩
 જિતારિ ૭, ૮ પા.ટી.
 જિનદત્તસૂરિ ૫, ૬, ૧૧
 જિનદાસગણી ૧૪ પા.ટી.
 જિનદ્રોણ ૨૭
 જિનપૂજન—જિનગૃહ આદિ ૨૮
 જિનપ્રતિમા ૮
 જિનપ્રવચન ૨૭
 જિનમટસૂરિ ૫, ૮, ૧૧
 જિનમદ્ર ૧૧
 જિનમદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ ૧૦
 જિનવિજયજી ૨, ૫, ૫ પા.ટી.,
 ૬ પા.ટી., ૧૦, ૧૫ પા.ટી.,
 ૧૬ પા.ટી.
 જિનશાસન ૯ પા.ટી.
 જિનસેન ૩૧
 જીવ—દર્શનાન્તર સાથે તુલના ૪૨
 જૈન આગમ—માં યોગ શબ્દનો
 પ્રયોગ ૩૭

જૈનદર્શન—૫. બેચરદાસ લિખિત
૬ પા.ટી., ૧૨ પા.ટી., ૧૩
પા.ટી. ૨૭ પા.ટી.;—યોગશાસ્ત્ર
સાથે તુલના ૪૦ પા.ટી.

જૈન કૈતવાદ ૨૪

જૈન પ્રવ્રજ્યા ૮

જૈન મંદાર ૪; —સ્વંમાત ૧

જૈન યોગસાહિત્ય ૧૩

જૈન વેદો ૩૧

જૈન સત્યપ્રકાશ ૧૦ પા.ટી.

જૈન સાહિત્ય સંશોધક ૫ પા.ટી.,
૬ પા.ટી.

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ૪
પા.ટી., ૬ પા.ટી., ૧૩ પા.ટી.

જૈન સૂત્રો ૮

જ્ઞાન ૩૪

જ્ઞાનગુણ ૨૭

જ્ઞાનદ્રવ્ય ૨૭

જ્ઞાનમંદિર પાટણ ૩

જ્ઞાનયોગ—ગીતામાં ૩૭; —અર્થ,
આલંબન અને અનાલંબનરૂપ
૫૭

તત્ત્વચિંતક—આ. હરિભદ્ર ૧૫, ૧૮

તત્ત્વચિંતન ૧૫, ૧૮, ૨૫, ૬૫

તત્ત્વજ્ઞો—સાંખ્ય ૩૭

તત્ત્વનિર્ણય ૧૯

તત્ત્વસંગ્રહ ૨૧

તત્ત્વાર્થ ૨૬; —સૂત્ર ૪૩ પા.ટી.;
—માં સંવર અને તેનાં અંગ

રૂપે મહાવીરની સાધના ૪૪
તત્ત્વોપપ્લવસિંહ ૧૯ પા.ટી.

તથાગત ૨૩; —બુદ્ધ ૩૫, ૪૩

તથાતા ૬૩

તપ—નો અર્થ અને પ્રાચીન સાહિત્ય—

માં પ્રયોગ ૩૩, ૩૪, ૩૬, ૩૭;

—આધ્યાત્મિક સાધનાના માર્ગ

લેખે ૪૦; —અન્તરતપ ૩૪, ૩૫

પા.ટી.; —કૃત્ત, ચાંદ્રાયણ

આદિ ૬૨; —દેહદમન ૩૪;

—બાહ્ય અને અલ્પતર જૈન

દૃષ્ટિએ ૩૫ પા.ટી.; —માનસ

અને શારીરિકનો ભેદ, મહા-

ભારતમાં ૩૫ પા.ટી.; —માન-

સિક ૩૫; —જૈન, પાતંજલ

અને બૌદ્ધ દૃષ્ટિએ તુલના ૪૫;

—પાતંજલ નિયમવિશેષ ૪૪

તપરત્ની—શ્રમણના પચાઈ તરીકે ૩૩

તપોમાર્ગ ૩૪

તરંગવતી ૧૬

તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતો—ચાર, આધ્યા-

ત્મિક સાધનાના માર્ગોના

મૂળમાં રહેલા ૪૧; —ની

બાબતમાં સાંખ્ય-યોગ, ન્યાય-

વેશેષિક, બૌદ્ધ અને જૈન દર્શનો

પ્રમાણે તુલનાત્મક કોષ્ટક ૪૨

તાપસ ૩૫; —તામલિ ૩૫ પા.ટી.

—શ્રમણનો એક પ્રકાર ૩૩

તિલકમંજરી ૧૬

તીર્થંકર ૭

તૈત્તિરીય ઉપ. ૩૪ પા.ટી., ૩૬
પા.ટી.; —બ્રાહ્મણ ૩૪ પા.ટી.

દર્શનગુણ ૨૭

દશવૈકાલિક ૧૮

દાર્શનિક ગોષ્ઠીઓ ૧૯

દેવકીચરિત્ર ૧

દેવદ્રૌચ ૨૭

દેવલોક ૧૦

દેશવિરતિ ૪૯

દેહદમન ૩૪

દ્રૌચાનુયોગ ૧૩

દ્વેષ ૪૦ પા.ટી.

દ્વેતવાદી ૨૪; —સાંખ્ય ૪૩

જનપાલ ૧૬

ઘમ્મિલલ્હિટ્ટી ૧૬

ધર્મ-સંવરનું અંગ ૪૫

ધર્મકથા ૨૦; —નુયોગ ૧૩

ધર્મકીર્તિ ૨૧, ૨૩

ધર્મપરિવર્તન ૭, ૧૧

ધર્મચિંદુ ૧૩, ૧૩ પા.ટી., ૩૦;

—મૂલ્યાંકન ૨૯-૩૦

ધર્મમાતા ૫, ૭

ધર્મવ્યાપાર ૫૭

ધર્મસંપ્રદાણી ૪, ૬, ૧૩, ૧૩ પા.ટી.,
૬૩, ૬૪

ધર્મસૂત્રો વૈદિક ૨૮, ૨૯

ધારણા—યોગનું એક અંગ ૪૪

ધૂતારિયાન ૧૩

ધ્યાન—જૈન દષ્ટિએ પૃથક્ત્વવિતર્ક

સવિચાર આદિ ૪૬; —એક
યોગાંગ ૪૪; —પાલિપિટકને
અનુસરી ૪૬-૪૭; —અને
સમાધિ, તપ યા યોગના અંગ
લેખે ૩૯-૪૦; —આધ્યાત્મિક
સાધનાના પ્રકારલેખે ૩૮, ૪૦;
—અધ્યાત્મ આદિ પાંચ યોગ-
ભૂમિકા પૈકી એક ૫૦-૫૧

મથમલજી ૩

મન્દીસૂત્ર ૧૪ પા.ટી.

નાગાર્જન ૧૯, ૧૯ પા.ટી.

નામ—ચિત્તનો પર્ચાય ૪૧-૪૨

નાલંદા—બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠ ૩

નિકલંક ૯ પા.ટી.

નિધિદ્રૌચ ૨૭

નિયમ—પતંજલિસંમત, આઠ

યોગાંગો પૈકી એક ૪૪

નિરપાય ૫૩

નિર્ઘ્રંથ ૫૨ પરા ૨૬

નિર્યુક્તિઓ ૧૪ પા.ટી.

નિર્વાણ ૬૩

નિવર્તક વિધાનો ૩૨

નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ ૬૦

નિવૃત્તિલક્ષી—આચારો ૨૬

નિઃસ્પૃહ ૧૧

નેમિનાથ ૧૭

ન્યાયકુમુદચંદ્ર ૯ પા.ટી., ૧૦ પા.ટી.

ન્યાયપ્રવેશવૃત્તિ ૧૩

ન્યાયમંજરી ૧૯ પા.ટી.

न्यायवार्तिक १६ पा.टी., २२ पा.टी.

न्यायवैशेषिक ४१; — न्युओ

‘तान्त्रिक सिद्धांति’;—

परंपरा ४३

न्यायसूत्र १६, १६ पा.टी., २२
पा.टी.

पडमचरिय १६, ३०

पट्टधर ८, ११

पतंजलि २१;—योगानुशासन ३८
पा.टी.

परब्रह्म ६३

परमहंस ८, ६, ६ पा.टी., १२

परादृष्टि ५४

परिष्ठाभ ६०

परिष्ठाभिनित्य ४३

परिव्राजको ३५

परीषदलय ४५

पंचवस्तु १३, २६, २८

पंचाशक १३, १३ पा.टी., २६

पाटण ३, ४; —अर्थभंडार १०

पातंजल-योगशास्त्र ३८, ४३

पार्श्वनाथ ३८ पा.टी., ४४

पिटको—श्रीद्ध ३७;—पालि ४३, ४७

पिटर्सन १३

पिबंगुर्ध अंशपुष्पी १०

पुण्यविजयजी १, ३, १०, १४

पुत्रपार्थ—धर्म, अर्थ, काम २६

पुंडरीकस्तव १

पूज्यपाद ४७ पा.टी.

पूर्व तैयारी ४६

पूर्व सेवा ४६, ५०, ५२, ५५, ५८,
५९, ६१; —तुं स्वर्प ५०

पृथग्जनयितो—आठ, ओद्ध-पर-
पराप्रसिद्ध भेद, द्वेग आदि
५३

पौराणिक वलून ३२

प्रकरणो १२

प्रकृतिवाद २१

प्रज्ञा—नो अर्थ, ओद्ध सभत ४४, ४५
पा.टी.; — पातंजलसभत
विवेकभ्याति साथे तुलना ४५

प्रज्ञापना १८

प्रतिपाती ५३

प्रतिभा ७

प्रतिवाहो ६४

प्रतिवाहीओ २०

प्रत्याहार—योगतुं ओद्ध अंश ४४

प्रभाचंद्र ६

प्रभावकचरित ५ पा.टी., ६, ७,
१०, १० पा.टी., १२ पा.टी.

प्रबंधो ११

प्रबंधकोश ६, ६ पा.टी., १२ पा.टी.

प्रमाणमीमांसा १६ पा.टी.

प्रमाणवार्तिक २३ पा.टी.

प्रभाद ३६ पा.टी.

प्रवर्तक विधानो २६, ३२

પ્રવૃત્તિધર્મ ૨૮
 પ્રવૃત્તિવિધાનો ૨૯
 પ્રશમરતિ ૨૬
 પ્રશસ્તિ ૫
 પ્રાણાયામ—એક યોગાંગ ૪૪
 પ્રાણો ૬૩
 જ્ઞાત્રીશી—સિદ્ધસેનકૃત ૨૫
 બુદ્ધ ૨૧, ૨૩, ૬૧
 બુદ્ધઘોષ ૪૪
 બુદ્ધપ્રતિમા ૮
 બૃહદારણ્યક ૩૪ પા.ટી., ૩૫ પા.ટી.
 બેચરદાસ ૬ પા.ટી., ૧૨
 પા.ટી., ૧૩ પા.ટી., ૨૭ પા.ટી.
 બોધિસત્ત્વ—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સાથે
 તુલના ૬૦
 બોદ્ધ ૨, ૨૦; —જુઓ 'તાત્ત્વિક
 સિદ્ધાંતો'; —વિદ્યારથાન ૮
 બોદ્ધશાસ્ત્ર ૮
 બોદ્ધાચાર્યો ૯
 બ્રહ્મ ૪૨
 બ્રહ્મન ૩૩
 બ્રહ્મસૂત્ર—માણ્ય ૩૮ પા.ટી.
 બ્રહ્મા ૩૧
 બ્રાહ્મણ ૩૧; —ગ્રંથો ૩૩; —ધર્મ
 ૩૩; —પરંપરા ૩૩
 ભક્તિયોગ ૩૭
 ભગવતી ૩૫ પા.ટી.
 ભગવાનદાસ ૫૪

મદ્રેશ્વરસૂરિ ૧૦
 મરત ૩૧
 ભવકારણ ૬૦; —અવિદ્યા, કલેશ,
 કર્મ, વાસના આદિનો સમ-
 ન્વય અને તુલના ૬૧
 ભવવિરહ ૧૧
 ભવવિરહસૂરિ ૧૧
 ભવાભિનન્દી ૪૬, ૫૦, ૫૨
 ભાગવત—પરંપરા ૩૮
 ભારત ૪
 ભારતીય—દર્શનો ૨૫; —વાક્ય ૧૫
 ભારતીય વિદ્યા ૧૯ પા.ટી.
 ભાવક્રિયા—જૈન અને બોદ્ધ તુલના ૬૩
 ભાવના—જૈનસંમત યોગભૂમિકા
 ૫૦; —પતંજલિસંમત ૪૪
 ભાવનાસિદ્ધિ ૧૪ પા.ટી.
 ભાવયોગ ૫૦
 ભાવ—આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, યોગી પર
 માણ્યો—આગમ ગ્રંથો પરના
 ૧૪ પા.ટી.*
 માંઢારકર ૧૩
 ભિન્નગ્રંથિ ૪૯; —નાં લક્ષણ ૫૦
 ભૂમિકાઓ—ઉત્કાંતિગામી, જૈન પરં-
 પરા સંમત ૪૬, ૪૭; —બોદ્ધ પરં-
 પરા સંમત ૪૬, ૪૭; —યોગ-
 વાસિષ્ઠ પ્રમાણે ૪૬; —સાંખ્ય-
 યોગપરંપરા સંમત ૪૬
 મજ્ઞિમનિકાય ૩૫ પા.ટી.
 મણિલાલ નમુમાઈ ૧૩ પા.ટી.

મનુસ્મૃતિ ૩૨

મહાભન્ધ ૬૦

મહાભારત ૩૫ પા.ટી., ૩૭ પા.ટી.;

—માં યોગ શબ્દનો પ્રયોગ ૩૭

મહાવીર ૩૫, ૩૮ પા.ટી., ૬૪;

—ની સાધના ૪૪

માધ્યમિકારિકા ૧૯ પા.ટી.

માન—કથાય ૪૦ પા.ટી.

માયા—કથાય ૪૦ પા.ટી.

માર્ગાનુસારી ગુણ ૨૬;—નું સ્વરૂપ ૩૦

મિથ્યાદર્શન ૩૬ પા.ટી.;—અવિદ્યા સાથે તુલના ૪૦ પા.ટી.

મિથ્યાદષ્ટિ ૬૦

મુક્ત ૬૧

મુનિચંદ્રસૂરિ ૬, ૭, ૮ પા.ટી., ૧૨ પા.ટી.

મુંઠક ૩૪ પા.ટી.

મૂર્તત્વ ૬૧

મૈત્રાયણિ ઉપ. ૪૦

મૈત્રી ૪૪

મોક્ષ ૬૨

મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ ૪ પા.ટી., ૬ પા.ટી., ૧૩ પા.ટી.

મુક્ત ૩૩, ૩૬;—માર્ગ ૩૪;—સ્થૂળ ૩૪;—સ્થૂળથી સૂક્ષ્મ ૩૫ પા.ટી.

મમ ૪૪

મયોગવિજયસી ડ. પા. પા.ટી., ૫૭

યાત્રિની મહત્તરા ૫, ૭, ૮;

—સૂત્ર ૪

યાકોવી ૪, ૫ પા.ટી., ૬ પા.ટી.

૭, ૮ પા.ટી., ૯ પા.ટી., ૧૦, ૧૩ પા.ટી., ૧૫ પા.ટી.

યોગ ૩૨, ૩૩;—નો અર્થ અને પ્રાચીન સાહિત્યમાં પ્રયોગ ૩૬—૩૯;—આધ્યાત્મિક સાધનાના માર્ગ તરીકે ૪૦;—ચિત્તવૃત્તિ-નિરોધ ૩૯ પા.ટી.;—જૈન-પરંપરાસંમત આસ્ત્રવ ૩૯ પા.ટી.;—ના સ્થાન, ઊર્ણ આદિ પાંચ ભેદો ૫૭;—નાં છ અંગ મૈત્રાયણિ ઉપનિષદ પ્રમાણે ૪૦;—નિશ્ચય અને વ્યવહાર ૫૫;—સકથાય અને અકથાય ૩૬-૪૦ પા.ટી.

યોગગુણ—આઠ, અદ્વેષ, નિજ્ઞાસા આદિ ૫૩

યોગત્રયો—આ. હરિભદ્રના ૪૭-૪૮; તેમાં આવતા મુખ્ય મુદ્દા ૫૮ યોગદર્શન ૩૮ પા.ટી.

યોગદર્શન તથા યોગવિધિકા — ૫. સુખલાલજી ૧ પા.ટી.

યોગદષ્ટિ ૫૨;—આઠ, મિત્રા, તારા આદિ ૫૩

યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ૧૩, ૫૮, ૬૨; —નો પરિચય ૫૨-૫૪

યોગ પરંપરા ૩૭, ૪૭

યોગ પ્રક્રિયા—પાતંજલ તથા બોદ્ધ

૪૭

યોગવિદુ ૨૪ પા.ટી., ૨૫ પા.ટી.

૫૧ પા.ટી., ૫૫, ૫૮, ૬૦;

—નો પરિચય ૪૮-૫૨

યોગબીજ ૧૩, ૫૨, ૫૫, ૬૧; —નું

સ્વરૂપ ૫૨

યોગભૂમિકા ૫૦-૫૧

યોગવિષયક સિદ્ધાંતો—દર્શનાન્તર-
ના, તેની સાથે જૈન સિદ્ધાંતો ને

પરિભાષાની તુલના ૫૬

યોગવિશિકા ૫૭, ૫૯; —નો

પરિચય ૫૮

યોગશતક ૧, ૨, ૪, ૧૪ પા.ટી.,

૫૮, ૫૯; —ટીપ્પણ ૩; —નો

પરિચય ૫૪-૫૬; —વૈદ્યક

વિષયક ૩

યોગશાસ્ત્ર—પાતંજલ ૩૮; —૧૩,

૩૭, ૩૯, ૪૦ પા.ટી.

યોગસાહિત્ય—જૈન ૧૩

યોગસૂત્ર ૩૯ પા.ટી., ૪૩ પા.ટી.

યોગાધિકાર ૪૯

યોગાનુશાસન—પતંજલિનું ૩૮

પા.ટી.; —હિરણ્યગર્ભનું ૩૮

પા.ટી.

યોગાભ્યાસી—આ. હરિભદ્ર ૧૫, ૩૨

યોગાવતાર ઋત્રીશી ૫૧ પા.ટી.

યોગાંગો—પતંજલિસંમત ૪૩, ૫૩

યોગીઓ—ચાર પ્રકારના ૫૪; —નું

સ્વરૂપ ૫૪ પા.ટી.,

યોગીપરંપરા ૪૩

રજપૂતાના ૬

રત્નશેખરસૂરિ ૧૨ પા.ટી.

રાગ ૪૦ પા.ટી.

રાજશેખરસૂરિ ૬, ૯ પા.ટી., ૧૨
પા.ટી.

રાજેમતી ૧૭

લઘુસૈત્રસમાસ ૧૪ પા.ટી.

લલિત ૧૧

લોકતત્ત્વનિર્ણય ૨૪ પા.ટી.

લોભ—કથાય ૪૦ પા.ટી.

લૌકિક ધર્મ ૫૫, ૫૯

લગ્નકેવલિસૂત્ર ૧૪ પા.ટી.

વર્ણ—ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર ૩૧;
—અન્યવસ્થા ૩૧

વસંત સ્મારક ગ્રંથ ૧૫, ૧૬ પા.ટી.

વસુદેવહિંદી ૧૬, ૩૦

વાચસ્પતિમિશ્ર ૩૮ પા.ટી.

વાદકથા ૧૯, ૨૦, ૬૩

વાદગ્રંથો ૬૪, ૬૫

વાદાદ્યક ૨૦ પા.ટી.

વાદો—વૈદિક અને બોદ્ધ ૨૦

વાર્ષગણ્ય ૩૮ પા.ટી.

વાસુદેવ ૮ પા.ટી.

વિકૃતિઓ—નિવૃત્તિલક્ષી આચારમાં
૨૬, ૨૮

વિપ્રહવ્યાવર્તિની ૧૯ પા.ટી.

વિજ્ઞાન—વાદ ૨૩; —વાદી ૨૩

वितंडाकथा १६
 विद्याधर—गच्छ ५
 विरह ८; —विरहोक्त ११
 विशुद्धिमार्ग ४७; —मां शुद्धनी
 साधना ४४
 विंशति विंशिका ५ पा.टी.
 विंशिका २६
 वीरभद्र ११
 वृत्तिसंक्षय—नैनसंभत योगभूमिका
 ५०-५१
 वेदो—नैन ३१
 वेद्यसंवेद्यपद ५३; —नो अर्थ
 ५३ पा.टी.
 वेबर १३
 वैदिक भंत्रो ३३; —वाहो २०
 वैद्यक ग्रंथ ४
 वैराग्य ४४
 शोडोक्ति १६-२०
 शतक ३
 शतपथ ब्राह्मण ३४, ३४ पा.टी.
 शंकरभट्ट—आ.ह.रिभप्रना पिता ११
 शंकराचार्य २३, ३८ पा.टी.
 शालिभद्रचरित्र १
 शाश्वत द्रव्य २७
 शास्त्रयोग —तुं स्वर्प ५४
 शास्त्रवार्तासमुच्चय १३, १८, २०,
 २१, २१ पा.टी, २३ पा.टी.,
 २४ पा.टी.
 शांकरभाष्य २४ पा.टी.

शांतरक्षित २१, २२, २३
 शांतिनिकेतन ३
 शिवराज—तापस ३६ पा.टी.
 शिष्यसंतति १२
 शिष्यहिता ५
 शील—भोद्धसंभत ४४; —अर्थ
 ४५ पा.टी.; —साथे यम-
 नियमनी तुलना ४५
 शुक्लध्यान ५१ पा.टी.
 शुक्लपक्ष ४६ पा.टी.
 शुक्लपाक्षिक ४६
 शून्यवाही १६, २३
 शौच—पतंजलिसंभत नियमविशेष
 ४४
 श्रमलुधर्म ३३
 श्रमलु—समलु —नो अर्थ ३३;
 —परंपरा ३३
 श्राद्धप्रतिक्रमणार्थदीपिका १२ पा.टी.
 श्रावकधर्म २६
 श्रावकप्रज्ञप्ति २६
 श्वेताश्वतर उप. ३४ पा.टी., ३६,
 ३६ पा.टी.
 षड्दर्शनसमुच्चय १३, १५, १८;
 —भूत्यांकन २५-२६
 षोडशक १३ पा.टी., २८, ४८,
 ४६ पा.टी, ५३ पा.टी., ५७
 पा.टी., ५८ पा.टी., ६३ पा.टी.
 सौकुलकथा १६
 संधाय योग ३६-४० पा.टी.

સત્ ૪૨
 સત્ક્રુત પર
 સદ્ગુહાન પર, ૫૮; —ના ચાર
 પ્રકાર ૫૯
 સદાશિવ ૬૩
 સમન્વય—જૈન સિદ્ધાંતોનો, દર્શના-
 ન્તરગત યોગવિષયક સિદ્ધાંતો
 સાથે ૫૯-૬૫; —ના અર્થની
 ત્રણ કક્ષાઓ ૬૫-૬૬
 સમતા—જૈનસંમત યોગભૂમિકા
 ૫૦-૫૧
 સમરાઈચ્ચક્ર ૬ પા.ટી., ૭
 પા.ટી., ૮ પા.ટી., ૧૩, ૧૩
 પા.ટી., ૧૫, ૧૫ પા.ટી., ૧૭;
 —નું મૂલ્યાંકન ૧૫-૧૮
 સમરાદિત્યકથા ૯, ૧૫, ૧૬, ૧૭
 સમરાદિત્ય રાસ ૧૬
 સમંતભદ્ર ૬૪
 સમાધિ ૩૭; —આધ્યાત્મિક સાધ-
 નાના પ્રકાર લેખે ૩૮-૪૦; એક
 યોગાંગ ૪૪; —બૌદ્ધ સંમત
 ૪૪, અર્થ ૪૫ પા.ટી., ની પ્રાણા-
 ચામ આદિ સાથે તુલના ૪૫;
 —સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત
 ૫૧
 સમાધિશતક ૪૭ પા.ટી.
 સમાપત્તિ ૪૬, ૫૧ પા.ટી.
 સમિતિ ૪૫
 સરપૃષ્ઠ ૧૧
 સંકલેશ ૫૦

સંતોષ—પાતંજલસંમત નિયમ ૪૪
 સંપ્રજ્ઞાત — ભૂમિકાઓ ૪૬;—
 સમાધિ ૫૧
 સન્મતિ પ્રકરણ ૨૫
 સમ્યગ્દૃષ્ટિ ૪૯, ૫૦, ૫૪ પા.ટી.,
 ૫૫; —જૈન અને બૌદ્ધની
 તુલના ૬૦
 સર્વવિરતિ ૪૯, ૫૪ પા.ટી.
 સર્વજ્ઞત્વ ૬૨, ૬૩; —નું રહસ્ય
 આહરિભદ્ર પ્રમાણે ૬૨;
 —નો જૈનસંમત અર્થ ૬૪
 સર્વજ્ઞસિદ્ધિ ૬૩
 સંબોધ પ્રકરણ ૧૩, ૨૬ પા.ટી.
 ૨૭, ૨૭ પા.ટી. ૨૮ પા.ટી.
 સંયુત્તનિકાય ૪૫ પા.ટી.
 સંવર—આધ્યાત્મિક સાધનાના પ્રકાર
 લેખે ૩૮, ૪૦; —આસ્રવ-
 નિરોધ ૩૯ પા.ટી.; —નાં
 અંગરૂપે મહાવીરની સાધના
 ૪૪; —નાં સાત અંગ ૪૫;
 —પાતંજલ યોગ સાથે તુલના
 ૩૯-૪૦ પા.ટી.
 સંસ્કારો—આશ્રમાનુસારી ૩૧
 સાદિ-અનાદિ ૬૧
 સાધુધર્મ—નાં નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ
 વિધાનો ૨૮
 સાધુસંઘ ૨૮;—નિવૃત્તિ પરાયણ ૨૯
 સાપાચ ૫૩
 સામર્થ્યયોગ —નું સ્વરૂપ ૫૪
 સાવદેવી ૨

સાંખ્ય—તત્ત્વજ્ઞાન ૩૭;

—પરંપરા ૩૭; —મત ૨૧;

સાધકો ૩૮

સાંખ્ય—યોગ ૨, ૪૧;—શુભો

‘ તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતો ’

સિદ્ધસેન ૬૪; —દિવાકર ૨૫

સિદ્ધાન્તમા ૬૩

સિવદેવી ૨

સુકોશલચરિત્ર ૧

સુદલાલજી ૧, ૧૬ પા.ટી.

૩૮ પા.ટી., ૫૨ પા.ટી.

સુગત ૬૪

સુબાહુચરિત્ર ૧, ૨

સુરપાલ ૯

સુમતિગણિ ૬

સૂત્રકૃતાંગ ૨૬ પા.ટી., ૨૮

પા.ટી., ૩૭ પા.ટી.; —માં

મહાવીરની સાધના ૪૪

સ્થાન—યોગ ૫૭; —ના ઇચ્છા આદિ

પ્રકાર ૫૮; —નું સ્વરૂપ ૫૭

પા.ટી.,

સ્થાનાંગસૂત્ર ૩૫ પા.ટી.

સ્પૃશ્ય ને અસ્પૃશ્ય—શ્લોક વર્ણુ ૩૧

સ્માર્તગ્રંથો ૩૨

સ્મૃતિગ્રંથો ૨૮, ૨૯, ૩૧, ૬૨

સ્થાઈવાઈ ૨૩

સ્વાધ્યાય ૪૦; —પાતંજલસંમત

નિયમ ૪૪

હરગોવિંદદાસ ૬ પા.ટી., ૧૩ પા.ટી.

હરિભદ્ર —આચારસંશોધક

૨૬-૩૨; —કથાકાર ૧૫-૧૮;

—ગ્રંથકાર ૪; —તત્ત્વચિત્રક

૧૮-૨૬; —ના યોગગ્રંથો ૪૭,

તેમાં આવતા મુદા ૫૮, તેમાં

એમની વર્ગીકરણ અને પરિ-

ભાષાની વિશેષતા ૫૮-૫૯,

તેમાં દર્શનાન્તર સાથે તુલના

અને સમન્વયની મૌલિકતા

૬૦-૬૩; —ની કૃતિઓ ૧૨-

૧૫; —નું જીવનવૃત્ત ૫-૧૨;

—નો માનસવિકાસ ૬૩-૬૫;

—નો વિશિષ્ટ ક્ષણો ૧૫;

—નો સત્તાસમય ૪; —યોગા-

લ્યાસી ૩૨

હરિભદ્રસૂરિકા સમય નિર્ણય—લેખ

૫ પા.ટી., ૬ પા.ટી.

હરિભદ્રસૂરિચરિત્ર ૬ પા.ટી.

હંસ ૮, ૯, ૯ પા.ટી., ૧૨

હિરણ્યગર્ભ—યોગાનુશાસન ૩૮

પા.ટી.

હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ૩૮ પા.ટી.

હીરાલલ કાપડિયા ૧૦ પા.ટી.,

૧૩ પા.ટી., ૧૪

હેતુવાઈ ૧૨

હેમચંદ્ર ૧૬; —જ્ઞાનમંદિર,

પાટણ ૩

સૂચિ

૨. સવિવેચન યોગશતક તથા પરિશિષ્ટના વિશિષ્ટ શબ્દો

(નોંધ:—સૂચિ ૧ (પા. ૧૪૫) પ્રમાણે)

અકુશલ--કર્મોદ્ધય ૬૧, ૬૨; —પ્રવૃ-
ત્તિ ૩૯

અનુગ્રહપત્રોગ ૨

અજ્ઞાન--અવિદ્યા, ૧૫, ૨૦, ૨૯,
૩૧; —કેવલાદૈત્યો ૧૪;—

મોહ આદિ ભાવકર્મ ૭૭

અજ્ઞાતાવરણ ૨૭; —મતિ આદિ ૨૯
મટ્ટકથાકાર ૩૧ પા.ટી.

અભિમા આદિ વિભૂતિ ૯૬;
—જુઓ પરિશિષ્ટ ૩

અભ્યુત્પત્તિ આદિ-લોકોત્તર ધર્મ ૪૩,
૪૪, ૪૫, ૬૦ પા.ટી.

અતિથિપૂર્ણ--લોકધર્મ ૪૨

અતીન્દ્રિય વસ્તુ-ના બોધનું અધિ-
કારી ભેદે તારતમ્ય ૧૭

અદ્વેષ--મુક્તિ પ્રત્યે ૨૦

અધિકાર--પ્રકૃતિ તત્ત્વનો (સાંખ્યમાં)
૧૧૮; —યોગનો ૮, ૯, ૧૦,

૧૯, ૨૦

અધિકારભેદ ૧૦; —કર્મબળના
તારતમ્ય અનુસાર ૧૧

અધિકારી—૭, ૧૦, ૨૦, ૨૩, ૩૬,
૩૮, ૪૦, ૪૩, ૪૪; —યોગના,
અપુનર્બંધક આદિ ૮, ૧૯

અધ્યયન--પ્રકરણ ૨

અધ્યવસાય--અશુભનું કર્મોદ્ધય ૬૮;

—શુદ્ધ ૯૯; —શુભ, અશુભ
અને શુદ્ધ ૯૬-૯૭

અનધિકાર ૧૧

અનધિકારી--યોગના ૮, ૯, ૧૦, ૧૧

અનર્થકંડવિરમણ આદિ ગુણવ્રત ૪૬

અનશન ૧૦૬; —આમરણાંત ૧૦૮;

—વિધિ ૧૦૭, ૧૧૨; —શુદ્ધિના

વિશિષ્ટ પ્રયત્નનું પ્રયોજન ૧૧૧-
૧૧૫

અનાદિ-અત્યાકૃત ૭૧; —આત્મા-
કર્મનો સંબંધ, ૬૮, ૭૨, ૭૩;

--૦ત્વ કર્મનું, ભૂતકાળના દૃષ્ટા-

ન્તથી સમજૂતી ૭૧; --૦યાસ

બાધ્યગત ધર્મત્રૈલક્ષણ સાથે
તુલના ૭૧-૭૨

અનિત્યત્વ આદિ-બાર ભાવના ૪૭

અનિવૃત્તાધિકાર પ્રકૃતિ--સંસાર-
કાળ ૧૧૬

અનુગ્રહ ૬૮; --શુદ્ધ દેવતાના
નિમિત્તથી અને આત્માના પરિ-

ણામથી ૮૧

અનુપચરિતપણું--બંધ-મોક્ષ આદિનું
૧૫, ૧૬, ૬૮, ૬૯; —વિગતે

ચર્ચા ૭૭, ૭૮

અનુબંધભાવ ૬

અનુમાન--જ્ઞાન ૧૭; —પ્રમાણ ૧૮

અનુમોદના—સત્કર્મની ૬૨, ૬૩
 અનુવૃત્તિ—નિવૃત્તિનો સંબંધ ૮૨
 અનુબંધાન—આજ્ઞા૩૫, અપુનર્બંધક
 આદિનું ૩૭—૩૮
 અનેકાંતજયપતાકા ૧૪૪
 અપધ્યાન—દુધ્યાન ૪૦
 અપાત્ર—ને યોગ આપવાથી થતાં
 અનિષ્ટા ૫૩, ૫૪
 અપુનરાવૃત્તિ—ક્ષય, દોષોની ૧૦૩
 અપુનર્બંધક ૮, ૧૦, ૩૭, ૩૮, ૪૨,
 ૪૩, ૪૯, ૬૪, ૬૫; —નાં
 લક્ષણ ૧૮, ૧૯, ૨૧; —યોગનો
 પ્રથમ અધિકારી ૧૦; —વિસ્તાર
 માટે જઓ પરિશિષ્ટ ૨
 અપુનર્બંધક—દ્વાત્રિંશિકા ૧૨૦
 અમયદેવ ૧૨૦
 અભિજ્ઞા—બૌદ્ધસંમત ૯૬, ૧૨૬; —
 જુઓ પરિશિષ્ટ ૩
 અભિનિવેશ ૧૦૦
 અમૂર્ત ૧૨, ૧૩, ૧૫; —અર્પી,
 આત્મા ને મૂર્ત કર્મનો સંબંધ,
 જૈન દૃષ્ટિએ ૧૧, ૧૨, વિગતે
 સમજણ, મધ્ય આદિના દૃષ્ટાન્ત
 સહિત ૬૮, ૬૯, ૭૪, ૭૫;
 —મૂર્ત સંબંધની ચર્ચા,
 ભારતીય દર્શનોને અનુસરી
 ૭૫—૭૭
 અમૃતાનુષ્ઠાન ૧૦૩, ૧૦૪
 અયોગ—૧૦૫
 અયોગાર્થી ૧૧૨

અયોગી—શુભસ્થાન ૧૧૨
 અરતિ ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨; —નાં
 પરિણામોનો કાર્યકારણભાવ
 ૬૨; —નિવારવાના ઉપાય ૬૦—
 ૬૩
 અર્જુન ૧૦૭ પા.ટી.
 અર્ધમાગધી કોશ ૭૬ પા.ટી.
 અવિકારી ૮૨; —કૂટસ્થ ૮૩
 અવિતથભાવ ૮૩
 અવિનીત ૯૧, ૯૨
 અવિદ્યા—દર્શનમોહ ૨૧, ૨૭; —નો
 અર્થ તથા પર્યાયો, માયા—
 લીલા—કર્મ આદિ ૭૦; —નો
 અનાદિ સંબંધ જીવાત્મા સાથે
 ૭૦, ૭૨, ૭૩
 અઘ્યાકૃત—અજ્ઞેય યા અનાદિ,
 આત્મા કર્મ સંબંધ ૭૧
 અશુદ્ધ—ઉપયોગનું સ્વરૂપ ૯૭, ૯૮;
 —સામાયિક ૨૩
 અષ્ટાંગનિમિત્ત વિદ્યા—થી ભાવીનું
 જ્ઞાન ૧૦૯
 અસંપ્રજ્ઞાત યોગ—૩૯, ૧૨૯
 અસંમોહ—ગીતામાં એક તુલના, ૩૧
 પા.ટી.; —જઓ 'વિષયપ્રતિભાસ'
 અહિંસા—સત્ય આદિ ૫૯ પા.ટી.,
 ૯૮, ૯૯; —મૌલિક પ્રતો,
 દેશવિરતિમાં ૪૫
 અંગ—ફલસિદ્ધિનાં ૭; —સમ્યક્ત્વનાં
 સડસઠ ૨૫ પા.ટી.; —સ્કુરણ
 ૫૬, ૫૮

અંગુત્તરનિકાય ૧૩૨ પા.ટી.

અંતરાયો—ચિત્તના, અને નિવારણ
૬૩ પા.ટી.

આચાર યા ક્રિયા, અર્થ ૧૦૧,
—કાયિક, વાયિક અને માન-
સિક ૧૦૧; —કાયિક કરતાં
માનસિકનું ચડિયાતાપણું,
સમજતી મંદકચૂર્ણના દૃષ્ટા-
ન્તથી, બૌદ્ધ સાથે તુલના ૬૯
—૧૦૪; —લૌકિક-લોકોત્તર
૪૩, ૪૪

આચારાંગ ૯૩ પા.ટી.

આજીવક પરંપરામાં યોગબૂમિ
૧૩૮

આજ્ઞાયોગ ૩૪, ૪૩, ૧૧૧, ૧૧૨;
—લેશ્યામાં ૧૧૩, વિશેષ
અર્થ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય પ્રમાણે
૧૧૪; —૩૫ અનુષ્ઠાન ૩૭;
—પરિશુદ્ધ ૫૨

આત્મપરિણામી ૨૯, ૩૦, ૩૨;
—બૌદ્ધ તથા ગીતા સાથે તુલના
૩૧-૩૨ પા.ટી.

આત્મવાદી દર્શનો-માં ત્રણ સમાન
મુદ્દા ૬૮; —ના મુખ્ય બે
ભાગ, એક સ્વતઃસિદ્ધ જીવો
માનનાર, બીજામાં પારિણામિક-
ઓપાધિક જીવલેઈ ૬૯; --માં
મૂર્ત-અમૂર્ત સંબંધની માન્ય-
તા ૭૬

આત્મા--ના સ્વરૂપનો વિચાર-વિકા-
સ ૧૨-૧૪; —નો કર્મસંબંધ,
(જૈન દૃષ્ટિએ નિરૂપણ) ૧૫, ૧૬,
૧૭, અતીન્દ્રિય, સર્વજ્ઞ પ્રત્યક્ષ
૧૭, છદ્મસ્થ ને પરોક્ષ ૧૮, અના-
દિ જુઓ 'કર્મ'; —યા જીવના
ભેદની ઉપપત્તિ, ભારતીય દર્શનો
પ્રમાણે ૬૯

આધ્યાત્મિક--દૃષ્ટિ, જ્ઞાન-અજ્ઞાન-
વિષયક ૨૬, વ્યાવહારિક સાથે
તુલના ૨૬ - ૩૧; - લોકોત્તર
યા મોક્ષગામી કર્મ ૪૩

આમોસદ્ધિ--જૈનસંમત લખિષ ૯૬,
જુઓ પરિશિષ્ટ ૩

આરાધક-મોક્ષનો સાધક ૧૧૧
પા.ટી., ૧૧૨, ૧૧૪

આવરણ ભંજ ૨૫

આવર્ત ૯

આવશ્યક નિયુક્તિ ૩૬ પા.ટી. ૪૮
પા.ટી. ૧૨૬

આવશ્યક-હારિમદ્રી ૧૦૯ પા.ટી.

આશયરત્ન (બૌદ્ધસંમત) ૧૦૫;
—ચિત્તનું સ્વરૂપ, વાસીયદન
સમાન ૧૦૭

આસન-બંધ (સ્થાન) ૮૧; -સિદ્ધિ
૮૫

આસ્પેક્ટ્સ ઓફ મહાયાન બુદ્ધિશ્વમ
એન્ડ ઇટ્સ રિલેશન ટુ હીનવાન
૧૩૩ પા.ટી.

આહાર-પ્રકાર ને વિધિ ૯૨-૯૫;

—વિહાર-નિહારને લગતા
વિધિ-નિયમો, જૈન પરંપરાની
દૃષ્ટિએ ૯૩

હૃદયયાગ ૩૬, ૧૧૪, ૧૧૫

હન્દ્ર ૧; —સ્તવ ૧

ઈશ્વરજ્ઞ ૮૫; —પ્રલિધાન ૫૧

ઉગ્ધવૃત્તિ ૪૬; —નો અર્થ ૪૬ પા.ટી.

ઉત્કાન્તિ—નો ક્રમ ૯૯

ઉત્તરગુણ ૫૬; —નો વિસ્તાર ૫૬-
૬૦ પા.ટી.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ૨, ૪૮ પા.ટી.,
૧૧૩ પા.ટી.

ઉત્પાદ-વિનાશ-સ્થિરતા —વસ્તુનું
સ્વરૂપ ૮૨

ઉપચાર—આરોપ કે ભ્રમ, ચેતન ઉપર
અચેતનનો ૧૪; —કારણમાં
કાર્યનો ૫

ઉપદેશ—જુદી જુદી કક્ષાના સાધકોને-
યોગ્યતા પ્રમાણે, ઔષધ દૃષ્ટાન્ત-
થી ૪૦-૪૯; —બંધનું નિમિત્ત
કયારે ? ખુલાસો ૫૨-૫૩

ઉપદેશપદ ૧૮, ૧૨૦

ઉપયાગ-અધ્યવસાય યા પરિણામ
૯૬; —અશુભ, શુભ ને શુદ્ધની
પ્રાસંગિક ચર્ચા ૯૬-૯૮;
—નો અર્થ ૮૩, ૯૦

ઉપશમશ્રેણી-આરોહી સાધક ૧૦૬,
૧૦૭

ઉપાય—જુઓ ‘અરતિ’; — કાળ-
જ્ઞાનના, જુઓ પરિશિષ્ટ ૪;
—યોગસાધનાના, નવશિખાઉ
માટે ૬૪, ૬૬; —સ્થિરીકરણના
૫૯-૬૦

ઉપેક્ષા-ભાવના ૯૧, ૯૨

ઓઘનિયુક્તિ માળ્ય ૬૦ પા.ટી.

ઠરણસિત્તરિ ૬૦ પા.ટી.

કરુણા-ભાવના ૯૧, ૯૨

કર્તવ્યસમુદાય ૬૨

કર્મ —આત્મા સાથે સંબંધ ૧૧,
૧૫-૧૭, જુઓ ‘આત્મા’,
અનાદિ ૬૭, ૬૮, ૭૦,
ઉત્પત્તિ છતાં ઉપાયથી
વિયોગ ૬૭, ૬૮, ૭૨, ૭૩; —
સાદિ વર્તમાનકાળની જેઠે
છતાં અનાદિ પ્રવાહથી ૬૭;
—ના અનાદિત્વની સમજૂતી,
ભૂતકાલના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા ૭૧;
—ની આત્મા પર ઉપધાતાનુ-
ગ્રહ અસર અને મઘ આદિ
દૃષ્ટાન્તથી જૈન દૃષ્ટિએ તેની
વિગતે સમજૂતી ૬૮, ૬૯, ૭૪,
૭૫; —ની વ્યાસભાષ્યગત કર્મ
ત્રેલક્ષણ સાથે તુલના ૭૧, ૭૨;
—નું પૌદ્ગલિકત્વ યા ભૂતત્વ
૬૭, ૬૮; —નાં કારણ,
મિથ્યાત્વ આદિ ૬૭; —ને
લગતા પ્રાસંગિક પ્રશ્નો-

પુનર્જન્મ આદિ વિશે છ મુદ્દા-
ઓની દાર્શનિક તુલના ૬૭-૭૮;
—ચરિત્ર પ્રતિબંધક ૨૧;
—દ્રવ્ય ૧૭; —પ્રકૃતિ મોહરૂપ
૧૧૭-૧૧૯

કર્મગ્રંથ ૧૧૩ પા.ટી., ૧૩૬, ૧૩૭

કલ્પસૂત્ર ૩૬ પા.ટી.

કાયનિરોધ ૮૧, ૮૫

કાયપાતી ૧૦૦, ૧૦૪

કાયિક આચાર—જુઓ 'આચાર'
કારણ—આંતરિક, શુદ્ધ સામાયિકનાં
૨૬

કાલખંડ ૬

કાળજ્ઞાન—ના ઉપાયો ૧૦૮-૧૧૧,

જુઓ પરિશિષ્ટ ૪

કુલચક્ર—યોગી ૬૫

કુલ્લૂક ૪૯ પા.ટી.

કુશલ પ્રવૃત્તિ—બૌદ્ધ યોગલક્ષણ ૩૭,

૩૮, ૩૯

કૂટસ્થ ૮૩; —નિત્ય ૧૨, ૧૫

કુળ્ળ ૧૦૭ પા.ટી.

કેવલાદૈત ૧૪; —માં ઓપાધિક

જીવભેદ, ઉપપત્તિ ૬૯; —માં

બંધ-મોક્ષ ૭૭; —વાદી ૩૧

પા.ટી.

કેવળજ્ઞાન ૧૦૫

કેવલિકથિત—શાસ્ત્રજ્ઞાન ૧૭

કોડાકોડ સાગરોપમ ૨૦

કોશલ—સમ્યક્ત્વનું ભૂષણ ૩૩

ક્રિયા—કાયિક યા માનસિક, જુઓ

'આચાર'; —તપરૂપ ૬૧, ૬૨

ક્રિયાયોગ ૪૬; —પતંજલિ પ્રમાણે
૫૧, ૧૦૨ પા.ટી.

ક્ષણવાદ ૭૮

ક્ષપકશ્રેણી—આરોહી સાધક ૧૦૬-
૧૦૭; —હ્રદયતર આધ્યાત્મિક
ભૂમિકા ૩૭ પા.ટી.

ક્ષયોપશમ ૮

ક્ષિપ્ત—મૂઠ આદિ ચિત્ત, અર્થ ૧૨૮,
૧૨૯, ૧૨૯ પા.ટી.

ગીતા ૩૦-૩૧ પા.ટી., ૩૬
પા.ટી., ૧૦૭ પા.ટી., ૧૧૨ પા.ટી.

ગુણ—મૂળ અને ઉત્તર, વિગતે કથન
૫૯-૬૦ પા.ટી.

ગુણવ્રત ૪૫, ૬૦ પા.ટી.

ગુણસ્થાન ૨, ૩, ૨૧, ૫૪, ૫૮, ૫૯;
—ની ભૂમિકા જૈન પરંપરામાં
૧૩૫-૧૩૮

ગુરુવર્ગ—માતા, પિતા આદિ ૪૪;
—ગુરુવિનય ૬, ૭

ગૂર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ ૩૩ પા.ટી.

ગૃહસ્થ માટેનો ઉપદેશ ૪૬; —ના
આચારો મનુસ્મૃતિમાં, સમ્ય-
ગ્દષ્ટિ સાથે તુલના ૫૧

ચંડસરણપયજ્ઞા ૬૩

ચરણસિત્તરિ ૬૦ પા.ટી.

ચરમ ૯; —ભૂમિકા ૫૫ પા.ટી.;
—પ્રવૃત્ત યોગીનો અર્થ ૬૪,
૬૫; —ચથાપ્રવૃત્તકરણ ૬૫

ચરમાવતં ૯, ૧૦, ૬૪, જુઓ
પરિશિષ્ટ ૧

ચાર શરણુ-જૈનસંમત ૬૨, ૬૩

ચારિત્ર— સમતા ૨૨; --નૈશ્ચ-
યિક, એમાં ંયાવહારિકતાનો
ખુલાસો ૪; --પૂર્ણ ૨૦, ૨૧;
--પ્રતિબંધક કર્મ ૨૧

ચારિત્રમોહ ૨૭, ૩૨; --અનંતાનુ-
બંધી ૨૮; --નો હાસ ૨૯,
૩૨; --મોહનીય કર્મ ૨૧
પા.ટી.

ચારિત્રી—ત્રીજી કક્ષાનો યોગી ૪૫;
--નાં લક્ષણુ ૧૮, ૧૯, ૨૨;
--બેદો, સામાયિક શુદ્ધિના
તારતમ્ય પ્રમાણે ૧૯; --દેશ
અને સર્વ ૧૯, ૨૨

ચાર્વાક દર્શન ૧૩

ચિત્ત ૯, ૨૩, ૨૪; --આશયરત્ન
(બૌદ્ધસંમત) ૧૦૭; --ની
ચાર મધુમતી આદિ ભૂમિકા,
વાચસ્પતિ પ્રમાણે ૧૨૯;
--પાંચ પ્રકારનું ક્ષિપ્ત આદિ ૧૨૮

ચિત્તપાતી ૧૦૦, ૧૦૪

ચિત્તવૃત્તિનિરોધ ૩૭, ૩૮, ૩૯

ચિંતન-દોષોનું, જુઓ 'દોષ'

ચેતન-ની અવસ્થાઓ, બંધ-મોક્ષ
જૈનદૃષ્ટિએ ૧૫, ૧૬; --પરિવર્તન
કે પરિણામ વિનાનું ૧૩; --પુદ્-
ગલ સાથે વાસ્તવિક સંબંધ ૧૬
ચૈત્યવંદન ૪૬

છદ્મરથ ૧૭, ૧૮

જાપ ૬૩ પા.ટી.

જવખીજ ૭

જિનપૂજા-ગૃહસ્થધર્મ ૪૬

જવ-અજ્ઞાન, જ્ઞાન, સજ્ઞાન કોટિનો
૩૦; --ના સ્વરૂપની ભારતીય
દર્શનો પ્રમાણે ઉપપત્તિ ૬૯

જવનચર્યા ૫, ૬ (બંધાર યોગ),
૭, ૩૪, ૩૫, ૪૮, ૫૯; --નવ-
શિખાક ઉમેદવારની ૬૩;
--બંધારિક અને ધાર્મિક
૩૬; --સમત્વયુક્ત મુનિની
૩૪, ૩૫, ૩૬; --સાધુચોગ્ય,
(સામાચારી) ૪૮ પા.ટી.

જવનમુક્ત ૭૩

જૈનદર્શન --માં ચેતન-જડનો
વાસ્તવિક સંબંધ ૧૫, ૧૬;
--માં દ્રવ્યકર્મ ને આત્માનો
સંબંધ ૭૪, ૭૫, ૭૬; --પરિ-
ણામવાદી ૧૫

જોગવં ૨

જ્ઞાન--આધ્યાત્મિક-બંધારિકની
તુલના ૨૬-૨૮; --ની ત્રણ
કક્ષાઓ ૨૯, ૩૦; --ની ગીતા
અને બૌદ્ધ સાથે તુલના ૩૦-
૩૨ પા.ટી.

--નું નૈશ્ચયિક સ્વરૂપ ૩, ૪;
--વિજ્ઞાન ૨૭, ૨૮; --વિશેષ,
વિશિષ્ટ ૨૫, ૨૬, ૩૨

જ્ઞાનાવરણ ૨૭; —મતિ આદિ
૨૯, ૩૪

જ્ઞાનાષ્ટક ૨૯-૩૧ પા.ટી.

જ્ઞાનેશ્વરી ૩૧ પા.ટી.

તત્ત્વચિંતન —ની ચાર ભૂમિકાઓ,
૪૩-ચેતન વિષયક, ઇતિહાસ
અને વિકાસક્રમની દૃષ્ટિએ ૧૨
-૧૪

તત્ત્વજ્ઞાન—સત્યજ્ઞાન ૮૧; —નું
સ્વરૂપ ને પરિણામ ૮૬; —આ-
વહારિક ૧૮

તત્ત્વપરિણુતિ-ભાવાનુસારી ૮૩

તત્ત્વવૈશારદી ૧૦૨ પા.ટી.

તત્ત્વસંવેદન ૨૯, ૩૧; —ગીતા ને
બૌદ્ધ સાથે તુલના ૩૧-૩૨
પા.ટી.

તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૪૫ પા.ટી., ૪૭,
૧૨૬, ૧૪૧

તદ્વેતુ-અનુષ્ઠાન ૧૦૩

તપ ૫૧, ૬૧, ૬૨

તીર્થસેવન ૬૪, ૬૬; —સમ્યક્ત્વનું
ભૂષણ ૩૩

તીર્થકર ૧

ત્રૈલોક્ય-ધર્મ અર્થાત્ પર્યાયનું ૭૧

દ્વૈશકાલિક ૯૩ પા.ટી.

દર્શનમોહ ૨૧, ૨૭, ૨૯; —નો

હાસ ૨૯, ૩૨

દૃષ્ટિસુષ્ટિવાદ ૧૪; —અર્થ ૧૪-૧૫
પા.ટી.

દેશવિરતિ ૨૦, ૨૧, ૪૩, ૫૦, ૫૧,
૬૫

દોષ--રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ, તેનો
સામાન્ય વિચાર ૬૬, ૭૭;
—ના વિષયનું સ્વરૂપ, પરિણામ
અને વિપાકના ચિંતનની વિધિ
અને ફળ ૮૦-૯૦; —હિંસા,
અસત્ય, ચોરી આદિ ૪૪

દ્વિર્ઘક ૧૨૧, ૧૨૨

દ્વેષ-અપ્રીતિ ૮૦; —ના વિષયનું
સ્વરૂપ, પરિણામ ને વિપાકના
ચિંતનની વિધિ ૮૨, ૮૮
દ્વૈતાદ્વૈતવાદી ૩૧ પા.ટી.

ધર્મ-લૌકિક અને લોકાત્તર—નું
પૃથક્કરણ ૪૨-૪૪; —લોકાત્તર
ધર્મમાં દેખાતી સાંપ્રદાયિક-
તાનો ખુલાસો ૪૯-૫૨

ધર્મબિંદુ ૭૨ પા.ટી.

ધર્મવ્યાપાર—યોગાધિકારીઓનો,
પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે ૩૮

ધર્માધિકાર ૨૦

ધારણા ૫૫ પા.ટી.

ધ્યાન--જૈનપરંપરાસંમત ૨, ૩;
—વૈદિક, જૈન, બૌદ્ધ તુલના
૧૩૮-૧૪૧

નદીપાષાણગોલક ન્યાય ૨૦
નમુત્યુણ ૧

નલિનાક્ષદત્ત ૧૩૩ પા.ટી.

નવરપ્રવૃત્ત ૬૪, ૬૫; —નો અર્થ ૬૬

નિમિત્ત-બાહ્ય, લિંગ, અશુદ્ધ-શુદ્ધ
૫૬

નિયમ-સંધ્યાનો ૪૬; —સાધારણ,
પરિપક્વ ભૂમિથી ઉપર ચડવા
માટે ૫૪-૫૬

નિરોધ—કલેશવૃત્તિનો ૨૪; —સર્વ
વૃત્તિઓનો ૩૯

નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ ૧૧૯

નિવૃત્તિ—અનુવૃત્તિ સંબંધ ૮૨;
—પ્રવૃત્તિ ૩૪

નિશ્ચયયોગ —નું સ્વરૂપ ૪

નિષ્કામ ૪૩; —ભૂમિકા ૪૪

નિન્દા-કુદૃત્યની ૬૨, ૬૩

ન્યાય-વૈશેષિક ૧૩, ૧૫, જુઓ
'તત્ત્વચિંતન'; —દર્શનમાં બંધ
—મોક્ષઉત્તર; —માં મૂર્ત-અમૂર્ત
સંબંધ ૭૬; —માં સ્વતઃસિદ્ધ
જીવભેદ ને તેની ઉપપત્તિ ૬૯

જાતંજલિ ૫૨, ૮૫, ૯૬, ૧૦૨
પા.ટી.

પદ્માસન ૮૧, ૮૪

પરપીડાપરિહાર લોકધર્મ ૪૨, ૪૩

પરિચર્યા—દેવ, ગુરુની ૧૯;
—વ્યવહાર યોગ ૫

પરિણામ—પરિવર્તન ૧૪; —શુભા-
શુભ ને શુદ્ધ ૯૬

પરિણામિનિત્યત્વ ૭૮

પરીપક્વજય ૮૫

અદ્યોપમપૃથક્ત્વ ૨૧ પા.ટી.

પંચવસ્તુ ૭૨ પા.ટી., ૧૧૧ પા.ટી.,
૧૧૫ પા.ટી.

પંચસૂત્રવૃત્તિ ૧૨૦

પંચાશક ૧૮, ૬૫, ૧૨૦

પાદઅસદમહાવૃત્તિ ૭૯ પા.ટી.

પાતંજલ યોગ —નું લક્ષણ ૩૮

પાતંજલયોગસૂત્ર ૩ પા.ટી., ૩૮,
૫૧, ૬૫, ૮૫, ૧૦૨ પા.ટી.

પારિણામિક ભેદ—જીવોનો ૬૯

પાશ-વાસના, મળ, અવિદ્યા આદિ
પર્યાયો ૭૦

પુદ્ગલ—અર્થ ૧૧૭; —કર્મરૂપે
પરિણામ ૧૧૮

પુદ્ગલાવર્ત—અર્થ ૧૧૭; —ચરમ
૧૧૯, ૧૨૨

પુણ્ય—બૌદ્ધસંમત, માટી ને સુવર્ણ
ઘટના દૃષ્ટાન્તથી બે પ્રકારે ૧૦૦

પુણ્યવિજયજી ૧૪૪

પુનર્જન્મ—કર્મ અને મોક્ષ આદિ
વિશે છ મુદ્દાઓની દાર્શનિક
તુલના ૬૮-૭૮

પુરાતત્ત્વ ૧૨૯ પા.ટી., ૧૩૦,
૧૩૨ પા.ટી., ૧૩૬ પા.ટી., ૧૩૮

પુરુષ-ચેતન અને જડ પ્રકૃતિને
સંબંધ (સાંખ્ય દૃષ્ટિએ) ૧૨

પૂર્વમીમાંસા —માં સ્વતઃસિદ્ધ
જીવભેદ ૬૯

પૌદ્ગલિક —દ્રવ્ય કર્મનો અમૂર્ત
આત્મા સાથે સંબંધ, જૈન
દૃષ્ટિએ ૭૪-૭૫

પૌરુષધ્ની—શિક્ષાનો પ્રકાર ૯૩ પા.ટી.

પ્રકરણુ—અધ્યયન ૨

પ્રકાશાવરણુ ૨૭

પ્રકૃતિ—જડ, જુઓ 'પુરુષ'; —ના

પરિણામો ૧૫; —નિવૃત્તાધિકાર

અને અનિવૃત્તાધિકાર ૧૧૯;—

ત્રિગુણાત્મક ૧૧૮

પ્રજ્ઞા—સ્વરૂપ ૩૧-૩૨ પા.ટી.

પ્રતિકંભણુ ૪૬

પ્રતિપ્રસવ-પ્રલય ૩૯

પ્રત્યવાય-વિક્ષેપ ૬૧, ૬૩

પ્રથમકલ્પક આદિ યોગીના ચાર

પ્રકાર (યોગસૂત્રમાં) ૧૨૯

પ્રધાન ૭૫, ૭૬

પ્રભાવના-સમ્યક્ત્વનું ભૂષણુ ૩૩

પ્રમુદિતા આદિ-મહાયાન યોગ-

ભૂમિઓ ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૩

પા.ટી.

પ્રમોહ—ભાવના ૯૧, ૯૨

પ્રવૃત્તચક્ર યોગી ૬૫

પ્રવૃત્તિ—અકુશલ ૩૯; —માનસિક,

વાચિક, કાયિકની શુદ્ધિ ૫૫-

૫૭; —યોગાધિકારીઓની,

શુદ્ધિનો ખુલાસો ૩૯-૪૦;

—સાથે યોગનો અવિરોધ ૪૦

પ્રસંખ્યાન-ઉચ્ચતર જ્ઞાનયોગ ૧૦૨

પા.ટી.

સત્રીશી ૨૯-૩૦ પા.ટી.

અહુમ્યુતત્વ-આ. હરિમદ્રનું ૩૧

પા.ટી.

બંધ-મોક્ષ—જૈન દષ્ટિએ ૧૫,

૧૬, ૧૭; —ની ચર્ચા ભાર-

તીય દર્શનોમાં ૭૭, ૭૮;—

સાંખ્ય-યોગમાં ૧૧૮; —નું

અનુપચરિતપણું ૬૮, ૬૯

બુદ્ધઘોષ ૩૧-૩૨ પા.ટી., ૧૩૮

બુદ્ધિ ૩૦-૩૧ પા.ટી.

બોધ-ત્રણ પ્રકાર, ગીતા આદિની

તુલના ૩૧ પા.ટી.

બોધિસત્ત્વ ૫૧, ૧૦૦, ૧૦૪

બોધ ૧૩, જુઓ 'તત્ત્વચિંતન'

બૌદ્ધ પરંપરામાં બંધ-મોક્ષ ૭૮૬

—માં મૂર્ત-અમૂર્ત સંબંધ

૭૬; —માં યોગલક્ષણુ ૩૮,

૩૯; —માં સ્વતઃસિદ્ધ જીવ-

ભેદ ૬૯

બ્રહ્મ-તત્ત્વ ૭૦

ભક્તિ-સમ્યક્ત્વનું ભૂષણુ ૩૩

ભય —માં ગુરુશરણુ ઉપાય ૬૧, ૬૨

ભવાભિનન્દી ૧૦

ભરમ-મંદ્રક, જુઓ 'મંદ્રક'

ભાવકર્મ-અજ્ઞાન-મોહરૂપ, કર્મની

સૂક્ષ્મ બાજુ ૭૭

ભાવગુણુ-વંદન, નમસ્કાર આદિ ૫૮

ભાવના-અનિત્યત્વ આદિ બાર ૪૬-

૪૭; —મૈત્રી આદિ ૯૧, ૯૨;

—વિચારણા ૬૪. ૬૬

ભાવનામાર્ગ ૪૬

શિક્ષા-ના ત્રણ ભેદ, સર્વસંપત્કરીનું
સ્વરૂપ ૯૨, ૯૩, ૯૪; —પૌરુ-
ષધની અને વૃત્તિ ૯૩ પા.ટી.

શિક્ષાષ્ટક ૯૩-૯૪ પા.ટી.

શૂનિકાઓ-આધ્યાત્મિક વિકાસ-
ક્રમની —આજીવક, જૈન, બૌદ્ધ,
વૈદિકની તુલના, જાઓ પરિશિષ્ટ ૫
શૂન્ય—સમ્યક્ત્વનાં ૨૫, ૩૨, ૩૩
શૌતિક તત્ત્વ—ચૈતન્યના ઉપાદાન
તથા નિમિત્ત-લેખે ૧૩

શ્વજ્ઞાનનિકાય ૧૩૧, ૧૩૨ પા.ટી.

શતિ—આદિ અજ્ઞાનાવરણ અને

જ્ઞાનાવરણ ૨૯

શદ્ધુમતી આદિ—ચાર ચિત્તશૂનિ,
વાચસ્પતિ પ્રમાણે ૧૨૯

મધ્વ—ની દૃષ્ટિએ બંધ-મોક્ષ ૭૮

મનુસ્મૃતિ ૪૯ પા.ટી, ૫૧

મહાભારત ૪૯ પા.ટી., ૧૦૮

મહાવ્રત ૫૯-૬૦ પા.ટી.

મંડૂક ભરતનું દેશાન્ત—કાથિક કરતાં
માનસિક ભાવનું ચડિયાતાપણું
સૂચવતું ૧૦૦-૧૦૧

મંત્ર—સ્વાધ્યાય ૬૧, ૬૨

માયા ૭૦, ૭૪, ૭૬

માર્ગપતિત—અપુનર્બંધકની અવસ્થા
૧૨૦, ૧૨૧

માર્ગાનુસારી ૧૯

માર્ગાભિમુખ—અપુનર્બંધકની અવ-
સ્થા ૧૨૦, ૧૨૧

મિથ્યાત્વ આદિ દોષો, કર્મનાં
કારણ ૬૭

મિથ્યાદૃષ્ટિ આદિ ચૌદ ગુણસ્થાન—
જૈન પરંપરામાં ૧૩૫, ૧૩૫
પા.ટી., ૧૩૬, ૧૩૬ પા.ટી.;—
નો બહિરાત્મ આદિ ત્રણ અવ-
સ્થામાં સમાસ ૧૩૬, ૧૩૭;—
નો વિચાર આ. હરિભદ્રના
યાગચંદ્રોમાં ૧૩૭

મીમાંસા ૧૨, જુઓ 'તત્ત્વચિંતન'
મુનિ—સાધક, સમત્વચુક્રાની જીવન-
ચર્યા ને તેનો ખુલાસો, ચાક-
ડાના દેશાન્તથી ૩૪-૩૬

મુનિચંદ્રસૂરિ ૧૨૦

મૂર્ત—ને અમૂર્તનો સંબંધ—ચર્યા,
ભારતીય દર્શનોને અનુસરી,
૭૧, ૭૬, ૭૭;—કર્મ અને અમૂર્ત
આત્માનો સંબંધ (જૈન દૃષ્ટિએ)
૧૧, ૧૨, ૭૪, ૭૫;—ત્વ
કર્મનું ૬૮

મૂલાવિદ્યા ૭૫, ૭૬

મૂળ નિયમ-ગુણ ૫૬;—વિગતે કથન
૫૯-૬૦ પા.ટી.

મૂળવ્રત ૫૯ પા.ટી.

મૃત્યુજ્ઞાન ૧૦૯

મોક્ષ—કર્મ, પુનર્જન્મ આદિ વિશે
છ મુદ્દાઓની દાર્શનિક તુલના
૬૮-૭૮;—નો વિચાર ભારતીય
તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં ૧૨;—
પુરુષાર્થ ૧૨;—માનનાર દર્શ-
નોનો મૌલિક તફાવત ૬૯;—

સાથે જોડાણ, જૈન યોગનું
લક્ષણ ૩૭-૩૯
મોહ—અજ્ઞાન, મિથ્યાદર્શન, અ-
વિદ્યા આદિ પર્યાય ૭૦, ૭૨;—
નો અર્થ અજ્ઞાન, તેના વિષયનું
સ્વરૂપ, પરિણામ ને વિપાક-
દોષના ચિંતનની વિધિ ૮૨,
૮૮, ૮૯;—નો અર્થ વ્યવહાર-
રમાં ૮૮
મોહનીય કર્મ—ની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
૨૦;—જઘન્ય સ્થિતિ ૧૧૯-૧૨૦
મૈત્રી આદિ ભાવના ૪૧, ૯૧;—ભાવ-
વાની રીત ૯૧-૯૨
યશોવિજયજી ૩ પા.ટી., ૨૫,
૨૬, ૩૦ પા.ટી., ૩૩, ૪૮
પા.ટી., ૧૨૦
યાદી—આ.હરિભદ્રના ગ્રંથોની, જુઓ
પરિશિષ્ટ ૬
યોગ—મોક્ષ સાથે સંબંધ અર્થ ૩,
૪, વ્યુત્પત્તિ અર્થ ૩ પા.ટી.,
સમાધિ અર્થ ૨, અધિકારીનું
ભૂમિકા પ્રમાણે શાસ્ત્રીય અનુ-
ષ્ઠાન ૩૭, ૩૮, ૪૦;
—અપાત્રને આપવાથી થતાં
અનિષ્ટો ૫૩, ૫૪;
—ગૃહસ્થનો ૪૬;
—નું સ્વરૂપ, નિશ્ચય ૩, વ્યવ-
હાર ૫, નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ ઉભય ૪૦;
—નાં લક્ષણ, પાતંજલ, બોદ્ધ
અને જૈન સંમત ૩૭, ૩૮, ને

તેનો સમન્વય ૩૮, ૩૯;
—બંધનું નિમિત્ત ક્યારે ૧૫૨,
૫૩;—સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાતા
૧૨૯

યોગકાળ ૨૦, ૨૧
યોગચર્યા—માં ભિક્ષાનું ઔચિત્ય ૬૫
યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ૨, ૩૧ પા.ટી.,
૫૨, ૬૫, ૧૧૪, ૧૧૫ પા.ટી.
યોગવિદુ ૨, ૧૬, ૧૮, ૨૧,
૫૧, ૫૨, ૬૫, ૧૦૩ પા.ટી., ૧૨૦
યોગબીજ ૯
યોગમાર્ગ ૭, ૮;—નો પ્રારંભ ૯, ૧૦
યોગવાસિષ્ઠ ૧૨૮;—પ્રમાણે યોગ-
ભૂમિઓ ૧૩૦, ૧૩૧ પા.ટી.

યોગવિશિક્ષા ૨, ૩૩
યોગશતક ૨, ૧૪૪
યોગશાસ્ત્ર ૨, ૫૧;—હેમચંદ્રીય
૧૦૯, ૧૧૦

યોગસાધના—ના બાહ્ય - આંતર
ઉપાયો ૬૪

યોગસિદ્ધિ ૫૬, ૫૭
યોગસૂત્ર ૬૨-૬૩ પા.ટી., ૧૦૬
પા.ટી., ૧૨૮, ૧૨૯;—ભાષ્ય
૫૫ પા.ટી., ૭૧;—વાર્તિક,
વિજ્ઞાનભિક્ષુકૃત ૬૫

યોગાધ્યયન ૧;—નો અર્થ ૨, ૩
યોગી—ના ચાર પ્રકાર, પ્રથમકલ્પક
આદિ, યોગસૂત્રમાં ૧૨૯;—નું
લક્ષણ ૬, ૭

યોગીનાથ—મહાવીર ૧

શૈવ—અર્થ આસક્તિ ૮૦;—ના વિષ-
યનું સ્વરૂપ, પરિણામ ને વિપાક-
દોષોના ચિંતનની વિધિ, દષ્ટાન્ત
સાથે ૮૧, ૮૨, ૮૭, ૮૮

રામાનુજ—ની દૃષ્ટિએ જીવભેદની
ઉપપત્તિ ૭૦;—માં બંધ-
મોક્ષ ૭૮

રોગ—માં ઉપાય તપ ૬૧, ૬૨

સમિધ—જૈન સંમત ૬૬, ૧૨૫;—
રત્ન, અણિમા આદિ યોગ-
જન્ય ને તેનું ફળ ૯૫, ૯૬;—
વિભૂતિ, અભિજ્ઞા (પર્યાય) ૯૬,
જ્યો પરિશિષ્ટ ૩

સલિતવિસ્તરા ૩૩, ૧૨૨

સિંગ—અનુમાન ૧૮;—સાધકનાં ૪૧
લીલા ૭૦, ૭૪, ૭૬

સેશ્યા—પરિણામ-અધ્યવસાય ૧૧૧,
૧૧૨;—ગીતા સાથે તુલના ૧૧૨
પા.ટી;—નું સ્વરૂપ ૧૧૩;—માં
આજ્ઞાયોગની આવશ્યકતા ૧૧૩
—૧૧૪;—શુક્લ આદિ છ ૧૧૩

લોકવાયકા—દ્વારા જ્ઞાન ૫૪, ૫૫
લોકોત્તર—આધ્યાત્મિક—મોક્ષગામી
ધર્મ, આણુવ્રત આદિ ૪૩;—
દૃષ્ટિ અને લૌકિક દૃષ્ટિનું
પૃથક્કરણ ૪૩, ૪૪, ૪૫

લૌકિક ધર્મ — પરપીડાપરિહાર
આદિ ૪૨;—અને લોકોત્તરનું

અંતર ૪૩-૪૫;—માં દેખાતી
વ્યાપકતાનો ખુલાસો ૪૬-૫૨

વર્તમાનકાળ પેઠે સાદિ કર્મ ૧૭
વર્ષાભૂ ૧૦૨

વલ્લભ—ની દૃષ્ટિએ જીવભેદની
ઉપપત્તિ ૭૦;—બંધ-મોક્ષ ૭૮
વરતુ સ્વરૂપ—જૈન દૃષ્ટિએ, ઉત્પાદન-
વ્યય-ધ્રોવ્યયુક્ત ૮૨, ૮૮, ૯૬
વાચસ્પતિમિશ્ર ૧૦૨ પા.ટી.

વાનપ્રસ્થના—આચારો, દેશવિરતિ
સાથે તુલના ૫૧

વાસીચંદન-કલ્પ-સદૃશ ૩૪;—નો
વિગતે અર્થ ૩૬, ૩૬-૩૭ પા.
ટી.;—બૌદ્ધ સંમત આશયરત્ન-
ચિત્ર ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭

વિક્ષિપ્ત—ભૂમિકા ૨૪;—ચિત્ર ૨૪, ૨૫
વિજ્ઞાન ૧૬;—બૌદ્ધ દૃષ્ટિએ ૩૧,
૩૨ પા.ટી.

વિજ્ઞાનમિશ્રુ ૬૫

વિજ્ઞાનવાદ ૧૪;—વાદી ૧૫

વિદેહયુક્ત ૭૩;—ચુક્તિ ૩૬

વિધિ—ઉપરની ભૂમિમાં પ્રવેશ માટે
વંદન આદિ ૫૭, ૫૮;—નિયમ
શયન-આસન-આહાર આદિને
લગતા ૯૩;—માં ઉપાદાન ને
નિમિત્તનો સમાવેશ ૫૮

વિભૂતિ ૯૬, ૯૬;—પાતાળ સંમત
તેમજ જૈન-બૌદ્ધ પરંપરા સંમત,
જ્યો પરિશિષ્ટ ૩

વિરતિ ધર્મ—આણુવ્રત આદિ ૪૪, ૪૫

વિવર્તરૂપ ભેદ જીવોનો-ઉપપત્તિ ૬૯
વિવર્તવાદી કેવલાદ્વૈતી ૬૮
વિવેકખ્યાતિ ૨૦, ૩૩
વિશિષ્ટજ્ઞાન ૨૬
વિશિષ્ટાદ્વૈત-માં પારિણામિક જીવ-
ભેદ ૬૯;—વાદી ૩૧ પા.ટી.

વિશુદ્ધિમાર્ગ ૩૧ પા.ટી.

વિશેષજ્ઞાન ૨૫, ૩૨, ૩૪

વિંશિકા ૧૮, ૭૦, ૭૨

વિષયપ્રતિભાસ—૨૯, ૩૦, ૩૦ પા.

ટી., ૩૧, ૩૨;—ગીતા સાથે
તુલના ૩૧ પા.ટી.

વીર્યયોગ—શક્તિનો ઉલ્લાસ ૮૧;—
નો અર્થ ૮૫

વૃત્તિ—ભિક્ષાનો પ્રકાર ૯૩ પા. ટી.

વેદાન્તદર્શન—માં મૂર્ત-અમૂર્તનો
સંબંધ ૭૫

વેદાન્તસિદ્ધાન્તસૂક્તિમંજરી ૧૪, ૧૫
વ્યવહારયોગ—થી નિશ્ચયની સિદ્ધિ
૫, ૬

વ્યાવહારિક ચારિત્ર ૪;—દૃષ્ટિ, જ્ઞાન-
અજ્ઞાન વિષયક, આધ્યાત્મિક
સાથે તુલના ૨૬-૩૧;—દૃષ્ટિનો
અર્થ ૨૬

વ્યાસ ૨૪, ૨૫, ૫૫, ૭૧,
૭૨, ૧૦૨ પા.ટી.;—ભાષ્ય ૩
પા.ટી. ૨૪, ૨૫, ૧૦૬ પા.ટી.

વ્રજુલેપ —કલ્પ ભિક્ષા ૯૩-૯૪
વ્રતો—મૌલિક, અહિંસા આદિ ૪૫

શકુન ૫૬, ૫૮

શરણ ૬૧, ૬૨

શંકરાચાર્ય ૩૧ પા.ટી.;—ની

દૃષ્ટિએ જીવભેદ ૭૦

શાસ્ત્રયોગ ૩૬, ૧૧૪, ૧૧૫

શાસ્ત્રશ્રવણ ૬૪, ૬૬

શાંકરવ્યાख्या-ગીતા પર ૩૧ પા.ટી.

શિક્ષાપ્રત ૪૫, ૬૦ પા.ટી.

શુક્લ ધ્યાન ૧૦૫, ૧૦૬

શુક્લ પાક્ષિક ૧૨૦

શુદ્ધ ઉપયોગ-નું સ્વરૂપ ૯૭

શુદ્ધાદ્વૈત-માં પારિણામિક જીવભેદ
૬૯;—વાદી ૩૧ પા.ટી.

શુદ્ધિ—દિવસ, નક્ષત્ર આદિ નિમિ-
ત્તોની ૫૮

શુભ સંસ્થાન ૫૭;—સ્વર ૫૭

શ્રદ્ધા—કૃતિ ૪

સંકામ ૪૩, ૪૪

સકૃદ્બંધક ૧૨૧, ૧૨૨

સમચારિત્ર—અર્થ ૩

સમજ્ઞાન ૨૮;—નો અર્થ ૩, ૨૬;
—જ્ઞાનાવરણ ૨૯

સહસ્રથ બોલની સજ્ઞાયા ૨૫ પા.
ટી., ૩૩ પા. ટી.

સત્યભાન યા તત્ત્વજ્ઞાન, ઇષ્ટસિ-
દ્ધિનું મુખ્ય અંગ ૮૧;—ના
લાભો ૮૧, ૮૬

સદ્ગુણાન—કાયિક ને માનસિક
આચાર ૧૦૩

સદ્દર્શન-નો અર્થ ૩

સદ્બંધ ૪૬

સન્મતિતર્ક ૩૩ પા.ટી.

સમતા ૨૨, ૨૪, જુઓ 'ચારિત્ર'

સમત્વ—સામાયિક શુદ્ધિ ૩૫;—

યુક્તમુનિ, જુઓ 'મુનિ'

સમાધિ ૨, ૩, ૨૪, ૨૫, ૫૫ પા.

ટી.;—શાસ્ત્ર ૨

સમાધિભોગ ૨

સમ્યક્ત્વ—નાં પાંચ ભૂષણ ૩૩;—નાં

સડસઠ ચિહ્ન—ખેલ—અંગ ૩૩;

—પરિણામ, આંતરિક ૩૪;—

સામાયિક ૨૫

સમ્યક્ત્વસપ્તતિ ૨૫ પા.ટી.,

૩૩, ૩૩ પા. ટી.

સમ્યક્—જ્ઞાન ૩, ૫, ૬, ૭;—દર્શન,

સામાયિક શુદ્ધિનું પ્રથમ સોપાન

૩૩;—દષ્ટિજીવ, ચોથા ગુણ-

સ્થાનમાં ૨૧, ૪૪, નાં લક્ષણ

૧૮, ૧૯, ૨૨

સર્વજ્ઞ ૧૭, ૧૮

સર્વરત્નોપસ્થાનસિદ્ધિ ૯૬

સર્વવિરતિ ૨૦, ૨૧, ૩૮, ૪૮, ૫૧,

૬૫;—છ થી ચૌદ ગુણસ્થાન ૨૧

સર્વસંપત્કરી ભિક્ષાનું સ્વરૂપ ૯૨-૯૪

સંખ્યાતસાગરોપમ ૨૧ પા.ટી.

સંતતિ—જીવકર્મના સંબંધની ૭૩;

—નિત્યત્વવાદી ૭૮

સંજ્ઞા—બૌદ્ધ દષ્ટિએ ૩૧-૩૨ પા.ટી.

સંજ્ઞાન ૨૬

સંન્યાસીના આચારો—સર્વવિરતિ

સાથે તુલના ૫૧

સંપ્રજ્ઞાતયોગ ૩૯;—ના ચાર પ્રકાર

૧૨૬

સંબોધપ્રકરણ ૨૫ પા.ટી., ૩૩,

૩૩ પા.ટી.

સંવિગ્ન ૯૧

સાતિશયજ્ઞાની ૧૭

સાધક—વિકાસગામી બે પ્રકારના—

ક્ષપકશ્રેણી-આરોહી અને ઉપ-

શમશ્રેણી-આરોહી ૧૦૪-૧૦૭

સાધુસિદ્ધિ ૫૬, ૫૭

સામ્યયોગ ૧૧૪, ૧૧૫

સામાચારી—જૈન પરંપરાને અનુ-

સરી વિસ્તારથી કથન ૪૭-૪૯;

—દશવિધ ૪૮ પા.ટી.;—નો

અર્થ ૪૮

સામાચારીપ્રકરણ ૪૮ પા.ટી.

સામાયિક—ની અશુદ્ધિ-શુદ્ધિનો ખુ-

લાસો ૨૨-૨૫;—સમ્યક્ત્વરૂપ

અને તેનાં કારણ ૨૫, ૩૪;—

પૌષ્ઠ આદિ શિક્ષાપ્રત ૪૫;—

શુદ્ધિ ૨૫, ૩૫;—શુદ્ધિનાં બે

કારણ અભાવ ને ભાવરૂપ ૩૧;—

શુદ્ધિનું પ્રથમ સોપાન, સમ્યગ્દ-

ર્શન ૩૩;—સમત્વ ૧૯, ની

શુદ્ધિ ૧૦૫, ૧૦૬

સાંખ્ય-માં દષ્ટિસૃષ્ટિવાદનો ખુલાસો

૧૪-૧૫ પા. ટી.;—યોગના બંધ

મોક્ષની સમીક્ષા, જૈન દષ્ટિએ

૧૬

સાંખ્યશ્રિકા ૭૬ પા.ટી.

સાંખ્ય-યોગ-માં જૈન ચરમાવર્ત
જેવી કલ્પના ૧૧૮;—માં બંધ
મોક્ષ ૭૭;—માં મૂર્ત-અમૂર્ત
સંબંધ ૭૫;—માં યોગનો અર્થ
૨;—માં સ્વતઃસિદ્ધ જીવભેદ
૬૮-૬૯

સિદ્ધસેન દિવાકર ૩૩

સિદ્ધહેમ ૬૬ પા.ટી.

સિદ્ધાન્તલેશ્યાહ્યા ૧૪

સુખલાલજી ૪૫ પા.ટી., ૪૭,
૧૨૯ પા.ટી., ૧૩૭

સુજ્ઞેય—અર્થ ૨

સુમંગલાવિલાસિની અઢકથા ૧૩૮

સૂત્રકૃતાંગ ૨

સુષ્ટિદષ્ટિવાદ ૧૪;—અર્થ ૧૪ પા.ટી.

સોતાપત્ર ૧૩૧, ૧૩૨ પા.ટી.

સ્કંધ ૧૧૭

સ્થાન-ના અર્થ પદ્યક, આસન
આદિ ૩૩, ૮૧;—સમ્યક્ત્વનું
અંગ, આત્મસ્વરૂપને લગતા ૭
મુદાઓ ૩૪;—ના પરિણામ યા
લાભો ૮૧, ૮૫

સ્થિરતા—સમ્યક્ત્વનું ભૂષણ ૩૩

સ્થિરીકરણ-ના ઉપાય ૫૬-૬૦

સ્વપ્ન ૫૬;—શુભ ૫૭;—શુભાશુભ
સૂચક ૧૧૦

સ્વપ્નનાડી ૫૬, ૫૮

સ્વાધ્યાયરૂપ મંત્ર ૫૧, ૬૧, ૬૨

હરિમદ્સૂરિના મંથોની યાદી, જુઓ
પરિશિષ્ટ ૬;—નું બહુશ્રુતત્વ
૩૧ પા. ટી.

હીરાલાલ કાપડિયા ૧૪૪

હેમચંદ્ર ૩ પા.ટી.

શુદ્ધિપત્રક

પ્રસ્તાવનાના શબ્દો

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૨૧ પા. ડી.	જઓ	જુઓ
૧૬	૧૬	ઉપાધ	ઉપાધિ
૨૩	૧૫ પા. ડી.	કલ્પ્યમાન	કલ્પ્યમાનં
૩૪	૧૪ પા. ડી.	પરમ	પરમં
૩૮	૨૭ મા. ડી.	વિસ્તાર	વિસ્તાર
૪૦	૭	મૈત્રાયણિ	મૈત્રાયણિ
૪૨	૧૯	નિર્વાણ	નિર્વાણ
૪૩	૧૩	અસ્તિત્વ	અસ્તિત્વ
૪૪	૧૭	ચિત્ત	ચિત્ત
૫૦	૬	અધિકારી	અધિકારી
	૨૩	ઉચિત	ઉચિત
૫૬	૫	ઉચિત	ઉચિત
૬૦	૯	જન	જન

ચોખશતકના શબ્દો

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૪	સમાધ	સમાધિ
૪	૨૪	ચારિત્ર્ય	ચારિત્ર
૮	૮	ફળ	ફળ
૧૧	૨૫	રજ	રજૂ
૧૭	૭	લિ	લિ
૧૯	૩	બાબતોમાં	બાબતોમાં-
૨૩	૧૪	કઈ રીતે.	કઈ રીતે ?
	૧૭	શાસ્ત્ર	શાસ્ત્ર
૨૫	૧૮	સામયિક	સામાયિક
૨૬	૧૫	દુન્યવી	દુન્યવી

૨૯	૫	દર્શનભાહ	દર્શનભેહ
૩૨	૧૪	અંથકાર	અંથકાર
	૧૮ પા.ટી.	સોથી	સોથી
૫૩	૨	આધકારીને	અધિકારીને
૫૫	૧૭	નરીક્ષણ	નિરીક્ષણ
૫૭	૧૦	ચિતન	ચિતન
૬૭	૨૦	કાલપ્રવાહથી	કાલ પ્રવાહથી
૬૯	૧૨	વાસ્તવિક પારિણામિક	વાસ્તવિક-પારિણામિક
	૧૩	ઓપાધિક	ઓપાધિક
૭૬	૬	આધ્યાત્મિક	આધ્યાત્મિક
૭૭	૨૨	વાસ્તાવક	વાસ્તવિક
૭૮	૧૧	કૂટસ્થનિયતાને	કૂટસ્થનિત્યતાને
૮૮	૬	પર્યાવસાન	પર્યાવસાન
૮૯	૧૩	નિવૃત્ત	નિવૃત્તિ
૯૧	૧	શાસ્ત્રોક્ત	શાસ્ત્રોક્ત
૯૪	૫	વ્યાક્રિ	વ્યક્તિ
૯૬	૯	જન	જૈન
૧૦૦	૭	શાસ્ત્રાકારોએ	શાસ્ત્રકારોએ
૧૦૩	૯	તદ્ધતુ	તદ્ધતુ
૧૦૫	૨૧	પડયા	પડયો
૧૦૭	૨૧ પા. ટી.	અર્જન	અર્જન
૧૧૨	૨૭ પા. ટી.	ત તમેવૈતિ	તં તમેવૈતિ
૧૩૫	૧	જન	જૈન

